

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

2023 № 3 (171)

Головний редактор

С. М. Шуміло

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Заступники головного редактора

В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко

Відповідальний секретар, науковий редактор

В. В. Шуміло

Випускові редактори

К. Г. Борисенко,
С. Р. Молочко, С. А. Токарев

Редакційна рада

І. М. Аліференко, Г. В. Боряк, О. Я. Гаранін, І. Б. Гирич, С. Л. Лаєвський,
Р. В. Маньковська, Ю. А. Мицик, О. П. Моця, Г. В. Папакін, Н. Б. Реброва,
О. П. Реєнт, Т. Розен, О. Г. Самойленко, В. А. Смолій,
О. С. Шеремет, С. В. Шумило

Редакційна колегія

А. М. Боровик, С. Ф. Веремєєв, О. М. Веремейчик, Г. В. Вертієнко, О. І. Галенко,
В. О. Дятлов, Я. В. Капранов, О. Б. Коваленко, І. В. Кондратьєв, П. Кролл, Т. Льюнгрен,
Є. М. Луняк, С. М. Ляшко, О. О. Маврін, Є. Остапчук, А. М. Острияко, В. М. Пекарчук,
С. М. Плохій, В. М. Половець, О. А. Прігарін, О. Я. Рахно, Г. Хаусман, В. Г. Ченцова,
О. Є. Черненко, Д. Чишмеджисєв, Н. В. Шліхта, К. М. Ячменіхін

З 02.07.2020 р. журнал включено до **категорії Б**

Переліку наукових фахових видань України,
публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт
зі спеціальностей **032 “Історія та археологія”** і **035 “Філологія”**

Статті журналу індексуються в **Google Scholar** та **OpenAIRE**

Журнал видається за фінансової підтримки з обласного бюджету Чернігівської області
в рамках обласної Програми підтримки розвитку інформаційної
та видавничої сфер Чернігівщини на 2023–2024 роки

Міністерство юстиції України. Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації Серія КВ № 23837–13677Р від 03.04.2019

ISSN-print: 2518-7422

ISSN-online: 2518-7430

Адреса редакції: проспект Миру, 13, кабінет 106, м. Чернігів, 14021, Україна

Телефони для довідок: +38-(050)-282-2075; +38-(63)-255-8821

E-mail: siverian.chronicle@gmail.com

Старий сайт журналу: siver-litopis.cn.ua

Новий сайт журналу: sl-journal.com.ua

© Редакція «Сіверянського літопису», 2023

INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE OF THE NAS OF UKRAINE
M. S. HRUSHEVSKYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND
SOURCE STUDIES OF THE NAS OF UKRAINE
T. H. SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY «CHERNIHIV COLEHIUM»
NATIONAL ASSOCIATION OF LOCAL RESEARCHERS OF UKRAINE

SIVERIAN CHRONICLE

SCIENTIFIC JOURNAL

2023 № 3 (171)

Editor-in-Chief

S. Shumilo

Managing Editor

S. Pavlenko

**Deputies
of the Editor-in-Chief**

V. Diatlov,
O. Kovalenko

**Executive Secretary,
Scientific Editor**

V. Shumilo

**Technical
Editors**

K. Borysenko,
S. Molochko, S. Tokariiev

Editorial Council

I. Aliferenko, H. Boriak, O. Haranin, I. Hyrych, S. Laievskiy, R. Mankovska, O. Motsia,
Yu. Mytsyk, H. Papakin, N. Rebrova, O. Reient, T. Rosén, O. Samoilenko, V. Smolii,
O. Sheremet, S. Shumylo

Editorial Board

A. Borovyk, S. Veremeev, O. Veremeichyk, H. Vertiienko, O. Halenko, V. Diatlov,
Ya. Kapranov, O. Kovalenko, I. Kondratiiev, P. Kroll, T. Lönngren, E. Lunyak, S. Liashko,
O. Mavrin, J. Ostapczuk, A. Ostriancko, V. Pekarchuk, S. Ploky, V. Polovets, O. Prigarin,
O. Rakhno, G. Hausmann, V. Chentsova, O. Chernenko, D. Cheshmedzhiev, N. Shlikhta,
K. Yachmenikhin

Since 02.07.2020 this Journal is included in the **category B**
of the List of scientific professional publications of Ukraine,
whose publications are included in the results of dissertations
in specialties **032 “History and Archaeology”** and **035 “Philology”**

Journal articles are indexed in **Google Scholar** and **OpenAIRE**

The journal is published with the regional budget support of Chernihiv region
within the Program
of information and publishing industry development in Chernihiv region for 2023–2024

Ministry of Justice of Ukraine. Certificate of State Registration of the Print Media

Series KV № 23837–13677R from 03.04.2019

ISSN-print: 2518-7422

ISSN-online: 2518-7430

Address of the Editorship: 13/106 Peace Avenue, Chenihiv, 14021, Ukraine

Phone for reference: +38-(050)-282-2075; +38-(063)-255-8821

E-mail: siverian.chronicle@gmail.com

Old journal site: siver-litopis.cn.ua

New journal site: sl-journal.com.ua

© Editorship of the «Siverian chronicle», 2023

ЗМІСТ

У глиб віків

<i>Павленко С.</i> Розбудова Київської митрополії (формування єпископської команди) у добу гетьмана І. Мазепи	5
---	---

Історія міст і сіл

<i>Жам О., Капітан Л., Лукашевич О., Гайдасенко І.</i> Осушення заболочених ґрунтів у заплаві річки Трубіж у Переяславському повіті Полтавської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.	27
<i>Вовкодав В.</i> Дослідження колекції млинарських споруд Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (1954–2022 рр.): історіографія	42

Церковна старовина

<i>Хромова В.</i> Репресоване духовенство Чернігівщини: історіографічний аспект	51
<i>Рига Д.</i> Чернігівські церкви та собори ХІ–ХІХ ст., які не збереглися до нашого часу	60

Мовою документів

<i>Мицик Ю., Тарасенко І.</i> Із нових документів до історії Сіверщини ХVІІ–ХVІІІ ст. (частина 25)	67
--	----

Розвідки

<i>Пилипенко О.</i> Діяльність кооперативних організацій українських губерній у галузі зовнішньої торгівлі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.	85
<i>Гриценко А., Колієнко А.</i> Військово-адміністративний, правовий лад та повсякденне життя сільського населення Чернігівщини в 1941–1943 рр.	92

Літературознавчі студії

<i>Пилипенко В.</i> Українське козацтво у творчості Самуеля зі Скрипи Твардовського ...	99
<i>Гриньова О.</i> У колі втрат. З особистого листування письменника Юрія Сбітнєва (1931–2021)	109
<i>Воробей Н.</i> Концепт «БАТЬКІВЩИНА» в творчості Герти Мюллер	120

Дослідницькі нотатки

<i>Філіпова Г.</i> «Те, що я збираюся вчинити, буде по-різному трактоване світом»: самогубство, архів Чарльза Вітворта та «протиприродна поведінка»	127
<i>Оксін Т.</i> Звільнення Олега Поплавського з посади завідуючого Конотопським краєвим музеєм	137

Некрологи

Пам'яті Валерія Івановича Белашова (1949–2022)	141
--	-----

CONTENT

Into the depths of centuries

Pavlenko S. Development of the Kyiv Metropolis (formation of the episcopal team) in the era of Hetman I. Mazepa	5
--	---

The history of cities and villages

Zham O., Kapitan L., Lukashevych O., Haidaienko I. Drainage of swampy soils in the floodplain of the Trubizh River in the Pereyaslav Poviats of the Poltava Province at the end of the 19 th – the beginning of the 20 th c.	27
Vovkodav V. Research of the collection of mills buildings of the national historical and ethnographic reserve “Pereiaslav” (1954–2022): historiography	42

Church antiquities

Khromova V. Repressed clergy of Chernihiv Region: Historiographical Aspect	51
Riga D. Chernihiv churches and cathedrals of the 11 th –19 th c., which have not preserved to our time	60

The language of documents

Mytsyk Yu., Tarasenko I. To new documents on the history of the Sivershchyna XVII–XVIII centuries (part 25)	67
--	----

Explorations

Pylypenko O. Activities of cooperative organizations in Ukrainian regions in the field of foreign trade in the end of the 19 th – the beginning of the 20 th c.	85
Hrysenko A., Koliienko A. Military-administrative, legal law and daily life of the rural population of the Chernihiv region in 1941–1943	92

Literary studies

Pylypenko V. Ukrainian Cossacks in the works of Samuel of Ckrypna Tvardovskyi	99
Hrynova O. In the circle of losses. From the personal correspondence of the writer Yuri Sbitnev (1931–2021)	109
Vorobei N. The concept of «HOMELAND» in Herta Müller’s work	120

Research notes

Filipova H. «What I am about to do will be interpreted differently by the world.» Suicide, the Charles Whitworth Archive, and «Unnatural Behavior»	127
Oksin T. Dismissal of Oleg Poplavsky from the chair of the head of the Konotop Regional Museum	137

Necrologies

In memory of Valery Ivanovich Belashov (1949–2022)	141
--	-----

УДК 271.222(477)«15»

Сергій Павленко

РОЗБУДОВА КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ (ФОРМУВАННЯ ЄПИСКОПСЬКОЇ КОМАНДИ) У ДОБУ ГЕТЬМАНА І. МАЗЕПИ

DOI: 10.58407/litopis.230301

© С. Павленко, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5388-6875>

Мета. Автор зробив спробу розглянути реалії церковного життя правління гетьмана І. Мазепи як організований процес розбудови Київської митрополії: у ній взживалися заходи щодо збільшення єпархій, кількості єпископів, будівництва церковних споруд, поліпшення матеріального стану монастирів, парафій. **Методи:** проблемно-хронологічний; моніторинг джерел, студій про події 1690-х – поч. 1700-х рр. **Новизна.** Автор, оглянувши та осмисливши великий масив джерел церковного життя кінця XVII – поч. XVIII ст., уперше дає цілісну картину буття Київської митрополії під час гетьманування І. Мазепи. Новизною студії є висвітлення процесів єднання довкола Софійської кафедри всіх церковних структур Гетьманщини, подолання між ними раніших конфронтаційних практик, пом'якшення наслідків неканонічного приєднання Московією українського духовенства до Московського патріархату, шукання шляхів взаємодії з Константинопольським патріархатом. Дослідження показує, що зусиллями володаря булави, за митрополита Варлаама Ясинського у 1700 р. Київська митрополія змогла вирости до 5 єпархій з 2 митрополитами, 6 єпископами.

Висновки. Намагання Московського патріархату всупереч волі українських духовних ієрархів перетворити Київську митрополію у звичну підлеглу провінційну церковну структуру нашоствхнулися на таємний та відкритий спротив Батурина та Софійської кафедри. Попри заборонні дії Москви, Гетьманщина намагалася діяти по-своєму, у власних інтересах, ігноруючи обмеження, спущені зверху. Ліквідація Петром I Московського патріархату поставила Українську Церкву перед вибором подальших дій, зокрема вирішення проблем канонічності. У зв'язку з останнім за кілька років перед 1708 р. активізуються контакти Гетьманщини з Константинопольським патріархатом та іншими патріархатами у формі паломницьких місій, щедрим фінансуванням їх духовних інституцій І. Мазепою.

Ключові слова: Київська митрополія, митрополит, патріарх, єпископ, І. Мазепа, Батурин.

Церковне життя кінця XVII – поч. XVIII ст. достатньо широко висвітлювалося у відповідній літературі, студіях XIX – поч. XX ст., зокрема Ф. Титовим¹, І. Чистовичем², В. Антоновичем³ та іншими дослідниками-авторами розвідок про духовних ієрархів мазепинського кола: чернігівських архієпископів Феодосія Углицького⁴, Іоана Максимовича⁵,

¹ Титов Ф.И. Русская православная Церковь в Польско-Литовском государстве в XVII–XVIII вв. Киев: Тип-я ун-та Св. Владимира, 1905. Т. II. (Киевская митрополія – єпархія в XVII–XVIII вв.). 481 с.; Його ж. Западная Русь в борьбе за веру и народность в XVII–XVIII вв. (1654–1795 г.). Киев, 1905. Первая половина тома (1654–1725 г.). 409 с.

² Чистович И. Очерк истории Западно-русской Церкви. Санкт-Петербург: Тип-я департ. уделов, 1882. 221 с.; Його ж. Очерк истории Западно-русской Церкви. Санкт-Петербург: Тип-я департ. уделов, 1884. Ч. 2. 425 с.

³ Антонович В. Очерк состояния православной Церкви в Юго-Западной России по актам (1650–1798). Киев: Ун-кая тип-я, 1871. 99 с.

⁴ Есипов Н.Н. Святитель и чудотворец архиепископ черниговский Феодосий Углицкий. Санкт-Петербург: И.Л. Тузов, 1897. 352 с.; Стефановский Т. Святитель Феодосий Углицкий, архиепископ Черниговский. Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. 1896. № 6. С. 187–192; № 7. С. 224–230; № 8. С. 265–269; Житие святителя Феодосия, архиепископа, черниговского чудотворца. Москва, 1898; К-ій К. Материалы 1666–1677 гг. для жизнеописания св. Феодосия, архиепископа Черниговского. Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная. 1908. № 10. С. 332–342; Дубровский В.В. Жизнь и дела Феодосия Углицкого (Полонизко). Екатеринослав: Гос. изд-во Украины, 1925. 86 с.

митрополитів Стефана Яворського⁶, Дмитрія Ростовського (Туптала)⁷. Важливим недоліком практично більшості праць того періоду було те, що вони писалися про яскравих представників Київської митрополії як відомих православних діячів Російської Церкви, з ігноруванням специфіки їхнього буття, зростання в Україні як висуванців гетьмана І. Мазепи. Ця історіографія не дає відповіді, скільки було єпископів у Гетьманщині у 1687–1708 рр., які церковні реформи намагалися реалізувати в короткі терміни володар булави та митрополит Варлаам Ясинський, чого вони досягли. Дослідник церковних соборів І. Малишевський навіть ужив некоректну фразу, що «останнім київським собором був собор 1691 р.»⁸, хоча насправді в добу правління І. Мазепи їх відбулося щонайменше чотири: 1–2 червня 1690 р., 1 березня 1691 р., 20 вересня 1695 р., 19 жовтня 1707 р.

В. Антонович, В. Біднов основну увагу в аналізі джерел судових справ та інших документів тієї доби надали викриттю духовної експансії польського уряду на осередки православ'я⁹. І. Огієнко взагалі не надав значення цьому періоду, фактично не взяв його до уваги в головній праці про Українську Церкву¹⁰. Подібне бачимо в монографії Ю. Федорів¹¹. Автор чотиритомника нарисів про історію УПЦ І. Власовський багато уваги приділив нищенню автономії Київської митрополії, церковному розбрату, що сприяв цьому, однак не помітив важливих свідчень спротиву духовних лідерів України вищезгаданим негативним процесам¹². На фіксації основних причин втрати самостійності української національно-церковної автономії зосередився В. Климов¹³. Коротко, ескізно змальовано цю добу в праці О. Крижанівського, С. Плохія¹⁴. Найсучасніша студія про Українську Православну Церкву Д. Гордієнка, В. Клоса, Ю. Мицика, І. Преловської¹⁵, хоч і дуже лаконічно відображає мазепинські часи, усе ж містить чимало новітніх спостережень про її історію, зокрема про істотний вплив на орієнтацію вітчизняного духовенства ліквідації у 1700 р. Московського патріархату¹⁶. Зазначимо, що мовчання про згаданий акт або подання його як елемент реформ Петра І було типовим для істориків-імперців. Проте й досі через їхні напрацювання постулати українська історіографія не позбувається офіційних штампів з цього приводу, ми й нині не маємо досліджень про те, як українські ієрархи на поч. 1700-х рр. вирішували для себе проблему канонічності Церкви у зв'язку з неадекватним поводженням царя.

Заслужовують на увагу нотатки про церковну політику І. Мазепи В. Ластовського¹⁷, О. Гейди¹⁸, Ю. Мицика¹⁹, К. Салія. Так, останній зауважив, що «дослідження політичних взаємин Варлаама Ясинського та Івана Мазепи дозволяє зробити висновок, що прихована опозиційність гетьмана до московської політики стосовно України мала місце значно раніше від початку Північної війни, зокрема самим фактом висунення свого однодумця на митрополичий престол», бо, мовляв, «опозиційність ця виявлялась у тривалому його співробітництві» з ним²⁰. Із цієї тезою можна погодитися лише частково, оскільки володар

⁵ Сулоцкий А. Жизнь Иоанна Максимовича, митрополита Тобольского и всея Сибири. Москва: Тип-я Александра Семена, 1849. 16 с.; Скосырев Н. Очерк жития митрополита Тобольского и всея Сибири Иоанна Максимовича. Москва, 1892; Жизнь Иоанна Максимовича, митрополита Тобольскаго и всея Сибири [С. Ал. Сул.]. Изд. 2-е, испр. и доп. Москва: Тип-я Александра Семена, 1854. 20 с.

⁶ Введенский С.Н. К биографии митрополита Стефана Яворского. *Христианское чтение*. 1912. № 7–8. С. 892–919.

⁷ Шляпкин И. Св. Дмитрий Ростовский и его время (1651–1709). Санкт-Петербург: Тип-я и Хромофотография А. Траншель, 1891. 581 с.; Горский А. Св. Дмитрий, митрополит Ростовский. Москва: Тип-я В. Готье, 1849. 211 с.

⁸ Малишевский И. Киевские церковные соборы. *Труды Киевской Духовной Академии* (далі – ТКДА). 1884. № 12. С. 536.

⁹ Антонович В. Нарис становища православної Церкви на Україні від пол. XVII до кінця XVIII ст. *Руська історична бібліотека*. Львів: НТШ, 1900. Т. VIII. С. 81–154; Беднов В.А. Православная Церковь в Польше и Литве. Екатеринбург: Тип-я С.И. Барановского, 1908. 511 с.

¹⁰ Огієнко І. Українська Церква. Прага: Вид-во Ю. Тищенко, 1942. Т. 2: Нариси з історії Української Православної Церкви. 221 с.

¹¹ Федорів Юрій, свящ. Історія Церкви в Україні. Торонто, 1967. 362 с.

¹² Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Нью-Йорк: УПЦ в З.Д.А., 1957. Т. III. С. 5–20.

¹³ Климов В. Занепад авторитету та впливу Київської митрополії і поступова ліквідація національних особливостей православної Церкви в Україні. *Історія православної Церкви в Україні*. Київ: Четверта хвиля, 1997. С. 162–165; Його ж. Історія релігії в Україні. Київ: Знання, 1999. С. 211, 215–222.

¹⁴ Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія Церкви та релігійної думки в Україні: У 3-х кн. Київ: Либідь, 1994. Кн. 3: кінець XVI – сер. XIX ст. С. 101–103.

¹⁵ Гордієнко Д., Клос В., Мицик Ю., Преловська І. Історія Української Православної Церкви. Харків: Фоліо, 2019. 256 с.

¹⁶ Там само. С. 84.

¹⁷ Ластовський В.В. Історія православної Церкви в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст.: історіографічні аспекти. Київ: Логос, 2006. С. 96–112.

¹⁸ Гейда О. Церковна політика гетьмана І. Мазепи. *Сіверянський літопис*. 2019. № 2. С. 188–195.

¹⁹ Мицик Ю. Гетьман І. Мазепа як покровитель Православної Церкви. *Сіверянський літопис*. 2006. № 6. С. 38–46.

²⁰ Салій К. І. Мазепа і Українська Православна Церква кінця XVII – поч. XVIII ст. *Київська старовина*. 1999. № 4. С. 162.

булави мав у своїй команді ще з 1688 р. багато репресованих Москвою старшин, які повернулися із Сибіру, а, крім того, він був автором написаної орієнтовно в 1692–1693 р. «Думи», в якій закликав полковників, генеральних старшин до повстання за вільну Україну. Цей твір був поширений серед духовних побратимів гетьмана, з якими він таємно розбудовував Руське князівство з великою кількістю церков, аби врешті здобути йому при нагоді незалежний статус.

На жаль, маємо масу книг, статей про мазепинських побратимів- ієрархів як слухняних «гвинтиків» авторитарної монархічної влади царя Петра I, але аж ніяк як саме українських діячів з прикметними особливостями, їхньою боротьбою за свої права насамперед в Українській Церкві. Наша студія є спробою поглянути на церковні процеси зазначеної доби саме під таким кутом зору.

Уже в перше п'ятиріччя правління гетьман І. Мазепа здійснив низку заходів щодо зміцнення Київської митрополії, усунення наслідків перепідпорядкування ряду православних церковних структур у 1688 р. безпосередньо московському патріархові через спротив духовенства митрополиту Гедеону Четвертинському²¹. Після смерті останнього 6 квітня 1690 р.²² в Гетьманщині стартували процеси консолідації духовних отців довкола митрополита Варлаама Ясинського, посилення ролі Софіївської кафедри в релігійному житті українців.

Межигірський монастир²³, Києво-Печерська лавра, Чернігівська єпархія²⁴, отримавши-відновивши статус ставропігій²⁵ та автономій²⁶, після зміни духовного лідера Київської митрополії практично швидко втратили інтерес боротися за свої особливі права і відкинули конфронтаційні практики у взаємовідносинах з митрополичою кафедрою. Уже вибори 16 листопада 1690 р. архимандрита Києво-Печерської лаври показали, що Київська митрополія разом з гетьманом І. Мазепою провели їх, порушивши попередні ставропігійні зобов'язання перед очільником Московського патріархату, не узгоджуючи з ним кандидатури генерального судді Михайла Вуяхевича²⁷. Його за наполяганням володаря булави²⁸, проханням лаврських ченців²⁹, висвятив київський митрополит, а не патріарх³⁰.

Усе ж, незважаючи на позитиви зміцнення Київської митрополії в 1690–1693 рр., митрополит Варлаам Ясинський та гетьман І. Мазепа вважали, що здійснені заходи щодо консолідації духовенства довкола вітчизняного духовного центру, митрополичої кафедри, ще недостатні. У її підпорядкуванні фактично не було потужних гравців релігійного життя – єпископів. Без цього духовного елітного прошарку значимість митрополії применшувалася. На це звернув свого часу єрусалимський патріарх Досифей, який писав про згадане у

²¹ Дет. про це див.: Поділ Київської митрополії. Павленко С. Гетьман І. Мазепа. Перше п'ятиріччя правління. Київ: Мистецтво, 2021. С. 105–112. А також: Розбудова Київської митрополії. Там само. С. 237–245.

²² 1690, вересня 26. Москва. Настольна грамота від патріарха Адріана, що видана преосвященному Варлааму Ясинському про посвячення його в митрополити київські у 1690 р. Військовій кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С. Павленко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 838.

²³ Кузьмук О. Межигірська старовина: нариси з історії Києво-Межигірського в ім'я Преображення Господнього чоловічого монастиря в XVI–XVIII ст. Київ: ФОП «Видавець Олег Філюк», 2014. С. 75–76.

²⁴ Шевченко О.М. Про правовий статус Чернігівської єпархії у др. пол. XVII ст. 1000 років Чернігівській єпархії. Тези доповідей церковно-історичної конф. (Чернігів, 22–24 вересня 1992 р.). Чернігів: Сіверянська думка, 1992. С. 81.

²⁵ Сушко Н. Гедеон Четвертинський та Іван Самойлович. Батуринська старовина. Чернігів: Десна Поліграф, 2012. Вип. 3 (7). С. 24.

²⁶ Києво-Печерська лавра фактично переформувала виборотий раніше ставропігійний статус, узаконила його у нових реаліях. Межигірський монастир же, як доводить дослідження Олексія Кузьмука, опирався, імовірно, на легенду, сфабриковану верхівкою Московського патріархату: «Загалом до 1687 р. ані у королівських, ані у гетьманських привілеях, ані у царських грамотах не згадується ставропігія Межигірської обителі» (Ставропігійний статус монастиря у XVII–XVIII. Кузьмук О. Межигірська старовина... С. 70). Чернігівська ж архієпископія шляхом сумнівних історичних посилань на попередній тісний зв'язок з Московією, висвячення в архієпископи у Москві Лазаря Барановича аргументувала своє право на автономію, безпосереднє підпорядкування московському патріарху.

²⁷ Письмо Адріана, патріарха Московского, гетману Мазепе, с выражением неудовольствия на то, что в архимандриты лавры избран светский человек, Мелетий Вояхевич (1690 г., декабрь). Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для раздора древних актов (далі – АЮЗР). Ч. 1. Киев: Губ. тип-я, 1872. Т. V. Акты, относящиеся к делу о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату (1620–1694 гг.). С. 296–298.

²⁸ Лист гетьмана до Івана та Петра Олексійовичів про обрання архимандрита Києво-Печерської лаври та поставлення і посвячення його київським митрополитом. Листи Івана Мазепи. 1687–1691 / Упор. та автор передмови В. Станіславський (далі – ЛІМ-1). Київ: Інститут історії України НАНУ, 2002. Т. 1. С. 426.

²⁹ Письмо Паисия, наместника Киево-Печерской лавры, с братиею, патриарху Адриану с просьбою дозволить Мелетию Вояхевичу принять посвящение в архимандрита лавры в Киеве (1691, сентябрь). АЮЗР. 1872. Ч. 1. Т. V. С. 311–314.

³⁰ Письмо патриарха Адриана наместнику Киево-Печерской лавры Паисию с изъяснением дозволения на то, чтобы Мелетий Вояхевич был поставлен в архимандриты лавры в Киеве митрополитом Варлаамом (1691, октябрь 31). АЮЗР. 1872. Ч. 1. Т. V. С. 323–325.

1691 р. Варлааму Ясинському³¹, а згодом у Москву, що «еже бы где ради многого народа в Малороссии, епископа и не одного поставити»³². Про останнє він неодноразово нагадував у наступних роках³³.

Привертає увагу в цьому плані турбота І. Мазепи, як і його попередника, про надання прихистку зарубіжним церковним ієрархам, які з певних причин покинули свої землі. Здебільшого це були сербські та грецькі єпископи, які зазнали певних утисків від османів. Відомо, що у 1690 р. майже 200 тис. сербів із патріархом Арсенієм III Черноєвичем переселилися на територію монархії Габсбургів³⁴. На перший погляд, у Гетьманщині осідали якісь вигнанці, самозванці, навіть псевдопатріархи, лжеєпископи, що викликало негативну реакцію патріархів Каллінініка³⁵, Досифея³⁶. Проте, міркуємо, гетьман, беручи до уваги настанови патріархів, ставився до них критично, він зважав і на думку прибульців, їхні аргументи, що найчастіше спростовували намови, плітки про них. В усякому разі він старався підтримати чужих єпископів матеріально, давав їм можливість брати посильну участь у розбудові Київської митрополії. Загалом ці ієрархи-емігранти значно доповнювали своїм високим статусом провідний прошарок духовного кліру Гетьманщини. Крім того, вони створювали позитивний імідж поза межами Московії гетьманському правлінню, Київській митрополії як прихистку православ'я.

Призренський митрополит Никодим³⁷ у 1692 р. став митрополитичним намісником у гетьманській столиці³⁸. Гетьман у своєму універсалі зазначав, що «всегда при боку нашем в Батурині живучому ясне в Богу преосвященному его милости господину отцу Никодиму, митрополитові призрінському, надали село ... Усте в область, и всякие послушества

³¹ «Маю бажання звістити церковному престолу, щоб там, в Україні і в деяких містах, постановлені були єпископи для висвячення священників, а щоб не було та щоб зникли важкі для православної Церкви наруги, хай один постановляє багатьох на одній літургії, а коли цього не досягнуть, то хай посвячено буде стільки старих архidiaконів, достойних честі і будучих у монастирах, щоб справляти належне спорядження, і дай Боже, щоб те сталося» Див.: Грамота патріарха Досифея київському митрополиту Варлааму Ясинському (1691 р.). *Величко С. Літопис* / Пер. з книжної укр. мови, вст. стаття, комент. В.О. Шевчука; відп. ред. О.В. Мишанич. Київ: Дніпро, 1991. Т. 2. С. 385.

³² Письмо патриарха Адриана гетману Мазепе с просьбою иметь наблюдение над странствующими в Малороссии архиереями греческими (1694, декабрь). АЮЗР. 1872. Ч. 1. Т. V. С. 410.

³³ Недостатки и беспорядки во внутренней жизни и управлении собственной киевской митрополии-епархии при митроп. Варлааме Ясинском. *Киевские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная (далі – КЕВ). 1905. № 27. С. 680, 682.

³⁴ Лебер Т.А. Правовой статус сербов как коллективного субъекта монархии Габсбургов, 1690–1792. *Взаимодействия и конфликты на конфессионально и этнически смешанных территориях Центральной и Восточной Европы 1517–1918*. Москва–Санкт-Петербург: Нестор-История, 2016. С. 115.

³⁵ Лист вселенського патріарха Каллінініка московському патріарху (1693, квітень). *Величко С. Літопис*. Т. 2. С. 413–414 («...треба знати, що є справжніх чотири патріархи й найменуються: константинопольський, александрийський, антиохійський і святого міста Єрусалима святийші патріарші апостольські престоли, як навчаємося про це від святих правил, святих і всесвітніх соборів і божественних правил та царських указів, котрі про це звичають правдиво й увіч, і від давньої традиції, яка завжди діє в католицькій Церкві. А до тих останнім часом поставлено за соборним і правильним званням ще й п'ятого патріарха – московського. Оці патріархи, котрі дотепер діють і правлять від Бога, справжні, їх іменують, знають і славлять у цілому світі, а в священних скрижалях явно тільки вони й згадуються. А коли хто найменується, окрім тих п'ятих, патріархами – це самовільні архієпископи ахридонський, кіпрський, грузинський та снікейський, які не є возведеними в різні часи з певних причин, чи через бажання царів, або за соборним розглядом – їх постановлено й найменовано просто архієпископами, і таке вони мають ім'я, і так пишуться, тобто архієпископи. А з патріархам найменуванням вони не мають нічого спільного і непричетні до нього, не мають місця в синодичних скрижалях і не числяться при вичисленні патріархів»).

³⁶ Грамота п. Досифея к московскому патриарху Адриану от 5 мая 1693 г., в которой он ... просит Адриана сослать куда-нибудь некоего лжеєпископа, направляющегося по слухам в Москву. *Кантеев Н.Ф. Сношения Иерусалимского патриарха Досифея с русским правительством (1669–1707)*. Москва: Тип-я А. Снегиревой, 1891. Приложения. С. 72–73; Грамота п. Досифея московскому патриарху Адриану от 10 августа 1693 г., в которой он жалуется на учителей московской школы Иоанкия и Софрония Лихудов и советует п. Адриану, чтобы пришлые в Россию архиепископы не титуловались в ней патриархами. *Там само*. С. 75–77.

³⁷ Перебував у Гетьманщині з 1672 р. Як засвідчує універсал І. Самойловича, митрополит свого часу не зміг сплатити османській владі відповідні непосильні податки, через що змушений був емігрувати. Володар булав у цьому зв'язку надав йому у володіння с. Городище Понорницької сотні для отримання відповідних коштів на прожиття. Гетьман зазначав, що «ясне в Богу преосвященний его мл. отц Никодим, митрополита призрінський, не міючи певної квоти піняної, од престоло свого цесару бесурманському на окуплене оного оддати, для которого невисатчення суми, волного и безпечного до престоло своего приступу не может міти, зачим умислил ніякий час в нашом краю, межи православними змешкати. Видячи теди мы помененого, ясне в Бгу преосвященного его мл. гсда отца Никодима, митрополита призненского, в таком агаранском преследованно зостающего, на sustentament ему село Городище в полку Черніговском в сотні Понурницькой лежачое, зо всіма принадлежностями, яко ся в собі міет, особливое наше синоовское ку ему, яко пастирови млсти и любови, конферуемо и наведемо» (1672, вересня 20 (10). Батурин. Універсал-привілей гетьмана І. Самойловича призренському митрополиту Никодиму у маєтність с. Городище. *Сіверщина гетьманських часів* / Упор. Ю. Мицик, І. Тарасенко. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства НАН України, 2020. Т. 1 (XVII ст.). С. 169).

³⁸ Гейда О.С. Митрополит без митрополії: спроба відновлення незалежної української православної Церкви у 90-х рр. XVII ст. *Православ'я-наука-суспільство: питання взаємодії*. На пошану київського митрополита Євгенія (Болховітінова). Мат. V міжнар. наук. конф. (24–25 травня 2007 р.). Київ: Нац. Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2008. С. 90–91.

и повинности з тяглих людей одбирати позволилисмо»³⁹. На гетьманському утриманні був архієпископ Охридський Мелетій, який проживав на українських землях «близ двадцяти лѣтъ» і «преставился мѣсяца іаннуаріа (1695 р. – С.П.) в день 31»⁴⁰, він отримав у володіння Комарівку, двір у Ніжині, будував у цьому місті церкву Св. Михайла Архангела, висвячував гетьманців у священники⁴¹. Хоча патріарх Адріян⁴² за намовою єрусалимського патріарха Досифея⁴³ висловив обурення Варлааму Ясинському з цього приводу, все ж прибулець мав синодальну грамоту, що підтверджувала законне право на архієрейський чин служіння⁴⁴. Разом з тим архієпископ усе-таки в практиці спілкування із віруючими, благодійниками для підвищення свого статусу називався патріархом (лист до Марії Самойлович⁴⁵), що давало привід константинопольському патріарху Каллініку писати стурбоване звернення про дії подібних духовних осіб у Московію⁴⁶. Ніжинське грецьке православно братство стало таким собі підпорядкованим Софійській кафедрі автономним осередком («блаженныя памяти Варлаама Ясѣнскаго данный патент»⁴⁷, в котором повелѣвает братству греческому нѣ в чом не належати до власти протопопской»⁴⁸).

Помічником очільника Київської митрополії у митрополичій резиденції став грецький⁴⁹ єпископ Дамаскин⁵⁰. Він, як з'ясувала В. Ченцова, 26 травня 1689 р. приїжджав у Москву за милостинею⁵¹. У зв'язку із дворцевим переворотом, церковним протиборством, виборами патріарха прибулець отримав царську жалувальну грамоту лише 12 грудня 1690 р.⁵² Відповідно до неї йому дозволялося раз у шість років приїжджати до Москви за допомогою для Зографського монастиря⁵³. «А как они (ченці – Упор.), – зазначалося у грамоті, – приедут в наши царского величества малороссийские города и нашего царского величества подданому Войска Запорожского обоих сторон Днепра гетману Ивану Степановичу Мазепе и полковником, и иных чинов урядником, кому где ведать належит, нашего царского величества Малые России городам, пропускать ево, епископа, и старцов, и служек без всякого задержания»⁵⁴. Чи то через довгий час очікування грамоти, чи то з якихось інших причин (збір коштів-милостині) він не повернувся одразу на Афон і проживав у Гетьманщині, правдоподібно у Ніжині, в архієпископа Охридського Мелетія⁵⁵.

³⁹ 1694, липня 1 (червня 21). Батурин. Універсал-привілей гетьмана І. Мазепи, даний призренському митрополиту Никодиму на володіння с. Устьям. *Сіверщина гетьманських часів*. Т. 1 (XVII ст.). С. 238.

⁴⁰ Там само. С. 412.

⁴¹ Ченцова В.Г. Мелетій Охридський і синаїти у Ніжині наприкінці XVII ст. *Юрисдикційний статус Київської православної митрополії у 1686 р.: богослів'я, канонічне право та культурно-історичний контекст*. Київ, 2019. С. 104.

⁴² Письмо патриарха Адриана Варлааму Ясинскому, митрополиту Киевскому, с просьбою наблюдать за странствующими в Малороссии греческими архиереями (1694, декабрь). *АЮЗР*. 1872. Ч. 1. Т. V. С. 406–408.

⁴³ Грамота п. Досифея московскому патриарху Адриану от 10 августа 1693 г., в которой он жалуется на учителей московской школы Иоанникия и Софрония Лихудов и советует п. Адриану, чтобы пришедшие в Россию архиепископы не титуловались в ней патриархами. *Каптерев Н.Ф. Сношения Иерусалимского патриарха Досифея...* С. 75–77; Письмо патриарха Адриана гетману Мазепе с просьбою иметь наблюдение над странствующими в Малороссии архиереями греческими (1694, декабрь). *АЮЗР*. 1872. Ч. 1. Т. V. С. 410.

⁴⁴ Ченцова В.Г. «Воссоединение» (Рец. на: Воссоединение Киевской митрополитии с Русской православной Церковью. 1676–1686 гг. Исследования и документы. Москва: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2019. 911 с.). *Альянс-Архео*. Москва–Санкт-Петербург, 2019. Вып. 30. С. 104.

⁴⁵ Два письма Мелетия, бывшего архиепископа Ахридского от 1691 г., из Нежина, ко вдове стародубского полковника Марии Самойловичевой, урожденной Сулимовой / Публ. М. Бережкова. *Труды Черниговской ученой архивной комиссии (1909–1910)*. Чернигов: Тип-я губернского земства, 1911. Вып. 8. С. 120.

⁴⁶ Грамота патриарха Калиника (1693 г.). *Собрание разных записок и сочинений, служащих к доставлению полнаго сведения о жизни и деяниях государя императора Петра Великого, изданное трудами и изданием Федора Туманского*. Санкт-Петербург, 1788. Ч. 10. С. 90–93.

⁴⁷ Грамота Варлаама Ясинского (1696, 3 июля). *Федотов-Чеховской А.А. Акты Греческого Нежинского братства*. Киев: Е.Т. Керер, 1884. С. 17–22.

⁴⁸ Грамота митрополита Иоасафа Кроковского. *Там само*. С. 29.

⁴⁹ Згідно зі знахідкою В. Ченцової, у Москві прибулець записали як македонського: «Елацкие земли епископ Дамаскин» (Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). Ф. 52. Оп. 1. 1689. Спр. 8). М. Жарких вважає, що московські дяки спотворили титул ієрарха. Насправді, на його думку, він мав титул Велецький, тобто був єпископом у македонському місті Велес (Жарких М. Введенський синодик. Київ, 2017–2018. С. 384). Можливо, єпископ був за походженням грек – тому він фігурує як у жалувальній царській грамоті 1690 р., так і в листі митрополита Варлаама Ясинського як грецький єпископ.

⁵⁰ Письмо Варлаама Ясинского, митрополита Киевского, патриарху Адриану, содержащее ответ на вопрос патриарха о странствующих в Малороссии греческих архиереях (1695, 7 февраля). *АЮЗР*. 1872. Ч. 1. Т. V. С. 413.

⁵¹ Жарких М. Введенський синодик. С. 384.

⁵² 1690, грудня 22 (12). Москва. Жалування грамота царів Івана V та Петра I (регест). *Сіверщина гетьманських часів / Упор. Ю. Мицик, І. Тарасенко*. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства НАН України, 2022. Т. 4 (1741 р. – кінець XVIII ст.). С. 167.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ В Охридську архієпископію входила й Велеська єпархія (Там само). Думаємо, що сподівання Дамаскина отримати якісь значні кошти у Москві не виправдалися: як правило, там рідко видавали прибульцям великі суми. А тому єпископ, схоже, вирішив скористатися досвідом архієпископа Мелетія, який хоч і втратив зв'язок зі своєю

Саме після смерті останнього він почав виконувати місію помічника очільника Київської митрополії. Як повідомляв митрополит у січні 1695 р. патріарха Адріана, прохач «милостини сподобилася, той нїкое время при моем смиреннии поживе по пріятию моему, помощи ради старости моя»⁵⁶.

Причетність єпископа до Зографського монастиря відкриває ще одну важливу подробицю його буття: у Пом'янику цієї обителі у кінці XVII – на поч. XVIII ст. були зроблені записи прізвищ та імен багатьох українських ктиторів та жертводавців, зокрема І. Мазепи⁵⁷, старшин⁵⁸. Видно, що єпископ Дамаскин їхав від одного сотенного містечка до іншого, зустрічався з війтами, заможними людьми, сотниками, ретельно записував їхні роди, отримував від них пожертви. Навряд чи б ця місія була доручена простому ченцю. Лише зустрічі з титулованим ієрархом з відповідними наданими йому дозволами від І. Мазепи могли позитивно вплинути на розміри пожертв. Географія їх згідно з «Руським Зографським Пом'яником» вражає: до Зографа потрапили кошти з Києва, Переяслава, Чернігова, Батурина, Стародуба, Глухова, Ніжина, Кролевця, Коропа, Сосниць, Почепа, Мглина, Бахмача, Конотопа, Мени, Бережан, Варви, Ічні, Прилук, Козельця, Гадяча, Лубен, Миргорода, Полтави, Сум, Лебедин, Охтирки, Харкова, Ізюма та багатьох інших українських міст⁵⁹. Зібрані пожертви, зокрема 1695 р.⁶⁰, та відповідні записи, думаємо, передані у січні–лютому 1696 та в січні 1702 рр. ігумену Зографського монастиря Максиму⁶¹, котрий приїжджав тоді в Гетьманщину. Навряд чи останній зміг за короткий час побувати в багатьох містечках, оскільки головною метою його все ж таки були поїздки до Москви⁶². Саме єпископ Дамаскин добився у 1690 р. дозволу у царів приїжджати в російську столицю раз у шість років для отримання милостині для Зографського монастиря, а це й мали бути відповідно 1696 та 1702 рр.⁶³ Отже, поїздки ігумена Максима узгоджувалися з церковним ієрархом, який, схоже, набув статусу афонського уповноваженого духовника-представника Святої Гори при Київській митрополії. Можливо, саме через нього координувалися поїздки з Афону до гетьмана, митрополита Варлаама Ясинського представників інших афонських обителей (17 грецьких, сербський Хиландар, болгарський Зограф та руський Святого Пантелеймона⁶⁴). Відомо, що гетьман мав зустріч у 1688 р., а потім, імовірно,⁶⁵ – у 1692 р. з архимандритом «Святой Афонской горы монастыря Павловского»⁶⁶ Ісаєю, у 1702 р. – з ігуменом обителі Св. Павла Василієм, у 1694, 1707 рр. – з архимандритом Ватопедського монастиря Ігнатієм, які в ті роки відвідували Москву⁶⁷. Є відомості про приїзд у 1703 р. у Московію та Гетьманщину «из Афонской Горы Пантелеимоновского монастыря архимандрита Христофора за милостынею»⁶⁸. Цікаво, що особистий лікар у 1690–1694 рр. І. Мазепи⁶⁹, богослов та філософ грек⁷⁰ Іван Комнін, покинувши Московію, під

архієпископією, але мав солідну підтримку І. Мазепи, почувався в Ніжині у великій торговій громаді греків, сербів як впливовий церковний діяч для певного кола купців.

⁵⁶ Письмо Варлаама Ясинского... С. 413.

⁵⁷ Шумило С. Нове джерело до біографії І. Мазепи та історії зв'язків української козацької старшини з центром православного чернецтва на Афоні. *Сіверянський літопис*. 2016. № 6. С. 73–84.

⁵⁸ Шумило С. Представники козацько-старшинських родин Чернігово-Сіверщини в афонському Зографському пом'янику XVII–XVIII ст. *Сіверянський літопис*. 2019. № 6. С. 41–63.

⁵⁹ Там само. С. 43, 45.

⁶⁰ Чернігівський архієпископ Феодосій зробив вклад у 1695 р. (Там само. С. 44).

⁶¹ Остапчук Е. «Та книга Нового Завета, от Святыя Горы Афонския, в дар принесенная»: о единственном старопечатном Евангелии апракос полном (Киев, 1707). *Афон и славянский мир*. Мат. междунар. науч. конф., посв. 1000-летию присутствия русских на Святой Горе. Киев, 21–23 мая 2015 г. Афон: Русский Свято-Пантелеимонов монастырь, 2016. Сб. 3. С. 307.

⁶² Там само.

⁶³ Архимандрит Максим отримав від Петра І 15 лютого 1696 р. жалувальну грамоту, згідно з якою представникам Зографської обителі можна було приїжджати за милостинею в Москву раз на п'ять років (Мердзимекис Н. Связи Афонского монастыря Зографу с царской Россией. *Россия – Афон: тысячелетие духовного единства*. Мат. междунар. научно-богословской конф. Москва, 1–4 октября 2006. Москва: ПСТГУ, 2008. С. 251). Проте наступний приїзд очільник монастиря зміг реалізувати лише через шість років.

⁶⁴ Шумило С. «Духовное Запорожье» на Афоне. Малоизвестный казачий скит «Черный Выр» на Святой Горе. Киев: Изд. отдел УПЦ, 2015. С. 22.

⁶⁵ Усі зарубіжні ієрархи, проїжджаючи Гетьманщиною, мали просити дозвільні документи на проїзд у гетьмана.

⁶⁶ Лист І. Мазепи до царів Івана та Петра Олексійовичів про отримання листа від архимандрита Афонського Павлівського монастиря Ісайї з Бродів (1693, Глухів). *Листи Івана Мазепи. 1687–1691* / Упор. та автор передмови В. Станіславський (далі – ЛІМ-2). Київ: Інститут історії України НАНУ, 2010. Т. 2. С. 386.

⁶⁷ Остапчук Е. «Та книга Нового Завета...»... С. 307.

⁶⁸ История Русского Свято-Пантелеимонова монастыря на Афоне с древнейших времен до 1735 г. / Гл. ред. иером. Макарий (Макиенко). Святая Гора Афон, 2015. Т. 4. С. 291.

⁶⁹ З епістолярної спадщини гетьмана І. Мазепи / Упор. та автор передмови В. Станіславський. Київ, 1996. С. 114; Станіславський В. Лікарі Івана Мазепи. *Сіверянський літопис*. 2009. № 6. С. 77–79.

⁷⁰ Чернухін Е.К. Грецьке ніжинське братство: історіографія та джерела. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1998. С. 59.

враженням від розмов з гетьманом, його близьким оточенням відвідав святі місця⁷¹, побував на Святій Горі, пожив там деякий час⁷² та написав у 1698 р.⁷³ (а видав у 1701 р. у друкарні монастиря Снагова⁷⁴) книгу «Проскинитарій⁷⁵ Святої Гори Афону»⁷⁶. Подібну місію здійснив і в 1707–1709 рр. «протосингел (головний помічник єпископа, його адміністратор – С.І.) архієпископії Чернігівської»⁷⁷ Іполит Вишенський⁷⁸ разом з Дамаскином⁷⁹.

Вищезгадані деталі зв'язку Батурина, Києва з Афоном красномовно вказують на те, що в Гетьманщині дорожили цим релігійним центром православної Церкви, його належністю до Константинопольського патріархату. Свята Гора дала благословення преподобному Антонію на заснування на Київських горах Києво-Печерського монастиря⁸⁰. Українці це знали⁸¹, розуміли і стали досить активними вкладниками головних афонських монастирів, зокрема Пантелеимонового⁸², представників яких царська влада Московії старалася обмежити як у візитах⁸³, так і в пожертвах⁸⁴.

⁷¹ Про це йдеться у передмові його паломницьких нотаток: «...Сподобихся поклонитися честным и Богоходным местом, сущим во святем Божием граде Иерусалиме, и сущим далее, и лобызати со страхом многим и благоговением, не точию всесвятым и живопримемным Гроб Господа нашего Иисуса Христа, и святыю Голгофу, на ней же постави Владыка наш и Спас победительное оружие Креста, и на оном распростер пречистыя Своя руки... Не точию, глаголю, сия Богопрославляемая места сподобихся лобызати и целовати со многим благоговением, но и сущий во Вифлееме святыи вертеп, иде же Господь родися телесне. И святыи гроб Богородицы в Гефсимании, и гору Елеонскую, отнюду же на небеса вознесся Господь, и прочая Богопочтенная и покланяемая места, сущая внутри и вне того же града Иерусалима, творя чудное и душеполезнейшее обхождение. От онудуже, по предведению Божию, понужден и управлен, поплых и во святоименованную и Богохранимую гору Афонскую, яко да посещу и яже на оной благочестивыя и царственныя монастыри и священныя обители, и да поклонюся и сущим во оных честным и чудотворным святым мощем, и восприиму от оных (аще и недостойн) благословение и благодать какову либо, и да лобызати имам преподобныя руки тамо обретающихся благоговейных иереев, и прозорительных пустынножителей, яко благодатию Божиею во свидетельство истинныя нашея веры, не оскудеша, и от онуду даже до днесь мужи достойны многого благоговения, и за слово, и за досточудное и добродетельное житие их, яко же ниже из сущих во святем Божием граде Иерусалиме, и из сущих далее честных православных наших монастырей, не оскудеша даже донныне добродетельныя и пустынножительствоующия старцы, (ветхия денми), от них же сподобихся видети и самолично...» («Проскинитарий Св. горы» [Бухарест, 1701] / Переклад ієродиякона Дамаскина. Цит. за: Исаченко Т.А. Русь и Святой Афон в забытых «сказаниях» паломников конца XVII в. – див. наступне посилання).

⁷² Исаченко Т.А. Русь и Святой Афон в забытых «сказаниях» паломников конца XVII в. *Русь – Святая гора Афон: тысяча лет духовного и культурного единства*: Междунар. научная конф. в рамках юбилейных торжеств, приуроченных к празднованию 1000-летия присутствия русских монахов на Святой горе Афон. Москва, 2017. С. 497–515.

⁷³ Там само.

⁷⁴ Валахія.

⁷⁵ Проскинитарій – книга про паломництво.

⁷⁶ Куйкина Е. «Проскинитарий Святой Горы Афон» Иоанна Комнина Моливда в славянском переводе иєродиякона Дамаскина (1701 г.). *Tyragetia, serie nouă. Istorie. Muzeologie*. Chişinău, 2016. Vol. X [XXV]. Nr. 2. S. 67–72; Исаченко Т.А., Куйкина Е.С. Афонские рисунки чудовского иєродиякона Дамаскина. Открытия 2015 г. *Обсерватория культуры*. 2016. Т. 13. № 3. С. 374–375.

⁷⁷ Пелгрияция, или Путешественник честного иєромонаха Ипполита Вишньского, постриженца святых страстотерпец Бориса и Глѣба катедри архієпископії Черниговской, во святыи град Иерусалим. *Пелгрияция, или Путешественник Ипполита Вишенского. 1707–1709* / Подгот. С.Н. Травников, Л.А. Ольшевская. Москва: Наука, 2019. С. 75.

⁷⁸ История Русского Свято-Пантелеимонова монастыря на Афоне с древнейших времен до 1735 г. Св. Гора Афон, 2015. Т. 4. С. 295; Путешествие иєромонаха Ипполита Вишенского в Иерусалим, на Синай и Афон (1707–1709 гг.) / Изд. под ред. С.П. Розанова. Санкт-Петербург: Правосл. палест. об-во, 1914. [8], LVI, 196 с.; 27. (*Православный палестинский сборник*. Вып. 61).

⁷⁹ Свою оповідь-звіт про мандрівку по святих місцях Іполит Вишенський писав після поразки мазепинців, а тому він деякі моменти старався подати з огляду на можливі репресії, аби не нашкодити собі та причетним до місії. У цьому зв'язку він свого супутника Дамаскина називав в оповіді то «толмачем», то «монахом». Зрозуміло, що в Чернігівській архієпископії міг бути якийсь чернець Дамаскин. Однак те, що він знав грецьку, турецьку, латинську мови, викликає сумнів. Такий збіг малоімовірний. Імовірніше, це й був той уповноважений на збирання пожертв єпископ.

⁸⁰ Нікітенко М. Небо на землі: від Альфи до Омєги. Феномен Спасіння-освячення в Києво-Печерському монастирі (давньоруська доба). Київ: Горобець, 2022. С. 64–65.

⁸¹ Як писав Дмитро Туптало у 1697 р. в «Руні орошеному», «в Богоспасаємому Градѣ Кієвѣ, видим святое мѣсце по святых и Преподобных отцех Печерских, где первый Преподобный Отец наш Антоній, з Горы Афонской принѣсши благословеніе, постом, молитвами, трудами, потом и слезами своими скропил и освятил землю» (Мазепина Атлантида. Творча спадщина доби 1687–1709 рр. / Упор. С. Павленко. Київ: Мистецтво, 2021. С. 132).

⁸² Петр (Пиголь), игум. Русские иноки на Афоне в XVIII – нач. XX в. *Православная энциклопедия*. Москва: Церковно-научный центр РПЦ «Православная энциклопедия», 2002. Т. 4. С. 154.

⁸³ І. Мазепа 7 червня 1698 р. звертався до царя за дозволом пропустити до російської столиці архімандрита Синайської гори, оскільки «вѣдаючи прѣтительный преможный ваш монаршій указ, чтоб таких чужосторонных людей ... и иных особ к Москвѣ не пропускати» (1698, 2 июня. Доношение гетмана Мазепы царю Петру. *Эварникий Д. Источники для истории запорожских козаков. Владимир*: Типо-лит. губернского правления, 1903. Т. 1. С. 776). На це звернення гетьман недовзі отримав відповідь: «А Синайские горы архимандрита отпустить бы тебѣ подданному нашему к Москвѣ, а впредь иных таких греческих властей и старцов и торговых греков по прежнему нашего ц. в-ва указу к Москвѣ не пропускать» (Письмо Петра I И. Мазепе (1698 г., 21 июня). *Там само*. С. 794).

⁸⁴ Архімандрит Афонського Павлівського монастиря Ісайя, приїхавши в Москву у 1691 р., при поверненні додому в лютому 1692 р. отримав 10 руб., а його двоє служок – по 2 руб. (История Русского Свято-Пантелеимонова

Відомо про перебування в Гетьманщині ще двох єпископів. Так, у тестаменті митрополита Гедеона Четвертинського 1690 р. згадувався на першому місці серед «особ мнѣ наслугующих» єпископ Хризанф, якому він заповів 300 золотих «и мантию архієрейскую адамашковую повседневною»⁸⁵. Тобто цей титулований ієрарх явно грецького походження в митрополічній резиденції виконував якісь важливі адміністративні функції, допомагав у справах Київської митрополії. Думаємо, що цей єпископ, який іздив у кінці 1687 р. у Москву⁸⁶, за звичною практикою тих часів зустрічався з гетьманом і той йому надав дозвіл на проживання в Києві.

Орієнтовно з 1698 р.⁸⁷ у Свято-Преображенському Мгарському монастирі оселився сербський єпископ Рувим, який, як писав В. Кочубей у своєму доносі, мав довірливі розмови з гетьманом І. Мазепою. Схоже, через нього гетьман вів таємні перемовини зі шведським королем Карлом XII, про що залишив свідчення Петер Шенстром, мовляв, за його відомостями переговорником від України був архієпископ «чи то Сербії, чи Болгарії, який був з невідомих мені причин вигнаний зі своєї країни»⁸⁸. «Цей останній вів усю цю справу й постійно перебував під час переговорів у шведській армії, – згадував наблизений штабіст володаря Швеції. – У Мазепи той не викликав підозр, оскільки був православної (Грецької) віри й до того ж вигнанець, окрім того, він одягався як жебрак і в кожному місті просив милостиню»⁸⁹. Проте ці вищезгадані ієрархи у разі смерті митрополита навряд чи могли б претендувати на керівництво Київською митрополією.

У жовтні 1691 р. гетьман звернувся до патріарха Адріана посприяти у затвердженні Феодосія Углицького помічником чернігівського архієпископа Лазаря Барановича в управлінні Чернігівською єпархією⁹⁰. Це прохання було задоволене у листопаді 1691 р.⁹¹ Через декілька місяців І. Мазепа знову писав до патріарха. На його думку, через хворобу Лазаря Барановича треба «в ту єпархию освятити архієпископа и подати пастыря, сего добродетельнаго, вашему архипастырству сведомаго, а нами избраннаго (підкреслення наше – С.П.), мужа, пречестнейшаго архимандрита Елецкаго Черниговского Феодосия Углицкаго»⁹², «в божественных книгах искусна»⁹³.

Подібними зверненнями гетьман турбував і царів. У Москві 11 вересня 1692 р.⁹⁴ Феодосія Углицького було висвячено в єпископи, а через два дні, 13 вересня, – в архієпископи Чернігова та Новгородка (Новгорода-Сіверського – С.П.). 9 грудня Феодосій відвідав Батурина і подякував своєму покровителю⁹⁵.

У такий же спосіб у Київській митрополії, Батурині вирішили висвятити ще одного єпископа. Варлаам Ясинський, пославшись на свою немічність, поганий фізичний стан, у лютому 1695 р. просив дозволу у патріарха «дабы ми здѣ возможно было поставить помоществующих епископов Переяславских»⁹⁶, зокрема Йоасафа Кроковського, ректора Києво-Могилянського колегіуму та ігумена Пустинно-Микільського монастиря⁹⁷. Із цим проханням у Москву були відправлені ігумен Переяславської обителі Гедеон Савицький та казначей митрополії ієродиякон Мелетій⁹⁸. У Батурині вони забрали із собою і листа

монастиря на Афоне с древнейших времен до 1735 г. С. 289). Синодик Пантелеймонового монастыря, як зазначають його дослідники, «красномовно свідчить про падіння інтересу російської влади та представників вищої знаті до Святої Гори» (Там само. С. 299).

⁸⁵ 1690, березня 21. Київ. Тестамент останньої волі блаженної пам'яті преосвященного митрополита київського, галицького і всієї Малої Росії Гедеона Святополка. Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С. Павленко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 828.

⁸⁶ Харлампович К.В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань: Изд-е книжного магазина М. Голубева, 1914. Т. I. С. 358.

⁸⁷ У заповіті, зробленому 1718 р., архієрей зазначав, що «уже двадцать лѣтъ», як «прибул» в Гетьманщину (Тестамент єпископа Рувима. Гумилевский Филарет, архиеп. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов: Губернская тип-я, 1873. Кн. 4. С. 168).

⁸⁸ Шенстром П. Реляція про бій під Полтавою з деякими роздумами щодо двох попередніх кампаній. Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 рр. в документальних джерелах. Київ: Мистецтво, 2019. С. 268.

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ Письмо гетмана Мазепы патриарху Адриану (октябрь 1691). АЮЗР. 1872. Ч. 1. Т. V. С. 322.

⁹¹ Грамота Патриарха Адриана Архимандриту Елецкому Феодосию Углицкому о вспоможении Архиепископу Черниговскому Лазарю Барановичу в делах епархиального управления. Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная. 1900. № 3. С. 112–114; Грамота патриарха Адриана (ноябрь 1691 г.). Там само. С. 332–333.

⁹² Письмо гетмана Мазепы патриарху Адриану (1692 г.). Там само. С. 349.

⁹³ Там само.

⁹⁴ Стефановский Т. Святитель Феодосий Углицкий, архиепископ Черниговский. Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. 1896. № 6. С. 188.

⁹⁵ Гумилевский Филарет, архиеп. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов, 1873. Т. I. С. 55.

⁹⁶ Письмо Варлаама Ясинского, митрополита Киевского, патриарху Адриану, содержащее ответ на вопрос патриарха о странствующих в Малороссии греческих архиереях (1695, 7 февраля). АЮЗР. 1872. Ч. 1. Т. V. С. 414.

⁹⁷ Там само.

⁹⁸ Там само.

І. Мазепи до патріарха із детальним роз'ясненням, чому слід висвятити переяславського єпископа, мовляв, він потрібен у Києві «при ... митрополитанском престолѣ», «которой бы всегда его преосвященству в пастырских дѣлѣх подсудствовал»⁹⁹.

Царі, патріарх дали на це згоду¹⁰⁰. Адріан повідомив Варлаама Ясинського, щоб новообраний архієрей «на оновленому престолі» «був співслужитель престолу Київської митрополії на визначених умовах та на місці, щоб зручніше йому було прислужувати митрополії»¹⁰¹. Однак з певних причин Йоасаф Кроковський не став єпископом. Патріарх, давши дозвіл на його посвячення, водночас висунув певні умови – «постановити єпископа єдиному архієрею і в свою єпархію неможливо, развѣ четырьми или три архієрея по святым правилом»¹⁰². Схоже, це спочатку створило проблему для реалізації цього задуму, а потім погіршився стан здоров'я у архимандрита Києво-Печерської лаври Мелетія Вуяхевича (помер 6 лютого 1697 р.), а тому І. Мазепа та Варлаам Ясинський змінили попередній план – вирішили поставити ігумена та ректора очільником цього авторитетного осередку. Зрештою гетьман та митрополит бажали мати не формальну, а справжню відроджену Переяславську єпархію. Але для цього потрібен був час для розбудови кафедрального монастиря, церковних споруд. За реалізацію цього плану енергійно взявся володар булави та його однодумець переяславський полковник Іван Мирович.

Скориставшись відсутністю Петра I у Москві під час його подорожі до країн Західної Європи у 1697–1698 рр., гетьман та митрополит знову порушили питання про Переяславську єпархію. Думаємо, що І. Мазепа передусім розраховував на схвалення клопотання без узгоджень з патріархом. У березні 1698 р. московські урядовці від імені царя інформували Варлаама Ясинського про отримання звернення Батурина: «А нынѣ извѣстно нам, великому государю, учинилось, по доношенію подданого ж нашего гетмана, что желаешь ты, богомолец наш, по прежнему имѣти при себѣ того епископа для помочи, и для того епископа заложил он, подданной наш, в том городѣ Переяславлѣ церковь каменную во имя Вознесения Господня, и чтоб поставитъ того епископа по благословенію святѣйшаго патріарха тебѣ, богомольцу нашему, в Киевѣ, также и впрѣд поставитъ по тебѣ иным будущим митрополитом иных епископов в Киевѣ ж, не посылая их к Москвѣ; и о том просил он, подданной наш, нашего царского величества указу»¹⁰³. Важлива у цьому документі увага про бажання-орієнтир гетьмана та митрополита про те, що заснування Переяславської єпархії дасть можливість у Київській митрополії висвячувати «иных епископов в Киевѣ ж, не посылая их к Москвѣ». На жаль, Малоросійський приказ, усе ж явно проконсультувавшись з патріархом Адріаном, знову хитро відповів гетьманцям: «И мы, великий государь, наше царское величество, указали по прежнему нашему указу, тебѣ, богомольцу нашему, посовѣтывав с подданным нашим, Войска Запорожского обѣих сторон Днѣпра с гетманом с Иваном Степановичем Мазепою к нам, великому государю, писать, чѣм тому переяславскому епископу епископскія должности, чин и всякое требованіе имѣтъ, кто на ту епископію избран в епископы, и до нашего указу того новообранного епископа в епископы не поставлять»¹⁰⁴. Одне слово, у Гетьманщині повинні були ще шукати якісь аргументи на користь відкриття нової єпархії, які функції мав виконувати новопоставлений єпископ. Зрештою, у Батурині та Києві зрозуміли, що це питання слід відкласти до приїзду царя в Москву, до зручнішого часу.

У 1695 р. Київська митрополія отримала шанс мати ще одного єпископа. У вересні 1694 р. помер луцький єпископ Афанасій Шумлянський¹⁰⁵, брат львівського єпископа Йосипа Шумлянського. Обидва церковні діячі не підтримували зв'язку з Києвом, митрополитом і діяли як таємні уніати. Православні шляхтичі Волині на своєму сеймі виступили з вимогою відновити в Луцькій єпархії православного єпископа та обрали номінантом на цей високий церковний чин луцького земського писаря Дмитра Жабокрицького¹⁰⁶. Хоча його визнали очільником єпархії польський король¹⁰⁷, московські государі та гетьман

⁹⁹ Письмо гетмана Мазепы патриарху Адриану с просьбою поставить во епископы Иоасафа Кроковского для помощи Варлааму Ясинскому, митрополиту Киевскому, наименовав нового епископа Переяславским (1695, 9 марта). АЮЗР. 1872. Ч. 1. Т. V. С. 424.

¹⁰⁰ Письмо патриарха Адриана гетману Мазепе с изъяснением согласия на постановление Иоасафа Кроковского во епископы Переяславские (1695 г.). Там само. С. 427–428; Лист патріарха Адріана І. Мазепі (1695, травня 25). Величко С. Літопис. Т. 2. С. 486.

¹⁰¹ Там само. С. 488.

¹⁰² Письмо патриарха Адриана гетману Мазепе с изъяснением согласия на постановление Иоасафа Кроковского во епископы Переяславские (1695 г.). АЮЗР. 1872. Ч. 1. Т. V. С. 426.

¹⁰³ 1698, березня 11. Москва. Царська грамота преосвященному Варлааму Ясинському, митрополиту київському, про обрання гідної людини єпископом на Переяславську єпархію. *Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах* / Упор. С. Павленко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 860.

¹⁰⁴ Там само.

¹⁰⁵ Величко С. Літопис. Т. 2. С. 488.

¹⁰⁶ Иванов В. Епископы древней Луцкой епархии. Почаев: Тип-я Почаево-Успенской лавры, 1891. С. 116.

¹⁰⁷ Величко С. Літопис. Т. 2. С. 489–490.

І. Мазепа, новообраний ієрарх отримав проблему з посвяченням. Допомогти в цьому питанні гетьман звертався до царів: «Преждереченной луцкой и острожской епископии номинат был женат совокуплением брака з женою вдовою, чesого ради, по правилom святых отец, некое ему, до получения того архиепископскаго чина, происходит препятие; для того он ваш царского пресветлого величества богомолец преосвященный митрополит киевский, желал того чтоб и я гетман как к превисокому вашего царского пресветлого величества монаршескому престолу, так и к святейшему, и всеблаженнейшему патриарху посылал мои о том деле письма; и хотя не хотел бы я гетман вступатися в то духовное а к тому зарубежное дело; которое совершенно належит, строению и исправлению, его преосвященного митрополита богомольца вашего монаршеского; однако когда он преосвященный митрополит киевский, по своей отеческой и пастырской милости, любительно со мною о том описываетца, требуя моего сыновнего помощствования; а прежде сего, не точию под высокодержавною вашего царского пресветлого величества рукою, но и древнейших времен при области польской, гетманы бывшие Войска Запорожского, о таких делех ведали, и до постановления и утверждения оных, духовным влаstem спомоществовали; того для пишу сей лист мой к вам великим государем, то донося (как и прошлого году доносил есмь), что та особа в мирском чину бывший Димитрий, а ныне в законном чину Дионисий Жабокрицкий, ис предков своих пород[...]й есть православный, человек высокоученый, знатный, постоянен, и меж всеми тамошними жителями веры святой грекороссийской великий ревнитель, и поборник, которой ис того воеводства бывая послом и на сеймах, и на розных случаях, много церкви православной против униатов, помоществовал; а естли совершенно чин тот архиерейский на престол епископии луцкой и острожской получит; чают того, что своим разумом, не точию те овцы которые знатно благочестия грекороссийскаго держатся, упасет добре, но и отпадших от благочестия в западную унию, в прежнее бытие привлеци может; и понеже высочайшим архиерем, дана есть от Господа Бога власть сия разрешати и благословляти, всякия приключаящ [...] нию церковнаго чина, а того епископии луцкой и острожской требует нужда; чтоб тот избранный и управляемый номинат Дионисий Жабокрицкий был конечно епископом; а естли ему за виною вдовы жены будучей того чина не получить, то другой такой человек там сего времени не изыщется, и рассуждати надобно, дабы тот ревнитель и поборник бес получения в том деле отсюду благословения, не впал во отчаяние, и по налогу папешников не уклонился во отступничество»¹⁰⁸.

У Свято-Михайлівському монастирі в Києві 20 вересня 1695 р. відбувся церковний собор, який знайшов аргументи для подолання цієї канонічної проблеми-перепони¹⁰⁹. Головний з них – давня апостольська і вселенська Церква з нужди робила відступи від церковних правил, якщо ті б не шкодили чистоті віри¹¹⁰. Однак патріарх Адріан, обговоривши 6 листопада 1695 р. це питання з митрополитами Тихоном Сарським, Іларіоном Суздальським та архієпископом Микитою Коломенським, дав Петру I негативну відповідь на звернення І. Мазепи та київських ієрархів: «... избраннаго Дионисия Жабокрицкаго в епископа святити не повелѣхом. И о том наша мѣрность повелѣхом к киевскому Варлааму митрополиту послати нашу грамату, да изберется в тую епископию ин, по апостольскому завѣщанию, непорочен муж и добродѣтелен»¹¹¹.

Важко не погодитися з думками з цього приводу історика В. Живова: «Відмовляючи киянам в їхньому проханні, Адріан ставив на місце українське духовенство, указуючи йому на те, що московська церковна влада дотримується канонічних приписів у строгості та чистоті, а українці, прикриваючись своєю вченістю, стараються їх обійти. Таким чином досягалася й інша мета: дискредитувати нелюб'язну московському патріарху київську ученість, приписавши їй свого роду католицьку вертлявість. Патріарху, очевидно, важливо було продемонструвати і те, що, хоч українські єпископи поставляються київським митрополитом (як це було і до перепідпорядкування Київській митрополії Москві), однак контроль належить патріарху, і пошукові досліди київської вченості йому не указ»¹¹².

Не отримавши через патріарха освячення в Києві, Діонісій Жабокрицький запросив до Луцька Іосифа Стойку, що був «архієпископ Мараморійський, екзарх ставроп'їгій патріяршеской Константинаграда, Новаго Рима админѣстратор, метрополії Белградской, Сед-

¹⁰⁸ Лист І. Мазепи до Івана та Петра Олексійовичів (1695, жовтня 9, Батурин). ЛІМ-2. С. 466–467.

¹⁰⁹ Живов В. Из церковной истории времен Петра Великого: исследования и материалы. Москва: Новое литературное обозрение, 2004. С. 232.

¹¹⁰ Участие митрополита Варлаама Ясинского в последних судьбах Луцкой заграничной православной епархии. КЕВ. 1905. № 22. Отд. 2. С. 564.

¹¹¹ Извещение благочестивейшим великим государем царем Иоанну Алексеевичу, Петру Алексеевичу от патриарха Адриана (1695, 6 ноября, Москва). Рункевич С.Г. Архиереи петровской эпохи в их переписке с Петром Великим. Санкт-Петербург: Тип-я Монтвида. 1906. Вып. 1. С. 101.

¹¹² Живов В. Из церковной истории... С. 236.

миграція і всього православ'я в странѣ угорской властител»¹¹³. Останній приїхав на Волинь і «посвятив его на туу Луцкую и Острожскую епископию» та надав йому в Білостоцькому монастирі 5 вересня 1696 р. відповідний патент¹¹⁴, що усував перешкоди у зайнятті Діонісієм єпископської кафедри¹¹⁵. І. Мазепа, отримавши звістку про це з Волині, 13 грудня 1696 р. направив листа Адріану, мовляв, освячення відбулося з дозволу вселенського патріарха, а тому просив у свою чергу московського патріарха здійснити хіротонію над Діонісієм Жабокрицьким¹¹⁶.

Головний московський духовний ієрарх був обурений, що невідомий йому архієпископ «по какому велѣнію в чуждей епархїи тако дерзатъ творити»¹¹⁷, а тому наказав київському митрополиту «а ему бы Діонісію священнодѣйствовать весьма возбранити»¹¹⁸. Ця заборона ще раз показувала київській духовно-церковній спільноті, з ким вона має справу: думаємо, що, незважаючи на неї, луцький очільник великої єпархії визнавався в Києві та Батурині і з ним підтримувався зв'язок, без афішування про це в Москву. Відомо, що І. Мазепа виділив Діонісію Жабокрицькому на потреби 3000 золотих («підмога православію на руки луцького єпископа»¹¹⁹). Останній активізував свою діяльність щодо розбудови єпархії, зокрема повернувшись під своє управління від уніатів Овруцьку архимандрію, Гойський та Підгорецький монастирі, поліпшило свою роботу Луцьке братство¹²⁰. Польський резидент у Польщі Любим Судейкин, король Август II (грамота Петру I від 17 червня 1700 р.) просили Москву позитивно вирішити питання з єпископством Жабокрицького¹²¹. У липні 1700 р. представники Луцької єпархії знову просили у своєму зверненні до гетьмана позитивно вирішити в Москві проблему з освяченням-визнанням її очільника, оскільки єпископ «лвовский Йосиф Шумлянський прийняв унею»¹²². Практично синхронно згаданому у Стамбулі 18 липня 1700 р. відбулася зустріч константинопольського патріарха Каллініка з представниками московської делегації, що брала участь у переговорах про мир¹²³. Останні порушили перед ним питання про Діонісія Жабокрицького. Як з'ясувалося, патріарх Каллінік не отримував від московського патріарха Адріана з цього приводу ніяких звернень, а також не підтримував клір Луцької єпархії у цьому питанні (звернулися через посередництво воляського господаря)¹²⁴. Він нічого не знав про церковного діяча, який висвятив Жабокрицького, мовляв, «никакого экзарха его в тех странах нет»¹²⁵.

Як і передбачав І. Мазепа, через згадані обставини Діонісій Жабокрицький, не знайшовши протягом 7 років офіційної підтримки в Московському патріархаті, зрештою у січні 1702 р.¹²⁶ перейшов в унію¹²⁷ (у 1709 р. росіяни його арештували та заслали в Соловецький монастир, де він і помер у 1714 р.¹²⁸).

Варлаам Ясинський спочатку призначив 15 березня 1691 р. своїм намісником у закордонних парафіях білоруського случького архимандрита Серапіона Полховського¹²⁹, якого 12 січня 1690 р. віруючі Білорусії та Литви обрали одним із кандидатів в єпископи, але Ян

¹¹³ Величко С. Літопис / Упор.: Г. Боряк, Т. Таїрова-Яковлева; підгот. до друку: А. Багро, С. Багро, А. Бовгира, Т. Добрянська, О. Іванова, В. Кононенко, М. Филипович. НАН України. Інститут історії України; Санкт-Петербурзький державний університет. Центр вивчення історії України. Київ: ТОВ «Вид-во «КЛІО»», 2020. С. 781.

¹¹⁴ Там само.

¹¹⁵ Фактично Діонісій Жабокрицький до 1702 р. вважався єпископом-номінантом і в такому статусі очолював Луцьку єпархію.

¹¹⁶ Живов В. Из церковной истории... С. 243.

¹¹⁷ Цит. за: Там само.

¹¹⁸ Там само.

¹¹⁹ Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи. *Мазепа. Збірник*. Варшава, 1938. Т. 1. С. 131.

¹²⁰ Станіславський В. Від виступу Петра Іваненка до Великої Північної війни: нові дані про Івана Мазепу та Україну в 1691–1700 рр. *ЛИМ-2*. С. 223.

¹²¹ Участие митрополита Варлаама Ясинского в последних судьбах Луцкой заграничной православной епархии. *КЕВ*. 1905. № 23. С. 582, 584.

¹²² 1700, серпень–вересень. Два листи гетьмана І. Мазепи, адресовані Петру I, з додатком листа волинського православного духовенства до І. Мазепи, у якому його представники скаржаться на гоніння на православну віру і запровадження унії. *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах* (далі – ДГІМД) / Упор. С. Павленко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 202.

¹²³ Богословский М.М. Петр I. Материалы для биографии. Ленинград: ОГИЗ Госполитиздат, 1948. Т. 5 (Посольство Е.И. Украинцева в Константинополь. 1699–1700). С. 265.

¹²⁴ Там само.

¹²⁵ Там само.

¹²⁶ Біла С. Унійні процеси у Львівській, Перемишльській та Луцькій єпархіях у дослідженнях представників Київської церковно-історичної школи. *Проблеми гуманітарних наук: зб. наук. пр. ДДПУ ім. І. Франка*. Серія: Історія. 2009. № 24. С. 213.

¹²⁷ Там само. С. 244; Курганович С.В. Дионисий Жабокрицкий, епископ луцкий и острожский. Историко-биографический очерк. Киев: Тип. АО «Петр Барский в Киеве», 1914. С. 208–211, 220–224.

¹²⁸ Отець Кость Панас. Історія Української Церкви. Львів: НВІ, 1992. С. 94; Участие митрополита Варлаама Ясинского в последних судьбах Луцкой заграничной православной епархии. *КЕВ*. 1905. № 24. С. 607–608.

¹²⁹ Церковные соборы в Киеве при митрополите Варлааме и постановления их как мера для предупреждения беспорядков и для устранения недостатков в жизни и управлении киевской митрополии-епархии. *КЕВ*. 1905. № 29. С. 733.

Собеський не згодився затвердити його номінантом¹³⁰. Лише після смерті польського зверхника новий король Август II за клопатами моголівських міщан та їхнього війта 30 жовтня 1697 р. дав грамоту-привілей, що давала згоду на єпископство архієрея¹³¹. Номінант 30 серпня 1698 р. прибув у Київ для посвячення в єпископи¹³². Київський воєвода Петро Хованський намагався перешкодити цьому, заявивши Варлааму Ясинському, що на це потрібно отримати згоду царя та патріарха¹³³. Однак митрополит пояснив очільнику військової адміністрації, що має право на освячення зарубіжних єпископів, архимандритів згідно з наданою царською грамотою¹³⁴.

Митрополит висвятив у єпископа Серапіона Полховського в Києво-Печерській лаврі 14 вересня 1698 р.¹³⁵ Незважаючи на перепони уніатів, місцевих можновладців-сенаторів¹³⁶, Білоруська (Могилівська) єпархія, отримавши цього очільника (помер у 1704 р.¹³⁷), стала важливим структурним доповненням Київської митрополії. Слід зазначити, що на території Речі Посполитої ще налічувалося 36 обителей, які підпорядковувалися безпосередньо київському митрополиту¹³⁸. На поч. 1700-х рр. Слуцька архимандрія, митрополічі ставропігії (Кутейнська, Буйницька, Мстиславська, Соломерецька чоловічі обители, Кутейнський, Борколабовський, Мазоловський жіночі монастирі¹³⁹) були під зверхністю Києва як центру управління¹⁴⁰. Крім того, окремим духовним закладам, зокрема Слуцькому Троїцькому, Пінському Богоявленському монастирям, підпорядковувалися по три протопопії з-понад 100 парафіяльними церквами¹⁴¹, що теж вважалися під владою митрополита Варлаама Ясинського.

Після смерті 7 лютого 1696 р.¹⁴² Феодосія Углицького визначилися три претенденти на посаду керівника Чернігівської єпархії: ігумен Троїцько-Іллінського монастиря Лаврентій Крщонович, архимандрит новгород-сіверський Михайло Лежайський та настоятель Єлецького монастиря Іоан Максимович. У листопаді 1696 р. ігумен Крщонович «покірно»¹⁴³ просив І. Мазепу посприяти йому в здобутті вищої духовної посади: «Не зволь відкинути, ваша вельможність, од своєї патронської та добродійної ласки й мене, найнижчого підніжка свого, який безперервно дбає про панську вашу вельможність ласку»¹⁴⁴. Та уповноважені представники гетьмана 24 листопада 1696 р. обрали зверхником єпархії архимандрита Іоана Максимовича (Васильківського)¹⁴⁵. Симпатії гетьмана до останнього не випадкові. По-перше, три представники родини майбутнього святого мали впливові становища на Гетьманщині. В універсалі від 1688 р. батька Іоана Максимовича, Максима Васильківського, Іван Мазепа називав «выгодным нам чоловіком і в ділі войсковом около выбранья индукты працюющим»¹⁴⁶. Його син Іван Максимович служив в Гетьманщині охотницьким полковником. Брат останнього Дмитро в Батурині фактично виконував роль скарбника.

По-друге, Іоан Максимович на той час вже заявив про себе як здібний церковний діяч. Він народився в Ніжині¹⁴⁷. Талановитого випускника Києво-Могилянської колегії керівництво навчального закладу запросило викладати латинську мову спудеям¹⁴⁸. Згодом він

¹³⁰ Восстановление Белорусской (Могилевской) православной епархии при участии митроп. Варлаама Ясинского. КЕВ. 1905. № 25. Отд. 2. С. 632–633.

¹³¹ Там само. С. 633–635.

¹³² Там само. С. 636.

¹³³ Там само.

¹³⁴ Там само.

¹³⁵ Номофилов М.Ю. Влияние киевского митрополита Варлаама Ясинского на духовную жизнь Литовско-Белорусской епархии кон. XVII – нач. XVIII вв. *Церковная наука в начале третьего тысячелетия: актуальные проблемы и перспективы развития* (I Международная научная конф., 2 ноября 2016 г.). Минск: Минская духовная академия, 2007. С. 256.

¹³⁶ Титов Ф. Русская православная Церковь в Польско-Литовском государстве в XVII–XVIII вв. Киев: Тип-я И. Чоколова, 1905. Т. 1. С. 323.

¹³⁷ Малеванский Ф. Киевский митрополит Варлаам Ясинский (1690–1707). КЕВ. Часть неофициальная. 1897. № 18. С. 823.

¹³⁸ Титов Ф. О заграничных монастырях Киевской епархии XVII–XVIII вв. ТЖДА. 1905. № 3. С. 465.

¹³⁹ Грамота Иоасафа Кроковского, митрополита Киевского и Галицкого (1712 г., марта 2). Титов Ф. (ред.). *Памятники православия и русской народности в Западной России в XVII–XVIII вв.* Киев: Тип-я И.И. Чоколова, 1905. Т. 1. Акты по истории заграничных монастырей Киевской епархии XVII–XVIII вв. С. 50–51.

¹⁴⁰ Кочегаров К.А. Киевская митрополия, князь Иероним Радзивилл и назначение случким архимандритом Давида Нащинского в 1755 г. *Исторический вестник*. Москва, 2020. Т. 33. С. 112.

¹⁴¹ Титов Ф. О заграничных монастырях Киевской епархии XVII–XVIII вв. ТЖДА. 1905. № 6. С. 298–299.

¹⁴² Ход дела о постановлении в архиепископы Черниговские Иоанна Максимовича после смерти Феодосия Углицкого. АЮЗР. 1872. Ч. 1. Т. V. С. 436.

¹⁴³ Величко С. Літопис. Т. 2. С. 536.

¹⁴⁴ Там само.

¹⁴⁵ Там само. С. 137.

¹⁴⁶ Модзалевський В. Короткий нарис життя св. Іоанна Максимовича / Підг. до друку і передмова О. Коваленка. *Сіверянський літопис*. 1998. № 5. С. 136.

¹⁴⁷ Юрьевский А. К жизнеописанию святителя Иоанна Максимовича. Б. м. і б. р. С. 1.

¹⁴⁸ К.П.А.Е. Святитель Божий Иоанн Максимович, митрополит Тобольский и всея Сибири (1651–1715 гг.). *Сборник Черниговского епархиального древлехранилища*. Чернигов, 1916. Вып. II. С. 30.

приймав чернечий постриг в Києво-Печерському монастирі й кілька років обіймав у ньому посаду економа, одночасно будучи проповідником колегії.

У 1678 р. києво-печерські ченці обрали його послом у Москву до царя Федора Олексійовича з проханням, аби останній у разі татарської агресії, якої очікували, відрядив до Києва своє військо й надав прихисток монахам¹⁴⁹. З 1681 по 1695 рр. Іоан Максимович був намісником Брянського Свенського монастиря, який цар передав у підпорядкування Києво-Печерського монастиря «для тихаго и безмольнаго пристанища в нужное воинских браней время»¹⁵⁰. У 1695 р. Феодосій Углицький за узгодженням з Батурином запросив його очолити Єлецьку обитель у Чернігові.

По-третє, архієрей імпував гетьману виразною проукраїнською позицією. Мешканці Брянська, місцеві поміщики скаржилися на нього за те, що він вигнав з обителі «священников московских и дияконов и крылошан»¹⁵¹, а на їхнє місце набрав українців. У монастирі намісник вводив київські норми співіснування ченців, відправи релігійних обрядів. Крім того, Іоан Максимович писав вірші, проповіді, що теж багато чого важило для І. Мазепи. Тому гетьман і звернувся 1 січня 1697 р. «от всего тамосуущаго жительства»¹⁵² у Москву з проханням затвердити вибір гетьманців. Патріарх Адріан разом з ієрархами Тихоном Сарським, Аврамієм Білгородським, Олександром Устюжським 8–10 січня висвятив Іоана Максимовича в архієпископи¹⁵³.

У січні–лютому 1700 р. під час поїздки гетьманської делегації в Москву вирішилися нарешті й дозвольні питання щодо Переяславської єпархії. Будучи восени того року в Києві, І. Мазепа підписав у Печерському містечку 30 вересня універсал про відновлення Переяславського єпископства¹⁵⁴. Згідно з ним обраний Варлаамом Ясинським кандидат ігумен Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря Захарія Корнилович мав бути з митрополитом «з содействующими ему архієреями в церкві первопрестольной митрополитанской Киевской Свято-Софійской неотложно рукоположен бил, и поставлен на епископство Переяславское з таким докладом: абы яко коадьютор или помощник всегда в послушаніе до престола митрополитанского Киевского неотлучно и неотдільно належал, яко он сам, так и по нем наступуючи архієреи переясловские во вічніи времена»¹⁵⁵.

Перед цим гетьман доклав чимало зусиль для відбудови цього духовного осередку. У 1695 р. у Переяславі закладено фундамент Вознесенського собору¹⁵⁶. У 1700 р. зведення його завершено. За документами Бендерської комісії, гетьман надав на це будівництво та облаштування єпископської кафедри «більше ніж 300000 золотих»¹⁵⁷. Очевидно, на ці кошти також поставлено у 1703 р. у новому соборі розкішний іконостас¹⁵⁸. Ктитору у ті роки зробив й інші важливі подарунки єпископії. «Сие Евангелие, – залишився в ньому дарчий запис, – справлялось коштом и накладом Его Царскаго Пресвѣтлаго Величества войска Запорожскаго Гетмана и славнаго чину святого Апостола Андрея Кавалера Иоанна Мазепы. Року 1701 июня в 1 день. Дѣлал иноземецъ Георгій Фрибуг вѣсу серебра двенадцать фунтов, пробы четьринадцатой»¹⁵⁹. Зробила дар єпископії й мати гетьмана Марія-Магдалина – подарувала вишиту золотом та сріблом епитрахиль з написом: «Року 1700 мѣсяца семтепрія 16 дня. Всечестная ... игуменія Марія Магдалина справила»¹⁶⁰. Універсалом І. Мазепи від 4 лютого 1701 р. Переяславському монастиреві, де була облаштована резиденція єпископа, надано село Мацьківку, Терехтемирівський перевіз та угіддя¹⁶¹. У цьому документі гетьман повідомляє про висвячення єпископом переяславським Захарія Корниловича, який «вознесен быти до храму церкви престольной свято Вознесенской коштом нашим в городі Переяславлі воздвиженной и сооруженной»¹⁶². Перед цим очільник Переяславської єпархії був ігуменом Київського Свято-Михайлівського Золотоверхого

¹⁴⁹ К.П.А.Е. Святитель Божий Иоанн Максимович, митрополит Тобольский... С. 30.

¹⁵⁰ Модзалевський В. Короткий нарис... С. 137.

¹⁵¹ Там само.

¹⁵² Ход дела о постановлении в архієпископы Черниговские Иоанна Максимовича после смерти Феодосия Углицкого. С. 436–437.

¹⁵³ Там само. С. 437.

¹⁵⁴ 1700, вересня 30. Київ-Печерське містечко. Універсал І. Мазепи про відновлення Переяславського єпископства, для якого гетьманським коштом збудовано Вознесенську церкву і закріплено маєтності, що належали Трахтемирівському монастиреві. *Універсали І. Мазепи 1687–1709* / Упор. І. Бутича. Київ–Львів: НТШ, 2002. Кн. 1. С. 361 (далі – УІМ-1).

¹⁵⁵ Там само.

¹⁵⁶ Вознесенская церковь в городе Переяславе. *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная. 1868. № 15. 1 августа. С. 347.

¹⁵⁷ Возняк М. Бендерська комісія... С. 130–131.

¹⁵⁸ Вознесенская церковь в городе Переяславе. С. 350.

¹⁵⁹ Там само. С. 361.

¹⁶⁰ Там само. С. 358.

¹⁶¹ Універсал І. Мазепи Переяславському монастиреві на володіння с. Маньківка з належними до нього угіддями (4 лютого 1701 р.). УІМ-1. С. 367.

¹⁶² Там само.

монастиря¹⁶³. «Ближний мой в Духу Святом сын и постриженец», як характеризував його митрополит Варлаам Ясинський, висвячений у єпископи 1 жовтня 1700 р. у Софійському монастирі¹⁶⁴. За іншим універсалом монастир отримав село Сошники¹⁶⁵. Наступним універсалом від 27 серпня 1701 р. Переяславській кафедрі були підпорядковані Терехтемирівський та Канівський монастирі з усіма належними їм угіддями, селами, лісами, озерами¹⁶⁶.

При цьому важливо зазначити, що Захарія Корнилович, висвячений у переяславські єпископи, зберігав за собою й посаду ігумена Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря¹⁶⁷ і мав осідок у Києві¹⁶⁸, називаючись адміністратором Київської митрополії¹⁶⁹. Очевидно, він навідувався у Переяславську єпархію лише у певні місяці.

Підсумком 15-річного правління гетьмана стало значна розбудова¹⁷⁰ Київської митрополії шляхом зміцнення Чернігівської, Київської¹⁷¹ єпархій, утворення, відновлення Переяславської, Луцької, Білоруської єпархій. Станом на кінець 1700 р. у складі цих релігійних структур духовної ієрархії, Софійської митрополічної кафедри було 2 митрополити (Варлаам Ясинський, Никодим), 6 єпископів (Іоан Максимович, Захарія Корнилович, Діонісій Жабокрицький, Серапіон Полховський, Рувим, Дамаскин¹⁷²).

І. Мазепа подбав про розбудову митрополічної резиденції. У січні 1691 р. володар булав надіслав наказ київському полковнику Костянтину Мокієвському: «Ведомо да будет тебе, что преосвященный его милость господин отец митрополит киевский галицкий и Малыя Росси, господин и пастырь наш просил нас, чтоб мы ему дали на двор митрополитанский доход померный торговый, что в нижнем городе, и мы приклоняясь к прошению его и довольно чиня монаршескому указу, в данной грамоте соизволяем тем доходам владети, и милость твоя прикажи тем людям, что тот доход имали от того отстати и впредь не имати, а имали б назначенные от его милости отца митрополита»¹⁷³. Відома й низка інша універсалів, спрямованих на поліпшення забезпечення діяльності митрополита, «подпартя скудостей катедралних»¹⁷⁴. Так, у травні 1691 р. гетьман дозволив митрополиту збирати мито на Білгородській та Борщагівській греблях¹⁷⁵. Того ж року йому в розпоряд-

¹⁶³ Письмо митрополита киевского Варлаама Ясинского Петру I о Переяславском епископстве (1701, 29 января). *Киевская старина*. 1904. № 5. С. 54.

¹⁶⁴ Ластовський В. Між суспільством і державою. Православна Церква в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст. в історії та історіографії. Київ: Фенікс, 2008. С. 116.

¹⁶⁵ Універсал І. Мазепи Переяславському Свято-Вознесенському монастиреві на с. Сошники (1700, ?). *УІМ-1*. С. 380–381; ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1255. Арк. 102–104.

¹⁶⁶ Універсал І. Мазепи про підтвердження привілеїв Переяславській кафедрі і підпорядкування їй Терехтемирівського і Канівського монастирів. *УІМ-1*. С. 374–376; ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 306. Арк. 33.

¹⁶⁷ Мищик Ю. А. Вступне слово. *Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві XVI–XVIII ст. з фондів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського*. Київ: НАН України, НБУ ім. В.І. Вернадського, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2011. С. 12.

¹⁶⁸ Богоявленський М. Варлаам Ясинський. *Литовские епархиальные ведомости* (далі – *ЛЕВ*). 1882. № 3. Неофіційний відділ. 17 января. С. 22.

¹⁶⁹ 1707, вересня 23. Київ-Печерський. Універсал І. Мазепи про затвердження здійсненого комісарами розмежування ґрунтів, угідь тощо між містами Чигирин-Дуброва, Веремівка, Жовнин, Бужин і селами Гусин і Лялинці. *УІМ-1*. С. 514.

¹⁷⁰ Питання побудови, реставрації майже 350 церковних споруд, більшість яких освячено до 1703 р., розглядаємо в іншій студії, яку готуємо до друку. Такі масштаби відродження духовних святинь, зведення нових здійснювалися Батуриним у співпраці з митрополитом. Думаємо, що в Москві не здогадувалися й не знали про цей церковний план. А гетьман та митрополит були зацікавлені не афішувати ті фінанси, які фігурували для забезпечення реалізації втілення в життя задуманого.

¹⁷¹ Вона мала за певними даними 17 протопопів (Воронов А., Антонов В. Памятная книжка Киевской епархии. Киев: Тип-я Г. Корчак-Новицкого, 1882. С. 24), але найпевніше мінімум 20 протопопів (Верхньо-Київську, Києво-Подольську, Остерську, Козелецьку, Ніжинську, Борзенську, Конотопську, Батуринську, Глухівську, Кролевецьку, Ічнянську, Роменську, Гадяцьку, Полтавську, Кобеляцьку, Лубенську, Лохвицьку, Прилуцьку, Пирятинську, Миргородську), консисторію (детальніше про це див.: Богоявленський М. Варлаам Ясинський. *Литовские епархиальные ведомости*. 1882. № 3. Неофіційний відділ. 17 января. С. 20, 22; Там само. 1882. № 4. Неофіційний відділ. С. 30).

¹⁷² Найпевніші відомості про грецького єпископа Дамаскина як помічника Варлаама Ясинського маємо лише за 1695 р. Але правдоподібно він і далі продовжував службу при митрополічній кафедрі. Тим паче, що був значно молодший митрополита, оскільки той у 68-річному віці взяв його для «помощи». Отже, Дамаскин мав 45–55 років, добре здоров'я. У Пом'яник Введенської церкви вписано за 1690 р. «боголюбиваго єпископа Дамаскина» (Поменик Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври / Упор. та вступна ст. О. Кузьмука. *Лаврський альманах*. Київ, 2007. Спецвип. 7. С. 110). Проте цей напис, як зауважив упорядник, зроблено пізніше. Отже, важко сказати про останній рік буття цього церковного ієрарха.

¹⁷³ Наказ Костянтину Мокієвському про передачу помірного торгового податку у власність київського митрополита (9 січня 1691 р.). *ЛІМ-1*. С. 441–442.

¹⁷⁴ Універсал І. Мазепи київському митрополитові Варлааму Ясинському з дозволом збирати купецьке мито на споруджених ним Білгородській і Борщагівській греблях. *УІМ-1*. С. 225.

¹⁷⁵ Там само. С. 224–225.

ження надано село Койлов, «позволяючи з одного не толко тяглими людми, опроч козаков, всякую помощь до стану чинити, але и призвоитую повинность от оних отбирати»¹⁷⁶. У червні 1695 р. І. Мазепа додає до митрополичих володінь село Комарівку в Ніжинському полку¹⁷⁷. Згідно з грамотою 1700 р. Свято-Софійському монастирю було надано у володіння містечко Мороськ, села Рудня, Короп'є, Соколовку, хутори Бондар, Самойлівку, Сукачі¹⁷⁸. Старшина під час Бендерської комісії пригадувала, що реєстр фінансування Софійського монастиря І. Мазепою займав кілька важливих позицій – «позолочення бані митрополичого собору в Києві 5000 дук., золота чаша для нього 500 дук., віднова його 50000 зол.»¹⁷⁹. Як впливає з пізнішого універсалу гетьмана, він «горливою своєю ревностію прилѣжным старанием и великим иждивением уже обновил, благолѣпне украсил и весма обогатил пререченную свою пастирскую Катедру»¹⁸⁰, що дозволило відписати від неї Видубицьку обитель, яку «для лучшей крѣпости в прїйдучіе времена манѣфестованнием своим з подписом руки и приложеніем печати ствердил листом»¹⁸¹.

Варлаам Ясинський, підтриманий з Батурина стабільними фінансовими надходженнями, уживав заходів щодо поліпшення митрополичої резиденції. Так, із цього приводу він навіть звертався до Петра І, аби її розширити за рахунок дворів російських вояк, оскільки «митрополиту в тѣснотѣ той отнюдь есть неспокойно от вопля близких всегдашних барабанов и трубных игрищ»¹⁸².

У короткі терміни був оновлений Софійський собор, у ньому додалися приділи: Успенський, Апостольський, Благовіщенський, Стрітенський, Антонієво-Феодосіївський та інші¹⁸³. Крім цього, побудовані дзвіниця, трапезна, резиденція митрополита¹⁸⁴.

Із допомогою Стефана Яворського, якого Петро І після смерті патріарха наділив частково обов'язками останнього, було задоволене прохання Варлаама Ясинського про фактичне анулювання ставропігії Межигірського монастиря. Напевне, це теж була ініціатива І. Мазепи. Адже ігумен Межигірської обителі Феодосій Васьковський написав у Москву «извет», мовляв, «мимо их ... и иными разными дорогами из-за Днѣпра из малороссийских городов хлѣбные запасы за рубеж в Польскую землю провозят многие, и оттого ныне в Киевѣ на продажу хлѣба привозят малое число, а продают высокою цѣною»¹⁸⁵. Цей донос засвідчував, що церковний діяч ігнорував владу Гетьманщини і діяв на шкоду гетьманцям, оскільки доходи козаків, старшини великою мірою залежали від вдалого продажу вирощеного хліба. Генеральний суд, І. Мазепа одразу після цього підтримали ченців Братського монастиря у їхній тяжбі з Межигірською обителлю, незважаючи навіть на те, що «отцве межигорскыи против права и правды увели своим прошением в грамоту монаршую чужые кгрунта, вишпререченные озера в Овлукѣ и снокосы, при ных будучие»¹⁸⁶.

«И мы, великій государь, наше царское величество, указали, Межигорского монастыря игумену и всей братіи в належащих поведеніях и во всяких духовных дѣлѣх быть в послушаніи и во всяком повиновеніи у тебя, богомольца нашего, преосвященного митрополита, – зазначалося у грамоті государя від 12 лютого 1703 р. з певною аргументацією прийнятого рішення, – и по тебѣ у иных впред будущих митрополитов киевских. Понеже нынѣ в нашем, великого государя, царствующем градѣ Москвѣ святѣйшого патріарха нѣтъ, и того Межигорского монастыря игумену и братіи, кромѣ тебя, богомольца нашего, и иных впред будущих киевских митрополитов, никому иным послушанія отдавать не на-

¹⁷⁶ Універсал І. Мазепи київському митрополитові Варлааму Ясинському на село Койлів. УТМ-І. С. 236.

¹⁷⁷ Універсал І. Мазепи Київському Софійському монастиреві на с. Комарівку (16 червня 1695). УТМ-І. С. 284–285.

¹⁷⁸ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маетностях Киевского полка 1729–1730 гг. *Чтения в историческом обществе Нестора Летописца*. 1893. Кн. 7. Отд. III. С. 3, 9, 66.

¹⁷⁹ Возняк М. Бендерська комісія... С. 130–131.

¹⁸⁰ 1706, липня 22. Обоз від Василькова. Універсал І. Мазепи про підтвердження звільнення київським митрополитом Варлаамом Ясинським Київського Видубицького монастиря від управління Київської митрополії. *Універсали П. Полуботка (1722–1723)* / Упор. В. Ринсевич. Київ, 2008. С. 534.

¹⁸¹ Там само.

¹⁸² Челобитная митрополита Киевского Варлаама Ясинского о беспокойстве, причиняемом монастырю близостью дворов, населенных военными людьми. *Киевская старина*. 1894. № 7. С. 122.

¹⁸³ Из прошлого Киевской епархии. Заботы м. Варлаама Ясинского о благоустройстве Киево-Могилянской коллегии, Киево-Софийского кафедрального монастыря и др. киевских святынь / [Редактор неоф. части Ф. Титов, пом. редактора И. Троицкий]. КЕВ. 1905. № 34. Часть неофициальная. С. 862.

¹⁸⁴ Там само.

¹⁸⁵ Извет игумена Межигорского монастыря Феодосия Васковского. *Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции*. Москва: Гос. изд-во, 1921. Т. 20. С. 238.

¹⁸⁶ 1702, травня 1. Батурин. Універсал І. Мазепи про підтвердження прав Київського Братського монастиря на Овлукські озера і сіножаті. *Універсали П. Полуботка (1722–1723)*. С. 525–527.

лежит; і в нашій царського величства грамотѣ того Межигорського монастиря к игумену Феодосію Васковскому с братією о том писано»¹⁸⁷.

Правдоподібною є версія про намагання гетьмана та митрополита утворити ще й Батуринську єпархію (на це вказує назва грека-митрополита Никодима Українсько-Батуринським¹⁸⁸). Однак міркування О. Гейди про реалізацію цієї ідеї¹⁸⁹ слід взяти до уваги частково – як спробу здійснити подібне.

Оскільки Москва негативно ставилася до діяльності, проживання в Гетьманщині зарубіжних духовних ієрархів, які з певних причин залишили свої батьківщини, то в Батурині та Києві старалися не обнародувати їх перебування в Україні. Прибульці не афішувалися в донесеннях у Москву, але вони, схоже, вели активний спосіб життя. І. Мазепа, наприклад, повідомляючи вйтові Устя про надання його села митрополитові Никодимові, зауважував, що той «отизджаєт в Киев по своїх певных ділех»¹⁹⁰. З листа архієрея до сосницького сотника Івана Дорошенка дізнаємося, що він у справах «сопосовалисмося до яснелможного добродія, его млсти пна гетмана»¹⁹¹. У поважному віці вищезазначений церковний ієрарх узявся відновлювати-розбудовувати Макошинський чоловічий монастир – у документах 1704, 1705 рр. він згадується як «строитель обители св. Чудотворца Николая макошинского»¹⁹². Митрополит відстоював права обителі ще в 1711 р., коли й помер¹⁹³. І. Скоропадський називав його не ігуменом, а «митрополитом Призренским»¹⁹⁴. Зазначимо, що духовні довірники І. Мазепа, зокрема колишній архімандрит Донського монастиря Никон (йому гетьман дав на зберігання свою «Думу»), мали поважний статус «строителей». Патріарх Адріан забороняв висувати Никона після Москви на поважні церковні посади в Гетьманщині, але останній як будівничий фактично керував великим комплексом робіт з відбудови Києво-Печерської лаври. Одразу після смерті московського очільника патріархату «строитель» набув статусу архімандрита та очолив спочатку Єлецьку, а згодом – Новгород-Сіверську обителі¹⁹⁵.

Василь Кочубей у пункті 9 доносу, оповідаючи про почуте у травні 1707 р., зазначав: «Потом мая 28, в среду, знаемий мнѣ епископ сербскій, Рувим, був у его милости на Гончаровцѣ, и отголь отишшовши, был у мене в дому и сказал, же его милость, пан гетман, вельми при нем печалился и слезне плакал, что от Великаго Государя наложенем коней вельми есть обтяженій и не знает, что вперед чинити»¹⁹⁶. Єпископ-серб Нишівської єпархії Рувим¹⁹⁷ називався якийсь час Лубенським-Українським (дані за 1701 р.¹⁹⁸). Відомо, що архієрей у 1705 р. залишив Свято-Преображенський Мгарський монастир і попросив митрополита Никодима, який був будівничим Макошинської обителі, «дозволить ему жить в келии на островѣ берестовицкого озера»¹⁹⁹. Зрештою на подарованих йому землях та купленому за 100 золотих хуторі²⁰⁰ він заснував Рувимську Сосницьку пустинь²⁰¹, яку,

¹⁸⁷ 1703, лютого 12. Москва Грамота царя Петра Олексійовича преосвященному Варлааму Ясинському, митрополиту київському, про підпорядкування йому ігумена і всієї братії Межигірського монастиря. *Військові кампанії доби гетьмана І. Мазепа в документах*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 874.

¹⁸⁸ Орнатський А. История российской иерархии. Москва: Синодальная тип-я, 1807. Ч. 1. С. 251.

¹⁸⁹ Гейда О. Церковна політика... С. 192–193.

¹⁹⁰ 1694, липня 1 (червня 21). Батурин. Універсал-привілей гетьмана І. Мазепа, даний призренському митрополиту Никодиму на володіння с. Устям. *Сіверщина гетьманських часів*. Т. 1 (XVII ст.). С. 238.

¹⁹¹ 1703, червня 21 (11). Свято-Микільський монастир у Макошиному. Лист Никодима, призринського митрополита, до сосницького сотника І. Дорошенка. *Сіверщина гетьманських часів* / Упор. Ю. Мицик, І. Тарасенко. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства НАН України, 2020. Т. 2 (Перша чверть XVIII ст.). С. 26.

¹⁹² Гумилевский Филарет, архиеп. Историко-статистическое описание... Кн. 4. С. 147.

¹⁹³ Там само. С. 148.

¹⁹⁴ 1711, березня 7 (лютого 24). Прилуки. Лист гетьмана І. Скоропадського до призренського митрополита Никодима. *Сіверщина гетьманських часів*. Т. 2 (Перша чверть XVIII ст.). С. 106.

¹⁹⁵ Детальніше про нього див.: Павленко С. «Дума» І. Мазепа та архімандрит Никон. *Пам'ятки християнської культури Чернігівщини*: Мат. наук. конф. Чернігів, 2002. С. 107–109; «Строитель» Никон. Павленко С. *Іван Мазепа. Прижиттєві зображення гетьмана та його наближених*. Київ: Мистецтво, 2018. С. 123–128.

¹⁹⁶ 1708, квітень. Під Вітебськом. Донос В. Кочубея царю на гетьмана І. Мазепа по статтям. *ДГІМД*. С. 382.

¹⁹⁷ Згадується у щоденнику Миколи Ханенка за 1722 р. як померлий у справі щодо його пожитків, що дісталися лубенському полковнику (Ханенко М. *Діаріуш, або журнал. Київська старовина*. 1994. № 1. С. 14). Пожитки єпископа фігурують і у джерелі за 1728 р.: «Послана грамота до Его Императорского Величества в Государственную иностранных дѣл коллегию по челобитию сотника ирклѣвскаго Словоуя-Требинского з мнѣнием, чтоб оставшиися по умертвии сербского епископа Рувима пожитки его отдать оному Словоуя-Требинскому з розпискою, для отсылки оних в Сербию в монастир, куда покойный епископ Рувим ему, Словию, при своей смерти послать приказовал, понеже и яснелможному самому, еще за живота своего, оный епископ объявлял свое намѣрение, что жаелает имѣние свое одослать в Сербию, и там отдать на монастирь» (Краткий журнал о поезде в Москву яснелможного его милости пана Даниила Апостола, войск его императорского величества Запорожских обоих сторон Днепра гетмана. Року 1728 месяца февруария. *Материалы для отечественной истории* / Издал М. Судиненко. Киев. Университетская тип-я, 1853. Т. 1. С. 21).

¹⁹⁸ Орнатський А. История российской иерархии. Ч. 1. С. 251.

¹⁹⁹ Гумилевский Филарет, архиеп. Историко-статистическое описание... Кн. 4. С. 172.

²⁰⁰ Барсов Е.В. Описание актов архива Маркевича, относящихся к истории южно-русских монастырей. *Чтения в обществе истории и древностей российских*. 1884. Кн. 2. Отд. 1. С. 11.

розбудувавши, зробив монастирем та передав його під опіку гетьмана²⁰². Він посвячував в ієродиякони, ієромонахи, навіть в архимандрити²⁰³.

Загалом у Київській митрополії, хоч вимушено й підкорилися Московському патріархату, активно пручалися його обмежувальним заходам, заборонам, намаганням усе поставити під контроль.

Оскільки І. Мазепа та його наближені мріяли створити незалежне князівство з допомогою противників Московії, то, ясна річ, у їх планах передбачалося повернення митрополії до Константинопольського патріархату²⁰⁴. Через те гетьман щедро допомагав усім²⁰⁵ тим, хто в майбутньому мав вирішувати це питання (важливі в цьому його багаторазові зустрічі у 1691²⁰⁶, 1693, 1694²⁰⁷, 1700–1701 рр.²⁰⁸, листування²⁰⁹ з небожем єрусалимського патріарха, архимандритом, патріархом з 1707 р. Хрисанфом²¹⁰, обмін з ним таємною інформацією²¹¹). Зв'язок із Константинополем не поривали й провідні діячі, віряни²¹² Київської

²⁰¹ Гумилевский Филарет, архиеп. Историко-статистическое описание... Кн. 4. С. 166–167.

²⁰² Після подій 1708–1709 рр. у своєму заповіті він звертався до гетьмана І. Скоропадського з проханням: «Аз смиренный архієрей Рувим, видячи себе в глубокой старостѣ суща, немощію объята, при сей моей духовницѣ, приручаю по смерти моей, монастырь мой убогий ясневелможному пану гетману Скоропадскому Иллѣчу и по премоужайшем многолѣтном и щасливом его панованію и иним паном гетманом вручаю, а не архимандриту Печерскому, а не митрополиту Киевскому, а не архієпископу Черніговскому, а не жадному от духовнаго чину, но тилко самому ясневелможному пану гетману вручаю сію обитель начинающе, которая-то обитель началась строится на власних моих архієрейскихъ грунтах, купленных мною, также и на препитаніе к сей моей убогой обители всякіе угодіе мною купленные и от благодѣтелей наданіе село Малое Устяк со всѣми угодыями, так теж и в замку Сосницкомъ чтиринадцять хат, и под сим монастырем на горѣ Сосницкой пять дворов подданных и в самой Сосницѣ два ремесники коваль и гончар, и дворец монастырскій, прозываемый Стрижаковский, и пляц, от панов Лизогубов, и Якова, и Симеона, наданный, так теж и другій пляц от пана Ивана Паливоди наданный ... и млины водяній един на Убедѣ рѣцѣ в Масолаевцѣ, а другій также на Убедѣ и на Пѣснѣ рѣцѣ в селѣ Малом Устяку и з дворцем, и зо всѣми купленными грунтами и еден вѣтранный млин край самого монастыря, футор прозываемый Яремовщина» (Духовное заведение епископа Рувима, ктитора обители [1719, октября 10] / Публикация Е. Барсова. *Чтения в обществе истории и древностей российских*. 1884. Кн. 2. Отд. 1. С. 22).

²⁰³ Там само. С. 172.

²⁰⁴ Наші думки щодо цього співзвучні з висновками Ю. Мицика про те, що «стрижневою лінією церковної політики Мазепа, яка звучала в унісон з його загальнодержавною політикою, було прагнення зберегти, наскільки це було можливим, автономію» української Церкви та повернути її «під омофор Вселенського Патріарха» (Мицик Ю. Гетьман І. Мазепа як покровитель православної Церкви. *Сіверянський літопис*. 2006. № 6. С. 40).

²⁰⁵ На віднову монастиря Св. Сави дав архимандриту Хрисанфу 50000 золотих, на вівтар для Божого Гробу 20000 золотих. Крім того, як згадувала старшина на Бендерській комісії, вона не могла підрахувати щедрі пожертви Мазепа монастирям, церквам, митрополитам, архієпископам, єпископам, архимандритам та іншим духовникам із Греції, Палестини, Молдавії, Волощини, Сербії, Болгарії Литви, Польщі (Возняк М. Бендерська комісія... С. 130–131). У 1693 р. до володаря булави приїжджав «Святой Афонской горы монастыря Павловского архимандрит Исайя» (ЛІМ-2. С. 386), у червні 1698 р. – «Синайские горы греческий архимандрит» (ЛІМ-2. С. 557), у липні 1699 р. – «из македонской земли, монастыря святого архистратига Михаила архимандрит всесветный отец Парфений» (ЛІМ-2. С. 576).

²⁰⁶ Оляничин Д. До зв'язків гетьмана І. Мазепа та П. Орлика з Єрусалимським патріархатом Хрисантом. *Збірник «Мазепа»: реконструкція видавничого проекту 1939–1949 р.* Київ: Темпора, 2011. С. 83.

²⁰⁷ Там само.

²⁰⁸ Эварницкий Д. Источники для истории запорожских козаков. *Владимир*: Типо-лит. губ. правления, 1903. Т. 1. С. 898–899.

²⁰⁹ У листі за грудень 1695 р. Хрисанф, вітаючи правителя Гетьманщини з настанням 1696 р., повідомив про вирушення в поїздку в Константинополь, про яку обіцяв детально оповісти пізніше; важлива при цьому заувага архимандрита про те, що детальніше гетьману про все розповість посланець церковного діяча (Лопарев Х.М. Иерусалимский патриарх Хрисанф (1707–1731) и его отношение к России. *Труды восьмого археологического съезда в Москве (1890)*. Москва: Товарищество тип-и А. Мамонова, 1895. С. 23). Историк Х. Лопарев справедливо зауважив, що між гетьманом та його візитером відбувалися певні таємні перемовини, які, «будучи написаними і відкритими, могли скомпрометувати і Хрисанфа, Досифея, і, напевне, Мазепу, і ще більше загострити відносини між Росією й Туреччиною» (Там само). Отже, обидві сторони вважали за краще спілкуватися усно, а не письмово. Чи посвячував І. Мазепа свого гостя у потаємні плани порвати з Московією? Думаємо, що це було б ризиковано у тих реаліях. Та й дяждко Хрисанфа, єрусалимський патріарх Досифей, явно займав промосковську позицію. Але, коли вищезгаданий кореспондент-довірник Мазепа у 1707 р. став єрусалимським патріархом, російський віцеканцлер Петро Шафіров, будучи у 1712 р. в Константинополі, повідомляв, що той приятель турок і призначений ними козацьким патріархом (Соловьев С. История России с древнейших времен. Изд. 2-е. Санкт-Петербург: Изд. высочайше утвержденного товарищества «Общественная польза», 1896. Кн. 4. Т. XVI. С. 88). Така негативна реакція впливового російського урядовця щодо Хрисанфа засвідчує, що той при зустрічах з І. Мазепою в Батурині мав, мабуть, отримати відповідні натяки про невдоволення українських церковних ієрархів, старшини оборудкою з передачі Київської митрополії в Московський патріархат. Напевне, гетьман, виділивши архимандриту дуже великі гроші на його обитель (річний бюджет усього охотницького війська!!!), просив довірника у свою чергу з'ясувати в султана або його наближених, які у них плани щодо Козацької України. Такий запит аж ніяк не видавав зрадницьких намірів володаря булави. І. Мазепа час від часу посилав своїх батуринських козаків або ніжинських купців, аби вони в Османській імперії з'ясовували поточні наміри політичної верхівки. Проте йшлося, очевидно, про перемовини з перших уст з конкретними високопосадовцями, а не дізнанням якихось відомостей від другорядних та непосвячених у плани османських чиновників.

²¹⁰ Оляничин Д. До зв'язків гетьмана І. Мазепа та П. Орлика... С. 82.

²¹¹ У Батурині після його спалення 2 листопада 1708 р. в особистих паперах гетьмана було знайдено «письмо Костянтина Борковского к гетману чрез архимандрита Иеросалимского, о здравии и о посылке цыдулы цифирной» (Батуринский архив и другие документы по истории Украинского гетманства 1690–1709 гг. Санкт-Петербург: ДМИТРИЙ БУЛАНИН, 2014. С. 161). Ідеться, очевидно, про поїздку отця Хрисанфа в Московію 1700–

митрополії. Так, старший економ маєтностей Радзивіллів на Случчині, мемуарист Станіслав Незабитовський, пишучи про затвердження 7 серпня 1699 р. священником церкви Преображення Господня (Київська митрополія – С.П.) в Любані Василя Трембашевського, зауважив, що храм перебуває під благословенням константинопольського патріарха²¹³. До 1708 р. зберігало підпорядкування йому Львівське ставропігальне братство, а Великий Манявський скит на Прикарпатті – аж до ліквідації обителі у 1785 р.²¹⁴ У службовниках 1692, 1708 рр., виданих у Києво-Печерській лаврі, на першому місці вшановувався патріарх без вказування його імені, належності до патріархату²¹⁵, що було красномовним підтвердженням орієнтирів очільників духовної інституції. Навіть у 1719 р. архимандрит Слуцького Троїцького монастиря в листі до Стефана Яворського писав, що «ми ... в послушании к патриарху Константинопольскому, а к епархии Киевской»²¹⁶.

У цьому зв'язку слід розглядати дві паломницькі місії гетьманців по святих місцях. Перша була здійснена у 1704–1707 рр. ієромонахами Макарієм та Селиверстом з Новгород-Сіверського монастиря²¹⁷. Аналіз їхньої подорожі тривалістю 2 роки 5 місяців та 6 днів привела дослідника Є. Морякова до думки, що «паломництво здійснювалося не тільки за тим, щоб подивитися храми і християнські святині»²¹⁸. Ураховуючи ту обставину, що очільник їхньої обителі Никон був посвячений у плани гетьмана з 1690-х рр. (саме архимандриту останній дав «Думу» на зберігання – С.П.), то не викликає сумніву, що ці ченці були профінансовані в далеку дорогу для відповідних зустрічей з патріархами, митрополитами з метою як з'ясування їхньої позиції щодо статусу Київської митрополії, так і моніторингу ставлення до ліквідації патріаршого управління в Московії, підпорядкування в ній Церкви Монастирському приказу.

Саме десь у 1703–1704 рр. в Гетьманщині зрозуміли, що Петро I зруйнував канонічну церковну модель управління, фактично мобілізував велику армію священників, ченців на вирішення передусім мілітарних, а не духовних потреб. У Москві не було патріарха, який мав би опікуватися справами Київської митрополії. Його обрання не передбачалося. Митрополія, відійшовши від Константинопольського патріархату, опинилася в підвишеному, невизначеному стані. Митрополит Стефан Яворський у цьому зв'язку пізніше в «Апології» писав, що «пресекушуся Патриаршеству российскому в лето Христово тысяща седм сотное, паки российстии сынове яко овцы своему первоначальному Пастырю цареградскому Патриарху восприяша первобытное подчинение»²¹⁹.

1701 рр. Як засвідчує цей лист, через родича генерального обозного Василя Дуніна-Борковського І. Мазепі було надіслане шифроване повідомлення. А віз це все гетьману єрусалимський архимандрит. Зрозуміло, він міг і не знати про написане. Та разом з тим він розумів, що йдеться про щось антимосковське, небезпечне у разі викриття.

У паперах І. Мазепи знайдено й ще інший документ правдоподібно 1699 р.: «Письмо архимандрита Хрисара (його ім'я спотворив перекладач з латини. – С.П.) к Мазепе объявительное, что царское величество с королем польским принял мир, а войну хотят иметь на шведа» (Батуринский архив. С. 166). Це означає, що архимандрит з якихось своїх джерел, імовірноше, польських, дізнався про таємні домовленості Петра I з Августом II. Згадане свідчення було дуже важливе для гетьмана під час його поїздки в січні–лютому 1700 р. у Москву для розуміння орієнтирів царської верхівки.

²¹² Дет. про це див: Ситий І. Мінея 1718 р. із зазначенням ставропігального статусу Києво-Печерської лаври щодо Константинопольського патріархату в зібранні Чернігівського історичного музею. *Сіверянський літопис*. 2021. № 3. С. 23.

²¹³ Кочегаров К.А. Россия и православная Церковь Великого княжества Литовского в первые годы после заключения договора о Вечном мире (1686 г. – нач. XVIII в.). *Взаимодействия и конфликты на конфессионально и этнически смешанных территориях Центральной и Восточной Европы 1517–1918*. Москва–Санкт-Петербург: Нестор-История, 2016. С. 173.

²¹⁴ Гордієнко Д., Клос В., Мищик Ю., Преловська І. *Історія Української Православної Церкви...* С. 83.

²¹⁵ Tchentsova V. The Patriarchal and Synodal Act of 1686 in historiographical perspective. In: *Orthodoxy in two manifestations? The conflict in Ukraine as expression of a fault line in world orthodoxy*, ed. T. Bremer, A. Brünning, N. Kizenko (Erfurter Studien zur Kulturgeschichte des Orthodoxen Christentums, 21), Berlin etc., Peter Lang, 2022. P. 66.

²¹⁶ Письмо Феодосия Волковича, архимандрита Слуцкого Троицкого монастыря, к преосв. Стефану Яворскому, митрополиту Рязанскому, местоблюстителю патриаршего престола (1719, 24 мая). *Памятники православия и русской народности в Западной России в XVII–XVIII вв.* Киев: Тип-я И. Чоколова, 1905. Т. I. Акты по истории заграничных монастырей Киевской епархии XVII–XVIII вв. Ч. I. С. 67.

²¹⁷ Путь нам иеромонахам Макарию и Селиверсту из монастыря Всемилоостивого Спаса Новгородка Северского до Святого града Иерусалима поклониться гробу Господню 1704 г. С. 1–26. У книзі: *Паломники-писатели петровского и послепетровского времени или путники во святой град Иерусалим с объяснительными к тексту примечаниями архимандрита Леониды. Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете*. 1873. Кн. 3. Отд. V.

²¹⁸ Моряков Е. Путь нам иеромонахам Макарию и Сильвестру из Монастыря Всемилоостивого спаса Новгородка Северского до Святого града Иерусалима поклониться гробу Господню. 1704 г. *Записки русских путешественников за границу XII–XVIII вв. Опыт аннотированного указателя*. Москва: НИУ Высшая школа экономики. Факультет истории, 2013/2014. С. 76.

²¹⁹ Приложение 1. Сочинение Стефана Яворского «Апология или словесная оборона». *Живов В. Из церковной истории...* С. 254.

Друга паломницька місія у жовтні 1707 р.²²⁰ стартувала з Чернігова синхронно з планами мазепинців, які 10 жовтня у Києво-Печерській лаврі «в избѣ пана гетьмана» читали пакти комісії гадяцької²²¹. «Хождіння Іполита Вишенського в Святу землю пов'язане з таємною підготовкою до створення незалежної від Росії української православної Церкви, що вели гетьман І.С. Мазепа та чернігівський архієпископ, – зробили висновок дослідники цього твору Л. Ольшевська та С. Травников. – Розглядалися два можливих варіанти: або повна автокефалія, або повернення Київської митрополії під зверхність Константинопольського патріархату. Можливим кандидатом на цю посаду українського патріарха або київського митрополита був Іоан Максимович»²²². Ця версія, на нашу думку, хоч і не має прямих доказів, але все ж впливає з логіки, деяких деталей згаданої місії.

По-перше, вона відбувалася під патронатом І. Мазепи. Паломники вийшли в подорож з гетьманським листом²²³, у якому володар булави звертався до правителів інших держав, відповідних прикордонних служб з проханням сприяти Іполиту Вишенському та Дамаскину.

По-друге, як згадував чернігівський автор «хождіння», у Києві вони «замедлили 12 днів»²²⁴, мовляв, поклонялися так довго угодникам Божим. Проте, очевидно, що в цей час вони отримували відповідні інструкції від гетьмана (якраз перебував у місті) для майбутніх перемовин з патріархами, архієпископами.

По-третє, паломницька місія була добре забезпечена фінансами для оплати проїзду, харчування.

По-четверте, отець Іполит не був звичайним «насельником монастиря святих страсто-терпцев князей Бориса и Глеба в Чернигове»²²⁵. Архімандрит Єлецкого монастиря, головний духовний довірник І. Мазепи Никон, який за проханням гетьмана очолив Новгород-Сіверську обитель, свої церковні справи в Чернігові передоручив у 1702 р. Вишенському²²⁶, який став повноцінним намісником духовного закладу (Димитрій Туптало теж його називав намісником у 1697 р.²²⁷, але очолював архимандрію автор «Четї-Мінеї»). Орієнтовно з 1704 р. ієрарх обіймає посаду головного адміністратора Чернігівської архієпископії, по суті, стає заступником Іоана Максимовича, який більше любив писати поезії, богословські твори, ніж займатися господарськими справами. Отже, за спиною паломника отця Іполита був клан мазепинців Максимовичів, архимандрит Никон.

По-п'яте, «хожденіє» підтверджує припущення про те, що Іполит та Дамаскин вели переговори про майбутнє Київської митрополії: паломники мали зустрічі-розмови з константинопольським патріархом Кипріяном («много всего расспрошавал»²²⁸), вірменським патріархом Олександром Джугаєци²²⁹, неодноразово зустрічалися з єрусалимським патріархом Хрисанфом²³⁰, антиохійським патріархом Кирилом V аз-Заїмом²³¹, олександрійським патріархом Герасимом II Паліотом²³² (Паллади, Палладасом), намісником єрусалимського патріарха Неофітом²³³, митрополитом м. Триполі Макарієм (намісником антиохійського патріарха Кирила)²³⁴, сидонським митрополитом Євфимієм («и держал нас два дни»²³⁵), антиохійським митрополитом Ісаафом і назаретським митрополитом Ісаафом²³⁶, синайським архієпископом Афанасієм²³⁷, архимандритом Синайського монастиря Анатолієм²³⁸, єпископом Анфімом Святогорським²³⁹ та ін.

²²⁰ Іполит Вишенський вирушив з Чернігова у дорогу орієнтовно 17–18 жовтня 1707 р. «Выехали из Нѣжина октоврия 21 и ехали на Козелец, на рѣку Остр, – писав паломник пізніше, – а под Киевом на мост через Днѣпръ, а въехали в Киев октоврия 27» (Пелгримация, или Путешественник... С. 8).

²²¹ 1708, квітень. Під Вітебськом. Донос В. Кочубея царю на гетьмана І. Мазепу по статтям. ДГІМД. С. 383.

²²² Ольшевская Л.А., Травников С.Н. Жизнь и путешествие Ипполита Вишенского. *Пелгримация, или Путешественник*... С. 155.

²²³ Пелгримация, или Путешественник... С. 10.

²²⁴ Там само. С. 8.

²²⁵ Житенев С.Ю. Паломничества на Афон черниговского иеромонаха Ипполита (Вишенского) и чигиринского монаха Серапиона в XVIII в. *Афонское наследие*. Изд. Междунар. института афонского наследия в Украине. 2016. Вып. 3–4. С. 158.

²²⁶ 1703, травня 6. Батурин. Універсал гетьмана І. Мазепи Єлецкому чернігівському монастиреві на горілчану і тютюнову і дьогтеву оренди в селах Анисів, Горбів, Мошонки, Овдіївка. ДГІМД. С. 88–89.

²²⁷ Две записки св. Дмитрия Ростовского о приеме и сдаче им Елецкого черниговского монастиря. *Киевская старина*. 1882. № 10. С. 171.

²²⁸ Пелгримация, или Путешественник... С. 19.

²²⁹ Там само. С. 19.

²³⁰ Там само. С. 8, 9, 11, 12, 77.

²³¹ Там само. С. 28, 49, 51.

²³² Там само. С. 12, 30.

²³³ Там само. С. 11, 52.

²³⁴ Там само. С. 28.

²³⁵ Там само. С. 28.

²³⁶ Там само. С. 50–52.

²³⁷ Пелгримация, или Путешественник... С. 29, 31, 37, 48.

²³⁸ Там само. С. 37, 41.

З пізнішого доносу дізнаємося про настрої сформованої в Гетьманщині духовної ієрархії: «Бо в них одна думка во всіх, як єпископи, так архимандрити, так игуменни, мижигорски архилярски игумен хитриший, усіх з намісником изволь пошукать от востока до запада, то таких не суть знати хитрих, бо одно сами хитрия, а другое братов таких мають хитрииших, бо с Мазепою забратоживали, толко их тут тень, а душа и с Мазепою, бо онны за Мазепу безпрестання Бога просят, а такія каверзники коли заочно онны то их и сякут и рубают, а коли в очи, таких на образ (пропуск в тексті – *Упоряд.*) мужами назвать, такии тиия законники, еси государь изволит Украину над собою имити ю, то изволте руских людей держать як по городах, также и по монастырях»²⁴⁰. У Малоросійському приказі 3 вересня 1713 р. розглядади донос ченця з Мгарського лубенського монастиря Дамаска про те, що «все малоросийское духовенство в единомыслии с Мазепою»²⁴¹.

References

- Chernukhin, Ye. (1998). *Hretske nizhynske bratstvo: istoriografii ta dzherela* [Greek brotherhood of Nizhyn: historiography and sources]. Kyiv, Ukraine.
- Heida, O. (2008). *Mytropolyt bez mytropolii: sproba vidnovlennia nezaleznoi ukrainskoi pravoslavnoi tserkvy u 90-kh rr. XVII st. Pravoslavia–nauka–suspilstvo: pytannia vzaiemodii* [Metropolitan without a metropolis: an attempt to restore the independent Ukrainian orthodox church in the 90s of the 17th c. Orthodoxy–science–society: issues of interaction]. Kyiv, Ukraine.
- Heida, O. (2019). *Tserkovna polityka hetmana Ivana Mazepy* [Church policy of hetman Ivan Mazepa]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 188–195.
- Hordiienko, D., Klos, V., Mytsyk, Yu., Prelowska, I. (2019). *Istoriia Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy* [History of the Ukrainian Orthodox Church]. Kharkiv, Ukraine.
- Klymov, V. (1997). *Zanepad avtorytetu ta vplyvu Kyivskoi mytropolii i postupova likvidatsiia natsionalnykh osoblyvostei pravoslavnoi tserkvy v Ukraini* [The decline of the authority and influence of the Kyiv metropolis and the gradual elimination of national characteristics of the orthodox church in Ukraine]. Kyiv, Ukraine.
- Klymov, V. (1999). *Istoriia religii v Ukraini* [The history of religion in Ukraine]. Kyiv, Ukraine.
- Kocheharov, K. (2020). *Kyevskaia mytropolia, kniaz Yeronym Radzyvyl y naznacheniye slutskym arkhymandrytom Davyda Nashchynskoho v 1755 h.* [The Metropolis of Kiev, Prince Jerome Radziwill and the appointment of David Nashchynsky as archimandrite of Slutsk in 1755]. *Istorycheskyi vestnyk – Historical bulletin*, 33, P. 110–137.
- Kryzhanivskiy, O., Plokhii, S. (1994). *Istoriia tserkvy ta relihiinoi dumky v Ukraini. Kn. 3: kinets XVI – ser. XIX st.* [History of church and religious thought in Ukraine. Book 3: the end of the 16th – the middle 19th c.]. Kyiv, Ukraine.
- Kuzmuk, O. (2014). *Mezhyhirska starovyna: narysy z istorii Kyievo-Mezhyhirs'koho v imia Preobrazhennia Hospodnoho cholovichoho monastiria v XVI–XVIII st.* [Mezhyhirska antiquity: essays on the history of the Kyiv-Mezhyhirs'kyi men monastery of the Transfiguration of the Lord in 16th–18th c.]. Kyiv, Ukraine.
- Lastovskiy, V. (2006). *Istoriia pravoslavnoi tserkvy v Ukraini naprykintsy XVII – u XVIII st.: istoriografichni aspekty* [History of the orthodox church in Ukraine at the end of the 17th – in the 18th c.: historiographical aspects]. Kyiv, Ukraine.
- Mvtsyk, Yu. (2006). *Hetman Ivan Mazepa yak pokrovytel Pravoslavnoi tserkvy* [Hetman Ivan Mazepa as the patron saint of the orthodox church]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 38–46.
- Nikitenko, M. (2022). *Nebo na zemli: vid Alfa do Omehy. Fenomen Spasinnia-osviachennia v Kyievo-Pecherskomu monastiri (davnoraska doba)* [Heaven on earth: from Alpha to Omega. The phenomenon of Salvation-consecration in the Kyiv-Pechersk Monastery (ancient Rus era)]. Kyiv, Ukraine.
- Olianchyn, D. (2011). *Do zviazkiv hetmana I. Mazepy ta P. Orlyka z Yerusallymskym patriarkhom Khrysantom. Zbirnyk «Mazepa» rekonstruktsiia vydavnychoho proektu 1939–1949 r.* [On the relationship of hetman I. Mazepa and P. Orlyk with patriarch Chrysanthus of Jerusalem. Collection «Mazepa» reconstruction of the publishing project 1939–1949]. Kyiv, Ukraine.
- Pavlenko, S. (2018). *Ivan Mazepa. Pryzhyttievi zobrazhennia hetmana ta yoho nablyzhenykh* [Ivan Mazepa. Lifetime images of the hetman and his associates]. Kyiv, Ukraine.
- Pavlenko, S. (2021). *Hetman I. Mazepa. Pershe piatyrychchia pravlinnia* [Hetman I. Mazepa. The first five years of governance]. Kyiv, Ukraine.
- Salii, K. (1999). *Ivan Mazepa i Ukrainska Pravoslavna Tserkva kintsia XVII – poch. XVIII st.* [Ivan Mazepa and the Ukrainian Orthodox Church of the late 17th – the early 18th c.]. *Kyivska starovyna – Kyiv antiquity*, 4, P. 159–163.

²³⁹ Там само. С. 83, 86.

²⁴⁰ 1713. Донос невідомого на прихованих мазепинців. *Сіверщина гетьманських часів*. Т. II. С. 117–118.

²⁴¹ Дело о задержании под стражею мгарского лубенского монастыря чернца Дамаска (1713, 3 сентября). *РДАДА*. Ф. 124. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 1–4, 1.

Shenstrem, P. (2019). Reliatsiia pro bii pid Poltavoiu z deiakymy rozдумamy shchodo dvokh poperednikh kampanii. Ukraina doby Ivana Mazepy. 1708–1709 rr. v dokumentalnykh dzherelakh [Relation about the battle of Poltava with some reflections on the two previous campaigns. Ukraine in the time of Ivan Mazepa. 1708–1709 in documentary sources]. Kyiv, Ukraine.

Shevchenko, O.M. (1992). Pro pravovyi status Chernihivskoi yeparkhii u dr. pol. XVII st. 1000 rokiv Chernihivskii yeparkhii [On the legal status of the Chernihiv diocese in the second half of the 17th c. 1000 Years of the Chernihiv diocese]. Chernihiv, Ukraine.

Shumylo, S. (2015). «Dukhovnoe Zaporozhe» na Afone. Malozvestnyi kazachyi skyt «Chernyi Vyr» na Sviatoi Hore [«Spiritual Zaporozhye» on Mount Atho. A little-known Cossack monastery «Black Vyr» on the Holy Mountai]. Kyiv, Ukraine.

Shumylo, S. (2016). Nove dzherelo do biohrafii I. Mazepy ta istorii zviazkiv ukrainskoi kozatskoi starshyny z tsentrom pravoslavnoho chernetstva na Afoni [A new source to the biography of I. Mazepa and the history of relations between the Ukrainian Cossack officers and the center of Orthodox monasticism on Mount Athos]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 73–84.

Shumylo, S. (2019). Predstavyntsy kozatsko-starshynskykh rodyn Chernihovo-Sivershchyny v afonskomu Zohrafskomu pomiannyku XVII–XVIII st. [Representatives of cossack-heads families of Chernihiv-Sivershchyna in the Athos Zohrafsky pomianyk of the 17th–18th c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 41–63.

Stanislavskyi, V. (2009). Likari Ivana Mazepy [Doctors of Ivan Mazepa]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 77–79.

Sushko, N. (2012). Hedeon Chetvertynskyi ta Ivan Samoilovych [Gideon Chetvertynskyi and Ivan Samoilovych]. *Baturynska starovyna – Baturyn antiquities*, 3 (7), P. 22–24. Chernihiv, Ukraine.

Syti, I. (2021). Mineia 1718 r. iz zaznachenniam stavropihiialnoho statusu Kyievo-Pecherskoi lavry shchodo Konstantynopolskoho patriarkhatu v zibranni Chernihivskoho istorichnoho muzeiu [Mineia of 1718 indicating the stauropegial status of the Kyiv-Pechersk lavra regarding the Patriarchate of Constantinople in the collection of the Chernihiv historical museum]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 20–27.

Tchentsova, V. (2022). The Patriarchal and Synodal Act of 1686 in historiographical perspective. In: *Orthodoxy in Two Manifestations? The Conflict in Ukraine as Expression of a Fault Line in World Orthodoxy*, ed. Thomas Bremer, Alfons Brüning, Nadieszda Kizenko (Erfurter Studien zur Kulturgeschichte des Orthodoxen Christentums, 21), Berlin etc., Peter Lang.

Zhyvov, V. (2004). Yz tserkovnoi ystoriyyi vremen Petra Velykoho: yssledovanyia y materyaly [From the church history of the time of Peter the Great: researches and materials]. Moscow, Russia.

Павленко Сергій Олегович – шеф-редактор наукового журналу «Сіверянський літопис» (просп. Миру, 13/106, м. Чернівці, 14021, Україна).

Pavlenko Sergiy – editor-in-chief of the scientific historical journal «Siverian chronicle» (13/106 Myru Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: PavlenkoSO1955@gmail.com.

DEVELOPMENT OF THE KYIV METROPOLIS (FORMATION OF THE EPISCOPAL TEAM) IN THE ERA OF HETMAN I. MAZEPA

Purpose. The author made an attempt to consider realities of church life of the reign of hetman I. Mazepa as an organized process of development of the Kyiv Metropolis: it took measures to increase eparchies, the number of bishops, the construction of church buildings, the improvement of material condition of monasteries and parishes. **Methods:** problem-chronological; monitoring of sources, studies about the events of the 1690s, early 1700s. **Novelty.** The author, having reviewed and comprehended a large array of sources of church life of the late 17th – the early 18th c., for the first time gives a holistic picture of the existence of the Kyiv Metropolis during the hetmanship of I. Mazepa. The novelty of the studio is to highlight the processes of unity around the Sophia cathedra of all church structures of the Hetmanate, overcoming earlier confrontational practices between them, mitigating the consequences of Moscow's non-canonical accession of the Ukrainian clergy to the Moscow Patriarchate, searching for ways to interact with Patriarchate of Constantinople. The study shows that due to the efforts of the mace owner, metropolitan Varlaam Yasynsky in 1700 the Kyiv Metropolitanate was able to grow to 5 eparchies with 2 metropolitans, 6 bishops.

Conclusions. The attempts of the Moscow Patriarchate against the will of the Ukrainian spiritual hierarchs to turn the Kyiv Metropolitanate into the usual subordinate provincial church structure, met with secret and open resistance from Baturin, the Sophia cathedra. Despite Moscow's prohibitive actions, the Hetmanate tried to act in its own way, in its own interests, ignoring the restrictions handed from above. The liquidation of the Moscow Patriarchate by Peter I put the Ukrainian Church in front of a choice of further actions, in particular, solving problems of canonicity. Due to the latter, a few years before 1708, the Hetmanate's contacts with the Patriarchate of Constantinople and other patriarchates activated in the form of crusade missions and generous funding of their spiritual institutions by I. Mazepa.

Key words: Kyiv Metropolis, metropolitan, patriarch, bishop, I. Mazepa, Baturyn.

Дата подання: 21 травня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 22 червня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Павленко, С. Розбудова Київської митрополії (формування єпископської команди) у добу гетьмана І. Мазепи. *Сіверянський літопис*. 2023. № 3. С. 5–26. DOI: 10.58407/litopis.230301.

Цитування за стандартом APA

Pavlenko, S. (2023). Rozbudova Kyivskoi mytropolii (formuvannia yepyskopskoi komandy) u dobu hetmana I. Mazepy [Development of the Kyiv Metropolis (formation of the episcopal team) in the era of Hetman I. Mazepa]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 5–26. DOI: 10.58407/litopis.230301.

УДК 930.25:626.81:911.3:908(477.41)18/19

**Олена Жам, Лариса Капітан,
Олексій Лукашевич, Ігор Гайдаєнко**

ОСУШЕННЯ ЗАБОЛОЧЕНИХ ҐРУНТІВ У ЗАПЛАВІ РІЧКИ ТРУБІЖ У ПЕРЕЯСЛАВСЬКОМУ ПОВІТІ ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

DOI: 10.58407/litopis.230302

© О. Жам, Л. Капітан, О. Лукашевич, І. Гайдаєнко, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6216-5167>, <https://orcid.org/0000-0001-5035-8164>,
<https://orcid.org/0000-0002-2018-974X>, <https://orcid.org/0000-0002-6272-9580>

Мета розвідки полягає в комплексному дослідженні основних напрямів та етапів осушення заболочених ґрунтів у заплаві річки Трубіж у межах Переяславського повіту Полтавської губернії в 1885–1915 рр., а також у доведенні значного впливу осушувальної меліорації на розвиток сільського господарства, торфорозробок, стану довкілля в регіоні. Викладений матеріал розкриває осушувальну меліорацію як один із важливих напрямів діяльності повітового земства. Аналізуються загальні риси та регіональні особливості осушувальної меліорації в Переяславському повіті, взаємозв'язок із втіленням меліоративних проєктів у Чернігівській і Полтавській губерніях, наслідки на сільське господарство, торфорозробку, стан довкілля. **Методи дослідження.** Використання методів джерелознавчого аналізу сприяло систематизації первинної інформації (постанов і звітів Переяславських повітових земських зборів), а використання історико-системного методу дозволило всебічно дослідити осушувальну меліорацію на річці Трубіж у межах Переяславського повіту та взагалі-ніти отримані відомості. **Наукова новизна** роботи полягає в проведенні комплексного дослідження заявленої проблематики, систематизації та узагальненні отриманих відомостей, введенні до наукового обігу нових наукових джерел, які не використовувалися раніше. **Висновки.** Осушувальна меліорація на річці Трубіж наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст. мала на меті вирішення важливої для Переяславського повіту проблеми надмірної заболоченості ґрунтів і збільшення корисних земельних угідь та була продовженням меліоративного проєкту, розпочатого на верхній ділянці водойми в Чернігівській губернії. Проте численні задуми й починання повітового земства в цій сфері були частковими й незавершеними, а результати осушення доволі суперечливими й згубними для довкілля.

Ключові слова: річка Трубіж, Переяславський повіт, осушувальна меліорація, органи земського самоврядування, гребля, водяний млин, канал.

Серед великого кола господарських завдань, які намагалося вирішити земське самоуправління Переяславського повіту в другій пол. ХІХ – поч. ХХ ст., було осушення заболочених ґрунтів у заплаві р. Трубіж та її приток з метою прибуткового використання в якості сіножатей чи орних земель. У цьому були зацікавлені насамперед власники болотних угідь, які прагнули перетворити болото й перезволожені ґрунти на дохідний сінокіс чи рілля, а також місцева влада, яка сподівалася, що осушення покращить природні властивості заболочених ґрунтів і тим самим сприятиме підвищенню ефективності сільськогосподарського виробництва, росту урожайності і валового збору сільськогосподарської продукції, укріпленню економіки повіту.

Задуматися над осушенням боліт у регіоні Переяславське земство спонукали успіхи, яких досягли в цій сфері органи земського самоврядування в багатьох губерніях імперії, а також напрацювання вчених-гідрологів, у яких вони переконували, що осушувальна меліорація є прямою і невідкладною справою земства, бо приведе до збільшення кількості корисних земель і дозволить видобувати торф – дешеве й доступне паливо. Проте Переяславське земство розпочало осушення боліт не тому, що було зацікавлене в збільшенні ко-

рисних земель чи у видобутку торфу, а тому, що до цього його змусили меліоративні роботи, проведені на верхній ділянці р. Трубіж у Чернігівській губернії, унаслідок яких збільшився напір води на середній ділянці водойми й спричинив масові підтоплення місцевих сіножатей і орних земель.

Після розчищення русла р. Трубіж на території Козелецького повіту Чернігівської губернії для Переяславського земства проблема продовження розпочатих робіт стала однією з найважливіших у переліку земських пріоритетів. Визначити хід проведення меліоративних робіт на р. Трубіж у Переяславському повіті та визначення їх наслідків буде наразі актуальним і повчальним. Наслідки осушення заболочених ґрунтів на Переяславщині, розпочатого в імперську добу та продовженого в радянський час, відчутні й досі. Отже, мета цієї розвідки полягає в комплексному дослідженні основних напрямів та етапів осушення заболочених ґрунтів у заплаві р. Трубіж у межах Переяславського повіту Полтавської губернії в 1885–1915 рр., а також у доведенні значного впливу осушувальної меліорації на розвиток сільського господарства, торфорозробок, стану довкілля в регіоні. Дослідження історії становлення й розвитку осушувальної меліорації в досліджуваному регіоні представляє не лише науковий, а й практичний інтерес.

Джерельною базою роботи стала діловодна документація Переяславського повітового земства. Це насамперед журнали засідань Переяславських повітових земських зборів (чергових і екстрених), щорічні звіти Переяславської повітової земської управи, збірники постанов Переяславських повітових земських зборів і Полтавських губернських земських зборів, а також деякі опубліковані дослідження, зокрема статті О.В. Заєць, присвячені земській меліорації в Полтавській і Чернігівській губерніях, праці І.А. Запольського, Є.М. Бережняка, М.Ф. Бережняка, В.В. Куйбіди, О.Д. Некрасової, О.І. Сахацького та інших, в яких висвітлюються природно-антропогенні проблеми експлуатації водойми. Окремо слід виокремити дисертацію І.А. Запольського про вплив осушувальної меліорації на водний баланс р. Трубіж, в якій детально проаналізовані природні умови басейну р. Трубіж. Загалом аналіз історіографії проблеми засвідчив, що наукових робіт про осушувальну меліорацію цього регіону недостатньо. У дослідженнях розглянуті лише окремі аспекти досліджуваної проблематики, а спеціальної праці, яка б охоплювала всі аспекти осушувальної меліорації в Переяславському повіті, поки що немає. Ця обставина стала однією із головних причин вибору авторами теми для свого дослідження, а також визначила мету й основні завдання статті.

Річка Трубіж належить до Дніпровського басейну, тече з північного сходу на південний захід. У досліджуваний період її русло пролягає територією Чернігівської та Полтавської губерній. Початок р. Трубіж знаходився в Козелецькому повіті Чернігівської губернії, поблизу с. Сухиня, у болотистій долині, що звалася Трубайло. Від кордону з Козелецьким повітом на відрізу 60 верст річка протікала територією Переяславського повіту через х. Довгогребельський, х. Гребля, х. Іваненкова Слобідка, м. Барішівка, х. Максимівка, с. Гайшин, с. Вовчків, с. Пристроми, х. Борців, с. Волошинівка, с. Селище, с. Гостролучья, м. Переяслав, с. Андруші та впадає в Дніпро¹. Долина річки низинна, болотиста, весною зазвичай покривається водою. Дно піщане, часто замулене. Правий берег крутий, лівий пологий, низинний, в основному глинистий, багатий на сінокісні луки, болота або піщані ділянки. По течії водойми знаходилися обширні болота, місцями – розкішні луки, придатні для сінокоосу і випасання худоби². Ширина річки від 2 до 20 сажнів при глибині 1–2 сажнів. Наприклад, у межах Переяслава її русло було завширшки 18 сажнів, а глибина – 1½ сажнів. Щороку вода розливалася на 250–750 сажнів³. Унаслідок весняних паводків річкова вода неодноразово затоплювала Переяслав. Так, наприклад, у 1845 р. від розливу Дніпра вода в Трубежі й Альті піднялася й накрила місто на 2 аршини (142 см)⁴.

У досліджуваний період, колишє судноплавна річка обміліла, висохла, перетворилася на болото. Словник Ф.А. Брокгауза та І.А. Єфрона називає Трубіж «помираючою річкою». На думку В.Г. Ляскоронського, обміління та заболочення річки сприяли численні фактори, серед яких зменшення лісів у краї, засмічення русла частково внаслідок природних причин – швидкого танення снігів і змивання весняними водами земляних частинок, які осідають на дні, частково – через штучні запруды, греблі, гатки, водяні млини. Не малий вплив здійснює і ширина річних долин, оскільки вода вільно розливається і зносить з

¹ Маркевич Н.А. Реки Полтавской губернии. *Записки Русского географического общества*. Санкт-Петербург: Тип-я Императорской академии наук, 1856. Т. 11. С. 425.

² Ляскоронский В.Г. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст. Киев: Тип-я И.И. Чоколова, 1897. С. 43.

³ Маркевич Н. Реки Полтавской губернии. С. 424.

⁴ Шве́ц Г.И. Выдающиеся гидрологические явления на Юго-Западе СССР. Ленинград: Гидрометеорологическое изд-во, 1972. 248 с.

поверхні більш легкий шар ґрунту, який і відкладається на дні⁵. М.А. Маркевич основною причиною заболоченості р. Трубіж уважав млинові греблі: «Деякі з річок були ще недавно річками корисними, як: Трубіж, Супій, в яких іноді знаходять фрагменти барок, але вони були запруджені й перетворилися на непрохідне болото»⁶. За даними історика, першу греблю на Трубежі збудували «монахи михайлівські переяславські» в 1710 р. у місці впадіння річки в Дніпро. Станом на сер. XIX ст. на Трубежі в межах Переяславського повіту функціонувало 11 водяних борошномельних млинів з греблями, а також крупчатка й лісопильня в х. Іваненкова Слобідка. Вони й «зіпсували» річку, оскільки зупинили вільну її течію: водна гладь вкривається рослинами, коріння яких почало проростати до дна й утворювати шар торфу, течія слабшала і вже не очищала дно, яке почало покриватися мулом, а річка з притоками обміліла. Ще в сер. XIX ст. М.А. Маркевич писав, що висушити ці болота, без знищення гребель, неможливо: «Питається: чи принесуть млини, половина яких стоїть влітку без діла, користь, нині втрачену? В давнину, де була дощова калюжа, там був і млин. Нині їх кількість різко скоротилася, багато з них зняті вже на мій пам'яті. Млини, залежні від води, якої майже півроку немає, а півроку слабка течія, доцільно замінити тими, що діють від сили вітру, тварин і пару»⁷.

Перші спроби осушення заболочених ґрунтів у заплаві р. Трубіж були зроблені на верхній ділянці водойми в Чернігівській губернії. Це так зване осушення болота Трубайла в Остерському повіті, виконане в 1893–1907 рр. інженером-гідротехніком Є.В. Оппоковим під керівництвом І.І. Жилінського – очільника Західної експедиції для дослідження боліт західних губерній Міністерства землеробства і державних маєтностей.

Питання очищення русла р. Трубіж та осушення заболочених ґрунтів у його заплаві в межах Переяславського повіту вперше було підняте в серпні 1885 р. на засіданні Переяславських чергових повітових земських зборів XXI скликання. Формальним приводом до його розгляду стало звернення Козелецької повітової земської управи № 791 від 28 березня 1884 р. такого змісту: у Козелецькому повіті Чернігівської губернії є понад 30000 десятин боліт, що мають шкідливе економічне та гігієнічне значення для місцевого населення. Через це Козелецьке земство задумувалося над проблемою їх осушення. Нині земство подало клопотання до Міністерства державного майна про направлення техніки для проведення коштом уряду дослідження і розрахунків орієнтовної вартості осушення боліт. У результаті меліоративних робіт, які планується провести в Козелецькому повіті, осушувальні канали додадуть стоки води в русло р. Трубіж, і якщо воно буде засміченим, то це призведе до затоплення частини земель в Переяславському повіті, територія якого розміщена нижче за течією. У зв'язку з вищенаведеним Козелецька управа закликає Переяславську управу провести розчистку русла р. Трубіж і бути солідарною з нею в питаннях осушення боліт⁸. Вивчити проблему й зібрати необхідні дані Переяславська земська управа доручила гласному й члену управи Ф.І. Келюшку. Результати дослідження він представив Управі 5 серпня 1885 р., а невдовзі – доповідь повітової управи була представлена Переяславським повітовим земським зборам XXI скликання⁹. Збори постановили відгукнутися на пропозицію Козелецької повітової земської управи спільно діяти в справі розчищення русла р. Трубіж й вирішили просити уряд про направлення гідротехніків для дослідження боліт для того, щоб з'ясувати доцільність і вартість осушувальних робіт. Міністерство відрядило гідротехніка О. Харчева зі складу Західної експедиції з покриття витрат на його роботу коштом губернського земства¹⁰. Згідно із законом про меліоративні кредити, Міністерство землеробства і державного майна через своїх техніків і спеціальні експедиції мало долучатися до покращення земельних угідь. У таких випадках витрати на технічний нагляд лягали на Міністерство, а витрати на складання плану та кошторису витрат – на замовника¹¹.

У 1887 р. Переяславські повітові земські збори XXIII скликання виділили 450 крб. на проведення дослідження русла р. Трубіж з метою з'ясування можливої користі та шкоди від осушення заболочених земель у його сплаві та складання кошторису витрат¹². Це до-

⁵ Ляскоронский В.Г. История Переяславской земли... С. 41.

⁶ Маркевич Н. Реки Полтавской губернии. С. 448.

⁷ Там само. С. 340, 425, 452.

⁸ Свод постановлений Переяславского очередного уездного земского собрания XXI созыва в августе 1885 г. Переяслав: Тип-я И. Лепского и И. Вурмана, 1885. С. 181–183.

⁹ Там само. С. 19–20.

¹⁰ Засць О.В. Земська меліорація в Полтавській губернії в др. пол. XIX – на поч. XX ст. *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова*. Серія 6: Історичні науки. 2012. Вип. 9. С. 152.

¹¹ Свод постановлений Переяславского очередного уездного земского собрания XXXIV созыва в октябре 1898 года и экстренного уездного собрания 19 февраля 1899 г. Переяслав: Тип-я Лепского и Вурмана, 1899. С. 186.

¹² Свод постановлений Переяславского очередного уездного земского собрания XXIII созыва в августе 1887 г. Переяслав: Тип-я Лепского и Вурмана, 1887. С. 8.

слідження восени 1888 р. виконала спеціальна Західна експедиція для дослідження боліт західних губерній, яка була споряджена ще в 1873 р. відділом земельних покращень Міністерства землеробства і державних маєтностей під керівництвом полковника Й.І. Жилінського з метою вивчення ґрунтів Полісся. Працювала вона до 1898 р., а наступного року підготувала звіт – «Нарис робіт Західної експедиції 1873–1898 років», який у цілому доводив необхідність проведення осушувальних робіт¹³. Перші спроби осушення боліт були зроблені в Чернігівській губернії за ініціативою південних повітів: Козелецького (у 1881 р.), Борзнянського (у 1884 р.), Ніжинського (у 1887 р.). Але великомасштабні роботи почалися з 1894 р., коли Міністерство землеробства і державних маєтностей створило відділ земельних покращень¹⁴. У 1895 р. було вирішено розпочати осушення болота Трубайло, яке утворилося верхньою течією р. Трубіж. Оскільки нижня частина цього болота знаходилася в Переяславському повіті Полтавської губернії, то Козелецька повітова управа навесні 1887 р. запропонувала Переяславській вправі провести осушення в нижній течії р. Трубіж¹⁵.

Під час проведення гідрологічних досліджень у Переяславському повіті чиновники Західної експедиції встановили, що всі болота в долині р. Трубіж належать до трав'янистих й без проблем, лише одним осушенням, можуть бути перетворені на прекрасні сінокоші луки. На всі роботи (центральный та бокові канали, викуп млинових запруд) потрібно буде 275000 крб.¹⁶ На думку техніка О. Харчева, який проводив геологічну розвідку по р. Трубіж (близько 18 тис. десятин), під час проведення системи каналів протяжністю у 152 версти можна отримати чудові луки. Для здійснення таких робіт за його підрахунками потрібно близько 250000 крб.¹⁷ Оскільки таких витрат Переяславське земство не могло собі дозволити, то повітові земські збори XXV скликання під час засідання 11 вересня 1889 р. постановили осушення долини р. Трубіж відкласти¹⁸. Отож, попри те, що були проведені деякі дослідження, практичне втілення меліоративних робіт відкладалося в часі з різних причин, основна з яких – велика вартість робіт.

А тим часом Міністерством державного майна було створено експедицію з питань осушення і зрошення півдня Росії (у тому числі й Полтавської губернії). Полтавська губернська управа подала клопотання про направлення завідувача казенними торфовими болотами Т. Ситіна для ознайомлення з полтавськими торфовищами. Дослідження Ситіна у 1893 р. і О. Соловійова у 1894 р. виявили, що місцевий торф гарної якості, але він ніколи не добувався через надмірну водність. Оскільки добування торфу з осушеного болота обходиться дешевше, ніж з неосушеного, це заохотило Полтавське губернське земство до проведення осушення заболочених ґрунтів у межах губернії¹⁹.

Заохочені прикладом губернського земства землевласники Переяславського повіту, у чийх володіннях були заболочені території, почали діяти більш рішуче. У 1895 р. група болотовласників (О.А. Войцехович, Бобровнікова, Гладиш, К.А. Бурдзинський, Лукашевич, Петровська та ін.) подали заяви до Переяславської земської управи з проханням клопотати перед губернськими зборами про осушення боліт в Переяславському повіті. Зі свого боку обіцяли часткове фінансування проекту. У своїх заявах болотовласники зазначали, що Чернігівське губернське земство вже приступило до осушення Трубайлівського болота в межах Козелецького повіту, унаслідок чого сінокоси багатьох приватних власників Переяславського повіту в долині Трубежу підтоплюються і можуть бути зовсім заболочені, оскільки вода стояла тут усе літо²⁰. Заяви болотовласників були розглянуті Переяславськими повітовими земськими зборами XXXI скликання 9 жовтня 1895 р.; постановили підтримати їхню ініціативу й звернутися до Полтавського губернського земства з проханням про виділення позики із страхового капіталу в сумі 50000 крб. на осушення боліт по р. Трубіж²¹. На рахунок болотовласників планувалося віднести витрати на прокладання бокових каналів, на рахунок повітового земства – прориття й утримання магістрального каналу, на рахунок губернського земства – проведення досліджень і викуп або відчуження

¹³ Засць О.В. Внесок академіка Є.В. Оппокова у становлення гідромеліорації як науки в Україні. *Емінак*. 2017. № 1 (2). С. 123.

¹⁴ Засць О.В. Земська меліорація на Чернігівщині, або Чому на Лівобережному Поліссі так мало боліт. *Сіверянський літопис*. 2012. № 1–2. С. 127.

¹⁵ Засць О.В. Земська меліорація в Полтавській губернії... С. 152.

¹⁶ Свод постановлений... XXXIV созыва... С. 179.

¹⁷ Засць О.В. Земська меліорація в Полтавській губернії... С. 152.

¹⁸ Свод постановлений Переяславского очередного уездного земского собрания VIII созыва в августе 1889 года и чрезвычайного уездного собрания 16 мая 1889 г. Переяслав: Тип-я Лепского и Вурмана, 1889. С. 18.

¹⁹ Засць О.В. Земська меліорація в Полтавській губернії... С. 152.

²⁰ Свод постановлений Переяславского очередного уездного земского собрания XXXI созыва в октябре 1895 года. Переяслав: Тип-я Лепского и Вурмана, 1896. С. 15.

²¹ Полтавское губернское земское собрание XXXI-го созыва 1–9 декабря 1895 г. Полтава: Тип-я Л. Фришберга, 1896. С. 89–94.

млинових та інших запруд на р. Трубіж. За попередніми даними, у межах повіту підлягає знесенню 4 водянні млини на р. Трубіж та 4 – на р. Супій. Для порівняння: всього станом на 1895 р. на Полтавщині підлягає знесенню 83 водянні млини в 11 повітах²².

У відповідь на звернення Переяславської земської управи Полтавські губернські збори 9 грудня 1895 р. постановили дозволити позику зі страхового капіталу на осушення боліт: Переяславському земству – 50000 крб., Лубенському і Прилуцькому – по 25000 крб.²³ Через пів року, 21 червня 1896 р., Переяславські земські збори XXXII скликання обрали комісію за участю членів управи, запрошених спеціалістів і землевласників (Н.А. Добролюбовського, В.А. Лестовниченко, К.І. Марковича, В.А. Лукашевича) для додаткового обстеження заболочених територій і збору відгуків усіх зацікавлених болотовласників про їх участь в осушенні боліт. При цьому було заслухано звернення уповноважених представників товариств сіл Вовчків, Пристроми, Гланишів й землевласника К.А. Бурдзинського про звільнення від оподаткування їхніх сінокосів на р. Трубіж, повністю затоплених, або вжиття заходів до їх осушення. Звернення болотовласників було залишено без розгляду до отримання звіту комісії²⁴.

Наприкінці літа 1897 р. дослідження було завершено, зокрема, було встановлено, що для осушення Трубайлівських боліт у межах Переяславського повіту площею до 18000 десятин необхідно прорити по руслу р. Трубіж від кордону з Чернігівською губернією до м. Переяслава магістральний канал (протяжністю 52 версти 331 сажнів, шириною 3 сажні, глибиною 2 аршини), а також прокласти бокові канали загальною протяжністю 85 верст. Окрім цього, необхідно знести або перебудувати існуючі на Трубежі млинові запруды. За підрахунками членів комісії, на ці роботи потрібні кошти в розмірі близько 150000 крб.²⁵ У ході проведеного дослідження було зібрано точні дані про власників болотоволодінь і площу боліт, які перебували у власності кожного з них (відомості надали волосні правління). Таких власників нарахували 201, у тому числі – окремих осіб та сільських товариств. Усього їм належало 5691 десятин 1215 сажнів сінокісної землі, у середньому від $\frac{1}{2}$ до 1 десятини на одного власника. Окремо члени комісії обстежили болотні сінокоси на р. Недра (ліва притока р. Трубіж) у Баришівській волості. Усього нарахували 79 власників, яким належало 2939 десятин 112 сажнів сіножатей²⁶. Результати дослідження були представлені на розгляд Переяславських екстрених земських зборів XXXIII скликання 7 листопада 1897 р. Збори постановили визнати «корисним» осушення боліт в долині р. Трубіж й доручили Переяславській земській управі: 1) досягти згоди всіх власників боліт на осушення боліт їх коштом; 2) домовитися з власниками млинів на Трубежі про їх перебудову або відчуження; 3) клопотати перед губернськими зборами про збільшення кредиту на проведення осушення з 50000 крб. до 150000 крб. Цікаво, що на цьому засіданні було зачитано записки сільських товариств Пристрім, Селища, Остролуччя та Коржів про те, що вони вкрай зацікавлені в осушенні своїх сіножатей та готові повернути витрачені на осушення їхніх земель кредитні кошти впродовж 10 років й додатково сплатити 4% річних від суми кредиту²⁷.

4 жовтня 1898 р. на засіданні Переяславських повітових земських зборів XXXIV скликання гласні вкотре заслухали доповідь Переяславської земської управи про плани осушення боліт у басейні р. Трубіж. Після обговорення збори постановили: звернутися до всіх власників, в яких болотні землі прилягають до Трубежу, з питанням, чи бажають вони осушити свої болота та зібрати на знак згоди підписи. Після отримання від усіх болотовласників письмової згоди повідомити їм мінімальні й максимальні розцінки на проведення осушувальних робіт залежно від площі боліт. І лише після збору розписок від усіх власників болотних володінь (201 – на р. Трубіж і 79 – на р. Недра) приступити до виконання меліоративних робіт²⁸.

У свою чергу Полтавські губернські земські збори також відкладали вирішення проблеми заболочення ґрунтів у губернії. Полтавська губерньська управа рекомендувала вважати осушення боліт виключно справою повітових земств, а участь губернського земства обмежити представництвом в урядових установах різного роду клопотань з боку повітових земств і виданням обов'язкових постанов про осушення окремих заболочених територій. Натомість повітові земства наполягали на фінансовій участі губернського земства в

²² Заєць О.В. Земська меліорація в Полтавській губернії... С. 152.

²³ Свод постановлений... XXXIV созыва... С. 183.

²⁴ Свод постановлений Переяславского очередного уездного земского собрания XXXII созыва в июне 1896 г. Переяслав: Тип-я Лепского и Вурмана, 1896. С. 4.

²⁵ Свод постановлений... XXXIV созыва... С. 184.

²⁶ Там само.

²⁷ Свод постановлений Переяславского очередного уездного земского собрания XXXIII созыва в августе 1897 г. и экстренного уездного собрания 7 ноября 1897 г. Переяслав: Тип-я Лепского и Вурмана, 1898. С. 113.

²⁸ Свод постановлений... XXXIV созыва... С. 18.

цьому проєкті. У результаті довготривалого листування і консультацій було прийнято таке рішення: 14 грудня 1898 р. Полтавські губернські земські збори постановили: 1) визнати осушення боліт в Полтавській губернії справою губернського і повітових земств; 2) видання обов'язкових постанов, запропонованих Полтавською губернською управою, відхилити; 3) розробку проєкту осушення покласти на губернське земство з тим, щоб кошти, витрачені губернським земством на розробку проєктів із осушення боліт, якщо ці роботи будуть виконані, повернуться повністю зацікавленим особам (болотовласникам), у випадку, коли роботи з якихось причин не будуть виконані, повітові земства повинні відшкодувати половину витрат губернського земства, також губернське земство зобов'язується домогтися від уряду дотацій на осушення боліт; 4) осушені землі звільнити від губернського і земського земельних податків до погашення витрат на проведення осушувальних робіт. Стосовно пільги по сплаті державного земельного податку зацікавленим особам звернутися до Уряду²⁹.

Отримавши від губернського земства орієнтовний план дій, Переяславська земська управа запланувала звернутися до губернського земства за проєктом осушувальних робіт одразу після з'ясування точної кількості болотовласників і площі заболочених угідь у повіті. Своє рішення повітове земство мотивувало тим, що при губернській управі є технічний персонал і землемір, які спроможні виконувати подібні завдання, а, по-друге, будь-які клопотання до уряду повітові земства можуть подавати лише через губернські земства³⁰. У свою чергу Полтавське губернське земство всіляко намагалось усунути від обов'язків по організації такого виду робіт і перекладало всі організаційні справи (виконання підрядних робіт, замовлення планів, креслення, найму гідротехніка, купівлю землечерпальної техніки і т. ін.) на повітові земства. Правда, при цьому воно щороку посилало нові «Правила для осушення боліт» у повітові управи для розгляду, чим ще більше заплутувало обов'язки повітових і губернської управ. Губернське земство погоджувалося надавати повітам тільки технічну підтримку і кредит. Якщо після отримання кошторису впродовж трьох років не приступали до осушувальних робіт, то половину вартості геологічної розвідки і складання кошторису мало виплачувати повітове земство, а другу половину – губернське. Якщо роботи велися, то всі витрати повністю сплачували власники боліт³¹.

Попри проведення попередніх досліджень і погодження проєкту губернським земством, до практичного виконання осушувальних робіт у Переяславському повіті так і не приступили. Основна причина – сумніви у правильності розрахунків. Маючи проєкт, який зробила Західна експедиція Й.І. Жилінського в 1897 р., Переяславське земство повторно запросило скласти проєкт і кошторис приватного інженера гідротехніка І.В. Янковського. При однакових вихідних даних обох проєктів між їхніми кошторисами виявилася велика різниця (майже удвічі), яка наводила на думку про неправильність якогось із проєктів. Через це Переяславська земська управа вагалася, який із проєктів обрати – І.В. Янковського чи Й.І. Жилінського. Тому осушення вирішили відкласти до з'ясування всіх обставин.

У жовтні 1899 р. Переяславські чергові повітові земські збори XXXV скликання намагалися розібратися в ситуації, яка склалася з осушенням заболочених ґрунтів у повіті. Зокрема, були встановлені такі обставини цієї справи. При детальному розгляді проєкту осушення р. Трубіж, розробленого інженером І.В. Янковським і схваленого Переяславськими повітовими земськими зборами, Переяславська повітова управа визнала його недосконалим з боку обчислень і тієї користі, на яку можуть розраховувати землевласники від осушення боліт, вклавши значні кошти. Кілька років тому інженер Й.І. Жилінський уже розробляв проєкт робіт по осушенню боліт. При порівнянні цих двох проєктів впадає в око різниця в сумі, необхідної для проведення робіт: по першому – 263610 крб., по другому – 136075 крб. (різниця більша ніж 100000 крб). У першому проєкті довжина каналів складала 152 версти, у другому – 137, тобто різниця між ними лише 15 верст. Ємність магістральних каналів теж майже однакова, а ємність бокових відмінна. У першому проєкті ширина каналу в середньому по верху – 1,67 сажнів, по дну – 0,17 сажнів, глибина – 0,50 сажнів. У другому проєкті ширина каналу по верху – 1,15 сажнів, по дну – 0,25 сажнів, глибина – 0,45 сажнів. І. В. Янковський починає та закінчує магістраль в одному місці і не завжди веде її по руслу р. Трубіж³². Зі свого боку Переяславська земська управа не бралася самостійно визначати, який із проєктів кращий, тому вагалася прийняти рішення про проведення робіт і вирішила просити губернське земство перевірити ще раз обидва проєкти. Сумнівів не викликає лише необхідність збільшення об'єму (прохідності) кана-

²⁹ Свод постановлений ... XXXIV созыва... С. 185.

³⁰ Там само. С. 186.

³¹ Заєць О.В. Земська меліорація в Полтавській губернії... С. 153.

³² Свод постановлений Переяславского очередного уездного земского собрания XXXV созыва в октябре 1899 г. Переяслав: Тип-я Лепского и Вурмана, 1900. С. 172–173.

лів. У 1895 р. від інженера Західної експедиції Є.В. Оппокова (гідролог, осушувач-практик, автор проєкту осушення болота Трубайла)³³ у Переяславську земську управу надійшла записка про необхідність збільшення удвічі ємності магістрального каналу в межах Переяславського повіту для прийому весняної води із Чернігівської губернії: з 38316 кубів до 66050,51 кубів. Реакція на звернення Є.В. Оппокова у повітового земства була лаконічною: «Наскільки правий Оппоков судити важко, але збільшувати об'єм каналів необхідно»³⁴. Через нові обставини чергові повітові збори 1899 р. постановили залишити питання про осушення заболочених сінокосів відкритим до всебічного дослідження проблеми.

У кінцевому результаті Переяславська земська управа дійшла думки про необхідність прокладання центрального магістрального каналу, його вартість розподілити на всіх, включно з викупом усіх млинових гребель, а бокові канали будувати кожному землевласнику самостійно. Також Управа запропонувала використати досвід Лубенського земства, яке осушувало р. Оржицю, обмежилося лише знищенням млинів і влаштуванням вільного пропуску води через греблі, вважаючи, що вода сама прочистить і відновить природне русло річки. Навіть якщо це не допомогло, то у випадку будівництва центральної магістралі все одно б довелося викупляти млини й греблі. Стосовно питання, скільки і які саме греблі та млини необхідно розібрати на р. Трубіж у межах Переяславського повіту, виникли деякі розбіжності. За проєктами І.В. Янковського та Й.І. Жилінського пропонувалося викупити та розібрати три млинові греблі, а ще дві, розташовані нижче, залишити, оскільки вони не перешкоджали спаду весняної води із заболоченої частини долини Трубежу, розташованої вище Переяслава. Натомість Переяславська земська управа наполягала на знесенні п'ятих гребель із млинами, оскільки залишені греблі могли викликати затоплення луків, розташованих нижче Переяслава, а також підтопити млини на залишених греблях, у зв'язку з чим постраждали б вимагатимуть відшкодування збитків. На викуп гребель і млинів, які підлягали знесенню, у проєкті І.В. Янковського було закладено 18000 крб. Між тим реальні запити власників цих гідротехнічних конструкцій на відшкодування їх вартості були значно вищі. Так, наприклад, М.М. Капцевич оцінила свою греблю в 24000 крб., а В.А. Лестовничий – 30000 крб. Зрозуміло, що суми в розмірі 18000 крб. було недостатньо, тому Переяславська повітова управа вирішила не викупувати млини та греблі, а чекати вирішення питання про їх примусове відчуження. Окрім проблеми відшкодування вартості млинів і гребель, невирішеними лишилися ще й інші питання: остаточно не нарахована площа всіх заболочених ґрунтів (за даними губернського земства вона складала 18000 десятин, а на думку землевласників – удвічі менша), не визначена вартість робіт з осушення однієї десятини болота, не встановлено, у якій пропорції розподілятимуться витрати між повітовим і губернським земствами та болотовласниками, не розроблено механізм стягнення з власників заболочених земель коштів за їх осушення впродовж десятирічного періоду. Усі ці обставини зумовили відкладання Переяславською земською управою прийняття рішення про проведення меліоративних робіт³⁵.

Між тим роботи з осушення болота Трубайла, які розпочалися в 1893 р. в Остерському повіті Чернігівської губернії на р. Трубіж за проєктом Є.В. Оппокова, добігали до завершення. Основні канали були закінчені восени 1899 р., а повністю роботи на болоті Трубайло завершили навесні 1905 р. і далі не проводили, оскільки досягли повного осушення регіону. Завідував роботами на Трубайлі технік І.Є. Коновалов під наглядом уповноваженого губернської земської управи В.М. Ковтуненка. Спочатку планувалося, що бокові гілки будуть копати самі власники боліт, але з часом губернське земство переглянуло свої плани і всі роботи з осушення взяло на себе³⁶.

У Переяславському повіті повернувся до вирішення проблеми меліорації в 1903 р. після клопотання Остролуцького товариства селян про осушення боліт. Цього разу Переяславські повітові збори XXXIX скликання постановили просити губернські збори звернутися до Міністерства землеробства і державного майна з клопотанням про проведення коштом Міністерства нового дослідження – тепер уже не лише Трубайлівських, а й Недрянських боліт. Натомість губернська управа постановила не звертатися до Міністерства з цим питанням, а доручити губернському земському інженеру-гідротехніку П.П. Ганьку знову проаналізувати й порівняти осушувальні проєкти інженера І.В. Янковського та Західної експедиції та визначити, який з них більш перспективний. Проте доцільності в цьому вже не було: обидва проєкти були розроблені ще до проведення меліоративних робіт у верхній течії р. Трубіж в Чернігівській губернії, і від часу проведення обстеження долини

³³ Заєць О. Внесок академіка Є.В. Оппокова... С. 123.

³⁴ Свод постановлений ... XXXV созыва... С. 174–175.

³⁵ Там само. С. 174.

³⁶ Заєць О. Внесок академіка Є.В. Оппокова... С. 126.

річки минуло багато часу й обставини змінилися (зросла площа підтоплень, змінилися болотовласники). Окрім цього, виникла потреба в осушенні заболочених ділянок на р. Недра, які також необхідно було включити до проекту.

Чергова хвиля звернень про якнайшвидше осушення Трубайлівських боліт у Переяславському повіті надійшла в Переяславську земську управу в 1908 р. від Борщівського, Гланишівського і Вовчківського сільських товариств та мешканців м. Баришівка. Сільське товариство с. Борщів вимагало зменшення оподаткування із сінокосів, які затоплюються водою р. Трубіж. Уповноважені Гланишівського і Вовчківського сільських товариств спершу звернулися до Полтавської губернської землевпорядної комісії з клопотанням про спуск води з р. Трубіж, яка затоплює їхні сінокоси аж до «унеможливлення користуватися ними». Проте землевпорядна комісія переадресувала їхнє звернення Переяславській земській управі з приписом «посприяти селянам у справі поліпшення їхніх сінокосів» й пообіцявши зі свого боку клопотати перед головним управлінням землевпорядкування і землеробства про направлення гідротехніка для з'ясування причин затоплюваності сінокосів. Звернення мешканців м. Баришівка також зводилося до необхідності проведення гідротехнічних робіт на Трубежі. З 1906 р. після спорудження на річці залізнодорожньої греблі під Києво-Полтавську залізницю почала сильно затоплюватися земельна ділянка площею біля 1000 десятин між цією греблею та греблею земства, розташованою за 2 версти від неї. Крім вище зазначених звернень, Переяславська земська управа щороку отримувала безліч інших від різних сільських товариств та приватних осіб з проханнями осушити болотисті землі в межах повіту. Проте справа рухається дуже повільно. Про це йшлося в доповіді Переяславської земської управи від 4 травня 1908 р.: «Питання про осушення боліт у повіті виникло понад 30 років тому, і попри те, що воно багаторазово дебатовалося на земських зборах, досі залишається остаточно не вирішеним»³⁷. І вкотре справа закінчилася намірами земства всебічно вивчити проблему осушення заболочених ґрунтів у повіті.

На проведення обстеження й встановлення точних розмірів заболочених ділянок окремих власників у 1908 р. Переяславські земські збори XLIV скликання дозволили повітовій управі взяти кредит у розмірі до 1000 крб. і запросити губерньського техника П.П. Ганька для виконання зазначених робіт. Перш ніж приступити до роботи, він ознайомився з матеріалами попередніх досліджень, які повернув в управу 19 вересня 1908 р. Результати своїх особистих напрацювань П.П. Ганько не надав повітовій управі, тому остання була змушена звернутися в губерньську управу з вимогою витребувати їх з нього або направити техника назад для завершення дослідження³⁸. У 1909 р. на зазначені вище потреби було витрачено 1039 крб. 21 коп., що перевищило виділений кредит. Розглядаючи в 1910 р. звіт ревізійної комісії про витрати за 1909 р., повітові збори зажадали додаткових пояснень від колишнього члена управи І.С. Губаря, який був розпорядником коштів, про витрати. Він доповів, що було витрачено: 45 крб. типографії на друк бланків зобов'язань болотовласників; 9 крб. – голові повітової управи І.М. Данельському на поїздку до землевласниці Кочубей для переговорів про прокладання через її землі меліоративного каналу; 4 крб. – канцеляристу повітової управи Клименку на поїздку в м. Лубни за довідкою старшого нотаріуса про зняття заборони на греблю і млин В.А. Лестовниного в ур. Дубова Шия, що підлягає відчуженню земству; 175 крб. – губерньському інженеру П.П. Ганько за проведені дослідження заболочених ґрунтів у долині р. Трубіж; 150 крб. витрачено на утримання фельдшера при робітниках, найнятих для риття каналу в долині р. Трубіж; 70 коп. – за доставку в лікарню захворілого робітника разом із фельдшером; 20 крб. 76 коп. – на роз'їзди інженера Санова під час початку робіт у верхній течії р. Трубіж; 162 крб. 60 коп. – на роз'їзди інженера П.П. Ганька, який спостерігав за осушенням Трубайлівського болота; 40 коп. виділено довірній особі поміщиці М.М. Капцевич за доставку в хут. Світилівка повідомлення про початок робіт на р. Трубіж. Проте найбільше було заплачено члену управи І.С. Губарю: 150 крб. – для передачі сільським писарям і старостам за збір розписок від болотовласників і волосним старшинам за їх завірення та 470 крб. 75 коп. винагороди особисто йому. Із цих коштів він повернув у касу Переяславської повітової управи 75 крб. 15 коп. як залишок суми, а на решту витрачених коштів надав пояснювальну записку³⁹. Відомо, що сільські старости оформили підписки від 936 болотовласників, а І.С. Губар – від 456. Останній оформив собі винагороду за проведену роботу в розрахунку

³⁷ Свод постановлений Переяславского очередного уездного собрания XLIV созыва в сентябре 1908 г. и Чрезвычайного Земского Собрания 4-го мая 1908 г. Переяслав: Тип-я Лепского и Вурмана, 1909. С. 400.

³⁸ Там само. С. 407.

³⁹ Свод постановлений Переяславского очередного уездного земского собрания XLVII созыва в сентябре 1911 г. и Чрезвычайных Земских Собраний 29 апреля и 20 ноября 1911 г. Переяслав: Тип-я Лепского и Вурмана, 1912. С. 338–340.

5 коп. з десятини заболочених ґрунтів. Усього, за його підрахунками, оформлені ним підписки охопили 6414 десятин⁴⁰.

Згодом з'ясувалося, що в межах Переяславського повіту, окрім Трубайлівських робіт, є великі заболочені ділянки на річках Супій, Недра, та й в інших повітах Полтавської губернії їх вистачало – на річках Удай, Оржиця, Ташань-Груня, Сула. Про необхідність осушення цих та інших ділянок були неодноразові звернення до губерньського земства. У зв'язку з цим губерньські земські збори змушені були визнати осушення боліт справою загальногуберньського значення. На екстреному засіданні 28 травня 1908 р. губерньські земські збори змінили і доповнили розроблені в 1904 р. правила про матеріальну участь у цій справі губерньського і повітового земств, болотовласників. Постановили звернутися в головне управління Землеустрою і землеробства з клопотанням про виділення меліоративної ссуди в розмірі 500000 крб. на 20 років під 3% річних. Обов'язки між губерньським і повітовими земствами та болотовласниками розподілялися таким чином: дослідження і проектування осушення робіт проводиться за клопотанням повітового земства під керівництвом губерньського земського гідротехніка на кошти губерньського земства спеціально запрошеними нижчими гідротехніками з тим, що після осушення витрати мають повернути болотовласники. Якщо впродовж трьох років після розробки проекту до осушення не приступають, то половину витрат відшкодують повітові земства, другу половину – губерньське земство. Укладення угод із болотовласниками, збір підписів від них про згоду, з'ясування розмірів осушуваних ділянок здійснює повітова управа за участю гідротехніка губерньського земства. Губерньське земство бере на себе посередництво у витратчанні меліоративних суд: на їх погашення повітові земства вносять у свої кошториси відповідні кошти, а отримання виплат з власників боліт залишається в обов'язках повітових земств. Якщо всі витрати на осушення, включаючи викуп млинових гребель, регулювання русла річки та інше перевищать 12000 крб., то половину надлишкової суми бере на себе губерньське земство, а решту – повітове. Усі роботи з осушення повинні проводитися лише за проектами під наглядом осіб, спеціально призначених губерньською земською управою. Ремонт і нагляд за утриманням у порядку гідротехнічних споруд покладається на повітове земство⁴¹.

Невдовзі після того, як губерньське земство 28 травня 1908 р. постановило приступити до активної фази осушення заболочених ґрунтів у губернії, Переяславські збори XLIV скликання 28 вересня вирішили просити губерньське земство розпочати з осушення Трубайлівських боліт у межах Переяславського повіту. У відповідь губерньська управа на поч. 1909 р. сформувала робочу групу з технічного персоналу і командувала її в Переяславський повіт. З учасниками робочої групи прибув і член губерньської управи В. Кияницин для обговорення низки питань з Переяславською управою, узгодження умов і способів виконання робіт. 19 травня 1909 р. відбулася спільна нарада членів губерньської та повітової управи із губерньським гідротехніком, на якій постановили: за основу взяти напрацювання західної експедиції Міністерства землеробства і державного майна, зроблені в 1888 р.; роботи проводити знизу вгору за течією від ур. Дубова Шия (поблизу с. Гребля); розпочати зі збору підписів від власників робіт; роботи проводити підрядним способом (підрядникам задіявати прибулих і місцевих робітників); розрахунок з підрядниками та іншими особами проводить повітова управа; гідротехніки здійснюють загальний технічний нагляд за роботами; витрати на утримання технічного нагляду покладено на губерньське земство; роз'їзди техніків у зв'язку з наглядом за роботами, надання медичної допомоги, витрати на відібрання розписок від власників – на повітове земство. Також була встановлена орієнтовна вартість осушення однієї десятини заболоченого ґрунту – 12 крб. Якщо ж витрати перевищать встановлену суму, вони будуть порівну розподілятися між повітовим і губерньським земствами по завершенню робіт, які заплановано закінчити в 1912 р.⁴² У вересні 1911 р. Переяславські повітові земські збори XLVII скликання, погоджуючи проект угоди з болотовласниками, рекомендувала замість слів 12 крб. 30 коп. з кожної осушеної десятини болота поставити прочерк до з'ясування остаточної вартості робіт⁴³. Окрім цього, угода включала такі пункти: власники заболочених ділянок зобов'язуються безкоштовно надати необхідну для каналів землю, якщо така знадобиться, починаючи з 1 липня 1909 р., виплачувати повітовому земству понесені ним витрати на риття каналів, їх ремонт і охорону. Кошти повинні вноситися рівними частинами впродовж 20 років раз на півріччя по 40 коп. з однієї десятини за прокладання каналів та по 7 коп. з десяти-

⁴⁰ Свод постановлений Переяславского очередного уездного земского собрания XLVIII созыва 1912 г. Переяслав: Тип-я Лепского и Вурмана, 1913. С. 338–339.

⁴¹ Свод постановлений Переяславского очередного уездного земского собрания XLVI созыва в октябре 1910 г. и Чрезвычайного Земского Собрания 25 мая 1910 г. Переяслав: Тип-я Лепского и Вурмана, 1911 г. С. 285–287.

⁴² Свод постановлений ... XLVI созыва... С. 288–289.

⁴³ Свод постановлений ... XLVII созыва... С. 10.

тини за їх охорону та поточний ремонт. У випадку прострочення річної плати нараховується пеня 1% на місяць. У разі прострочення двох термінів оплати земство має право приступити до стягнення всієї суми боргу невідкладно. Кошти за прокладання каналів власник міг заплатити одразу всі наперед, крім плати за охорону та ремонт, які сплачувалися впродовж 20 років. Якщо в ділянки, яка підлягала осушенню, змінювався власник, то перший власник на момент здійснення акту переуступки на землю мав сплатити борг по осушенню, а якщо новий власник відмовляється підписати документи про осушення ділянки, то всю суму має внести продавець землі. Важливе значення приділялося охороні каналів від руйнації. Забороняється влаштовувати в каналах загородки і гатки, ловити в них рибу способами, які руйнують береги, свійську худобу дозволено проганяти лише через мости, влаштовані через канали та й узагалі заборонено «робити будь-що, що могло псувати береги та дно каналів»⁴⁴.

У другій половині 1909 р. розпочато осушення. Переяславське земство планувало укласти договори з підрядниками на осушувальні роботи в розрахунок не більше 2 крб. за куб зайнятої землі з магістрального каналу і по 1 крб. 35 коп. – з бокових каналів. Проте ті погоджувалися лише на ціну не нижчу за 2 крб. 40 коп. за куб землі. Через відсутність інших пропозицій земській владі довелося погодитися на ціну 2 крб. 40 коп. За таку вартість була прокладена частина магістрального каналу: 5 верст підрядниками і біля 196 погонних сажнів місцевими селянами. Також проведено відчуження водояного млина із землею (1 десятина 660 сажнів) і греблі козака Савчука в ур. Дубова Шия, які йому перейшли від В. А. Лестовнича. За все було заплачено 9620 крб. 97 коп. Цим роботи й обмежилися в 1909 р. Щоб визначитися, як проводити подальші роботи зі спорудження магістрального каналу, на 14 лютого 1910 р. були призначені торги (прокладання бокових каналів вирішено відкласти до з'ясування їх необхідності). На торги прибуло чимало потенційних підрядників з Києва, Одеси, Черкас та інших міст, але ніхто з них в торги не вступив, визнавши ціну 2 крб. за куб землі низькою. Торги не відбулися. Згодом надійшло кілька пропозицій про бажання взяти роботи в підряд зі знижкою. Серед них – заява інженера-технолога Раєвського, який запропонував ціну 1 крб. 90 коп. за куб. Вона була визнана найкращою, і 21 березня 1910 р. губернська управа заключила з ним угоду на прокладання магістралі на всій протяжності Трубежу в межах повіту, якою б вона не була. Причому в поточному році він зобов'язувався прокласти не менше 20 верст каналу, а решту – до 1 листопада 1911 р. Усього на осушення боліт у заплаві р. Трубіж разом із відчуженням млинових гребель було виділено 197000 крб. При цьому передбачалося, що остаточна вартість проекту може бути змінена⁴⁵.

Згідно з планом меліоративні роботи на р. Трубіж були завершені до 1 листопада 1912 р. Вони тривали чотири роки. Наступним етапом цього проекту став остаточний обмір осушених територій та утримання служби з гідротехнічного нагляду за каналами. Переяславські повітові земські збори XLVIII скликання 1 листопада 1912 р. обрали спеціальну комісію з осушення, якій доручили опікуватися зазначеними питаннями. До складу комісії увійшли гласні: М.М. Трифановський, А.Ф. Потапенко, В.П. Бакланов, І.А. Михайлов, І.С. Швець. Залишається відкритим питання про відшкодування болотовласникам коштів, витрачених понад 12 крб. з осушення однієї десятини заболочених угідь. Свого часу губернське земство брало на себе зобов'язання сплатити надлишок понад 12 крб. на десятину витрат. Тому повітові збори вирішили нагадати губернському земству про його обіцянки й постановили просити взяти всі понаднормові витрати на себе (або хоча б оплатити їх порівну)⁴⁶.

Із завершенням осушення боліт у Переяславському повіті на середній течії р. Трубіж проблема заболоченості ґрунтів нашіше не була вирішена, а й значно ускладнилася через сильне затоплення ділянок, розташованих нижче за течією. Через високу вартість осушувальних робіт повітове та губернське земства не провели розчищення русла р. Трубіж на всій його протяжності в межах повіту, а зосередилися лише на найбільш заболоченій ділянці – відрізу від ур. Дубова Шия й вище за течією річки до кордону з Чернігівською губернією. До 1909 р., тобто до початку осушувальних робіт, ця ділянка річки була майже суцільним непрохідним болотом шириною в кілька верст, а її русло мало вигляд вузької заболоченої канами⁴⁷. Голова Переяславської земської управи А.В. Стороженко у статті «Где жили переяславские торки» (1899) згадував, що вище ур. Дубова Шия русло Трубежу було глибоким та сильно заболоченим⁴⁸.

⁴⁴ Свод постановлений ... XLVI созыва... С. 290–292.

⁴⁵ Там само. С. 300–302.

⁴⁶ Свод постановлений ... XLVIII созыва... С. 4, 33.

⁴⁷ Постановления Переяславского очередного уездного земского собрания XLIX созыва 1913 г. Переяслав: Тип-я Лепского и Вурмана, 1914. С. 294.

⁴⁸ Стороженко А.В. Где жили переяславские торки. *Киевская старина*. 1899. Т. 64. Февраль. С. 283–290.

Переяславське повітове земство за згодою з губернським земством розпочало осушення боліт у середній течії р. Трубіж з метою перетворити їх на якісні луки й орні землі. Натомість отримали значне підтоплення земельних угідь, розташованих нижче від ур. Дубова Шия. Уже в 1910 р., коли була прокладена лише невелика частина меліоративного каналу, почалося підтоплення сінокісних та інших угідь, розташованих нижче ур. Дубова Шия. У 1911–1913 рр. підтопи набули величезних розмірів. За цей короткий час добротні сінокоси, які приносили по 26–30 крб. прибутку з однієї десятини, перетворилися на суцільні болота й озера, де росли «хвощ, осока та інші кислі негодні трави, які замінили кормові трави». Унаслідок осушення в липні 1913 р. в м. Переяславі та його околицях вода за два дні піднялася на аршин (71,12 см). Причини підтопів такі: 1) прориття каналу у верхів'ї річки; 2) погана пропускна здатність нижче розташованих млинових гребель; 3) забрудненість р. Трубіж очеретом та іншими водяними рослинами. До осушення боліт вода в Трубежі розподіляється рівномірно по всій заплаві річки завдяки її звивистому характеру та заростям. Після проведення осушувального каналу від кордону з Чернігівською губернією до ур. Дубова Шия вода по руслу почала рухатися швидше і, зустрічаючи на своєму шляху млинові запруды й не маючи виходу, розливалася на сінокоси. Власники підтоплюваних угідь неодноразово скаржилися в Переяславську земську управу, але їхні заяви формально розглядалися на повітових зборах і передавалися в Полтавську губернську управу, де з ними знайомилися й передавали на розгляд повітового земства. Один із потерпілих болотовласників Сергій Кириченко навіть подав судовий позов про відшкодування збитків⁴⁹.

Втрачати дійсно було що. Чистий прибуток з однієї десятини сінокосу в повіті залежно від його місцезнаходження коливався від 6 до 38 крб. Сінокоси в повіті були розподілені на райони – вісім лугових і шість болотних. Найвищою прибутковістю сіножатей була в районах, розташованих у долинах річок Дніпро й Трубіж. Це видно із цієї таблиці⁵⁰:

Прибутковість болотних сінокосів Переяславського повіту в 1911 р.:			
Район	Розташування болотних сінокісних районів	Середня прибутковість з десятини	
I	Долина р. Недра і балка між річками Трубіж і Недра	11,5 крб	
II	Долина р. Трубіж і р. Каратуль й балка між річками Трубіж і Супій	9,0 крб.	
III	Долина р. Альта і балка між річками Карань і Трубіж	9,0 крб.	
IV	Долина р. Дніпро	8,5 крб.	
V	Долина річок Трубіж, Карань і Циблі	7,0 крб.	
VI	Долина р. Супій	6,0 крб.	
Прибутковість лугових сінокосів Переяславського повіту в 1911 р.:			
Район	Розташування лугових сінокісних районів	Прибутковість з десятини	
		з 1 укосом	з 2 укосами
I	Долина р. Дніпро (верхня течія до с. Кальне)	28,5 крб.	38,0 крб.
II	Долина р. Трубіж (лівий берег) і р. Недра. Балка між Трубежем-Недрою і Трубежем-Супоєм	18,0 крб.	24,0 крб.
III	Балка на р. Карань	16,5 крб.	22,5 крб.
IV	Долина р. Альта і балки між річками Карань і Трубіж	16,5 крб.	22,5 крб.
V	Долина р. Дніпро від с. Кальне до с. Андруші	15,0 крб.	20 крб.
VI	Долина річок Карань, Циблі, Трубіж (правий берег)	13,0 крб.	17,5 крб.
VII	Долина р. Дніпро до кордону із Золотоніським повітом	21,0 крб.	29,0 крб.
VIII	Долина р. Супій	13,0 крб.	17,5 крб.

Із наведених вище даних видно, що продуктивність лісових сінокосів була значно вищою. Звідси зрозуміле прагнення власників болотних сінокосів до перетворення їх на лугові. За сезон із десятини сіножаті можна було зібрати до 150 пудів сіна. Пуд сіна коштував 15 коп. сріблом або 20 коп. асигнаціями. На сіножатах, розташованих на болотах, збирали до 80 пудів, а на суходолі – 30–60 пудів, його ціна становила 6–8 коп. за пуд⁵¹.

Проте із проведенням меліоративних робіт на Трубежі в 1909–1912 рр. поліпшення торкнулося лише сінокосів, розташованих вище ур. Дубова Шия. Натомість сіножаті, розташовані нижче за течією, почали потерпати від регулярних підтоплень. Весною 1913 р. 56 власників сіножатей подали в повітову управу заяви про вжиття невідкладних заходів для усунення підтоплення їхніх земельних угідь від х. Гребля до х. Слободка Полуботко-

⁴⁹ Постановления ... XLIX созыва... С. 298.

⁵⁰ Свод постановлений ... XLVII созыва... С. 335.

⁵¹ Лемеха С. Освячений Дніпром. Вінниця: Консоль, 2019. С. 47.

ва, розташованих по р. Трубіж, і про відшкодування збитків, нанесених підтопом. Щоб встановити розмір цих збитків, Переяславські повітові земські збори XLIX скликання обрали комісію з членів повітової управи і земських гласних: І.М. Данельського, А.А. Кистяківського, Я.А. Доброгорського. За результатами роботи комісія підготувала звіт: «Зрозуміло, що причина підтопів біля Переяслава криється в тому, що випрямлення Трубежа не доведено до кінця, тобто до впадіння в Дніпро. Для уникнення підтопів у майбутньому треба завершити роботи доведенням каналу до Дніпра з перебудовою всіх гребель або повним їх знищенням. Ми переконані, що неправильне здійснення проекту осушувальних робіт є наслідком недостатньої підготовки, адже навіть неспеціалісту зрозуміло, що невідкладно треба придбати водяні млини й облаштувати на магістральному каналі шлюзи для регулювання напору води. Нині губернська земська управа починає визнавати свої помилки, але досі вживає лише напівміри, не доводячи справу до кінця»⁵². У свою чергу губернська земська управа для консультацій у цій справі звернулася до відомого юриста Є.П. Старицького (колишній член Окружного суду), який повідомив, що згідно з чинним законодавством повітове та губернське земства відповідальні за підтопи й зобов'язані відшкодувати потерпілим збитки. Заслухавши звіт комісії, повітові збори постановили звернутися до губернського земства з клопотанням про необхідність продовження магістрального каналу на р. Трубіж від ур. Дубова Шия до Дніпра та викуп у зв'язку з цим трьох млинових гребель, розміщених на цій ділянці: М.М. Капцевич, А.А. Кистяківського, А.-Б.К. Перковського⁵³.

Нагадаємо, що ще на початку меліоративних робіт Переяславська земська управа налягала на знесенні всіх гребель на Трубежі, у той час як гідротехніки І.В. Янковський та Й.І. Жилінський пропонували викупити та розібрати три млинові греблі. Проте тоді, у 1909 р., була розібрана лише одна – козака Савчука в ур. Дубова Шия. За млин із греблею та земельною ділянкою площею 1 дес. 660 сажнів заплачено Савчуку 9620 крб. 97 коп.⁵⁴ Хоча попередній власник В.А. Лестовничий просив за нього в 1899 р. 30000 крб.⁵⁵ Одночасно повітове земство вело переговори з власниками ще трьох млинів, розташованих нижче, про їх придбання, але згоди не було досягнуто. За 4–5 верст вниз за течією знаходився млин і гребля поміщиці М.М. Капцевич у с. Гребля, за 4 версти від нього в Переяславі функціонував млин Монкевича, ще за 4 версти в х. Слобідка млин А.А. Кистяківського (попередній власник Іваненко). 15 вересня 1913 р. меліоративна комісія обстежила зазначені млини й порадила повітовим зборам викупити їх і знести. Відомо, що М.М. Капцевич оцінила свою греблю в 24000 крб., А.А. Кистяківський за свою греблю правив 15000 крб. Повітові збори постановили викупити й знести млини в с. Гребля та м. Переяслав, а з А.А. Кистяківським не змогли домовитися про ціну. Один із членів комісії припустив, що при знесенні перших двох гребель третя буде знесена напором води. Інший член комісії зауважив, що якщо гребля з млином уціліють, то їх власник вимагатиме відкуп значно вищий від теперішньої вартості млина. На переконання комісії, придбання млина А.А. Кистяківського було крайньою необхідністю, адже спад води на його греблі становив 3 аршини і над червоним бутром було не менше 1 аршина, окрім цього, улітку 1913 р. цей млин неодноразово підтопив млин Монкевича. Урешті-решт млин А.А. Кистяківського був залишений до пробного випробування напором води⁵⁶.

Доки тривала підготовка другого етапу осушення заплави р. Трубіж, продовжувало підтоплювати землі, розташовані на узбережжі річки. Весною 1914 р. бюджетна комісія повітової управи доповіла Переяславським земським зборам Л скликання про численні звернення власників затоплених угідь про звільнення від земських зборів. Так, наприклад, козак з х. Чирське Сергій Авакумович Кириченко скаржився, що 60 десятин його сінокісної землі «практично щороку затоплюється водою та не приносить жодного прибутку через перетворення сінокоосу на згибле болото» й вимагав виключення зборів за 1912, 1913 і 1914 рр. Були й інші скарги⁵⁷.

Відомо, що реалізувати другий етап проекту осушення заболочених угідь у заплаві р. Трубіж не вдалося – завадила складна фінансова ситуація, спричинена початком Першої світової війни, хвилею протестів по всій Україні, революційною ситуацією, що назріває. Повітове земство ще деякий час намагалося планувати меліоративні роботи. Так, у листопаді 1914 р. Переяславські повітові земські збори Л скликання погодилися з пропо-

⁵² Постановления Переяславского очередного уездного земского собрания XLIX созыва 1913 г. Переяслав: Тип-я Лепского и Вурмана, 1914. С. 288.

⁵³ Там само. С. 37.

⁵⁴ Свод постановлений ... XLVI созыва... С. 301.

⁵⁵ Свод постановлений ... XXXV созыва... С. 174.

⁵⁶ Постановления ... XLIX созыва... С. 288, 294–301.

⁵⁷ Постановления Переяславского очередного уездного земского собрания Л созыва в ноябре 1914 г. и Чрезвычайных земских собраний 28 марта и 10 августа 1914 г. Переяслав: Тип-я Лепского и Вурмана, 1915. С. 258–259.

зицією гласного І.М. Данельського про необхідність продовження осушувальних робіт і доручили повітовій управі розробити план осушувальних робіт на 1915 р. на суму до 25000 крб. Кошти планувалося взяти в кредит під процентні папери Переяславського земства⁵⁸.

Прізвище власників угідь	Назва населеного пункту	Кількість землі	Роки, коли земля не приносила прибутку
козак Сергій Авакумович Кириченко	х. Чирське (Трубіж)	60 десятин сінокісної землі	1912, 1913, 1914
селянин Іван Григорович Безверхий	х. Чирське (Трубіж)	100 десятин орної та сінокісної землі	1911, 1912, 1913, 1914
селяни Кирило Прокопович Чорноусько та Семен Васильович Дзюба	с. Дівички (р. Карань, права притока Трубежу)	17 десятин 108 сажнів	1912, 1913, 1914
козак Григорій Іванович Брик	–	20 десятин	1913, 1914
козак Степан Аверкійович Антоненко і спадкоємці Луки Аверкійовича Антоненка	–	16 десятин 1440 сажнів	1913, 1914

У 1915 р. Переяславське повітове земство вирішило реалізувати ще одну ініціативу, пов'язану з меліоративними заходами, – розробку торфовищ. 31 травня 1915 р. Переяславські позачергові земські збори заслухали доповідь управи № 15 «Про придбання ділянки землі для розробки торфу». Суть проблеми зводилася до такого: подорожчання деревини змусило управу шукати альтернативні опалювальні матеріали. Оптимальним матеріалом, на її думку, був торф, який у значній кількості залягав у повіті. Після осушення заболочених ґрунтів доступ до торфовищ полегшується. Якщо організовувати видобуток цього дешевого матеріалу, то ним можна забезпечити всі земські установи. Повітова управа, усвідомлюючи, що не має досвіду у видобутку торфу, звернулася за сприянням до губернської управи, а та переадресувала звернення департаменту в Міністерство землеробства і державних маєностей. Відділ земельних покращень при міністерстві зацікавився цим питанням і пообіцяв послати фахівця-торфознавця для дослідження товщини покладів торфу, його якості та визначення місць, де його краще розробляти. Не дочекавшись приїзду фахівця, Переяславська земська управа запропонувала повітовим зборам добувати торф «кустарним способом» за прикладом поміщика Паневіна з с. Мамаївці Пирятинського повіту Полтавської губернії. Для проведення робіт управа просила збори придбати торфорізку та інші необхідні знаряддя й виділити кредит до 2000 крб. із коштів, призначених на будівництво цегельних заводів (через військовий стан і відсутність робочих рук будівництво заводів однаково буде відкладено). Для пробного видобутку торфу повітова управа запропонувала землі В.Г. Баталіна в м. Барішівка. Якщо не вдасться організувати видобуток торфу тут, тоді придбати для цих цілей 1–2 десятини болотної землі у власність земства. За результатами вище зазначеної доповіді повітові земські збори доручили управі добувати торф у тих місцях, де тільки буде можливо⁵⁹.

Повертаючись до проблеми осушення заболочених ґрунтів у заплаві р. Трубіж, зазначимо, що всі спроби продовжити меліоративні роботи, зроблені після 1909–1912 рр., були безуспішними. Причин для цього було чимало: неузгодженість дій повітового й губернського земств, недосконалість проекту, відсутність кваліфікованих робітників, недостатність фінансування, складна політична й соціально-економічна ситуація в країні та ін. Окрім усього, упродовж 20-ти років потрібно було погашати кредити за осушувальні роботи й фінансувати обслуговування каналів по 7 коп. за десятину. Цей фінансовий тягар дедалі ставав важчим і для болотовласників, і для повітового земства, а губернське земство неодноразово нагадувало про борги. Так, наприклад, 10 листопада 1914 р. губернська земська управа надіслала повітовому земству лист № 41251, яким нагадувала, що в 1915 р. воно має заплатити губернському земству 43418 крб. 29 коп. меліоративних кредитів, з яких 15000 крб. – від власників боліт, а решта – від земства. Переяславські повітові земські збори Л скликання 27 листопада 1914 р. підтримали пропозицію голови бюджетної комісії В.М. Бутовича просити губернське земство до закінчення всіх меліоративних робіт і встановлення остаточної суми всіх витрат оплачувати порівну всі меліоративні кредити й фінансувати охорону каналів у рівних долях⁶⁰. Яка була на це відповідь Полтавського губернського земства, установити не вдалося.

⁵⁸ Постановлення ... Л созыва... С. 397.

⁵⁹ Постановлення Переяславського чрезвычайного земского собрания 31-го мая 1915 г. Переяслав: Тип-я Лепского и Вурмана, 1915. С. 15, 46–48.

⁶⁰ Постановлення ... Л созыва... С. 21–22.

Масштабне осушення боліт у заплаві Трубежу було продовжене в радянський час. З метою отримання максимальних площ сільськогосподарських угідь у Радянському Союзі, починаючи з 40-х і до середини 80-х рр. минулого століття, реалізовували довготривалу програму з осушення річок, зокрема й Трубежу. У 1953 р. організовано трест «Трубіжбуд». Його силами в 50–60-их рр. на водоймі прокладено 125-кілометровий магістральний канал і численні шлюзи. Трубіж став типовою соціалістичною річкою з випрямленим регулярним руслом.

Проведений аналіз діяльності Переяславського повітового земства в галузі осушення заболочених земель у заплаві р. Трубіж дозволив зробити такі **висновки**. Спільні дії земства, сільських товариств і власників боліт мали на меті вирішення важливої для повіту проблеми надмірної заболоченості ґрунтів і були продовженням меліоративного проєкту, розпочатого на верхній ділянці водойми в Чернігівській губернії. Місцева влада була зацікавлена в збільшенні корисних земельних угідь у повіті, тому й запланувала масштабне осушення боліт. Проте численні задуми й починання в цій сфері були частковими й незавершеними, а результати осушення – доволі суперечливими й згубними для довкілля. З одного боку, не можна заперечити деяке позитивне значення осушення для розвитку сільського господарства у зв'язку зі збільшенням площі ріллі та пасовищ, з іншого боку, знищення боліт обумовило появу екологічних проблем у цьому регіоні. Завершити проєкт не вдалося через нестачу фінансування, брак належного досвіду, постійні перестороги земства й зволікання у прийнятті рішень, неузгоджені дії повітового й губерньського земств і болотовласників. Щоб не збільшувати вартість робіт, механізми регулювання води у водоймі не були створені, що спричинило систематичні підтоплення в подальшому. Переяславське земство переоцінило потенційні можливості осушувальної меліорації. Нині вчені довели очевидну шкоду від осушення боліт. Сучасні ґрунтознавчі та екологічні дослідження свідчать, що з початку проведення меліорації до теперішнього часу помітно змінився природний стан осушуваних земель та їх екологічна стабільність. Осушення призвело до заростання бічних каналів рослинністю, обміління водойм прилеглих територій, значного зниження рівня ґрунтових вод у всьому районі, що, у свою чергу, привело до зниження врожайності земель, вивітрювання розораних легких торфових ґрунтів, псування лісу та пересихання криниць. У наш час дослідження осушувальної меліорації стає пріоритетним для забезпечення екобезпеки та збалансованого розвитку довкілля, раціонального використання осушених сільськогосподарських земель, вирішення ефективності функціонування гідромеліоративних систем в умовах потепління клімату. Вивчення історії осушувальної меліорації в регіоні необхідне для подальшого вдосконалення наявних осушувальних систем та проведення раціонального сільськогосподарського виробництва на осушених землях. У зв'язку з цим актуалізується проблема подальшого вивчення історії осушувальної меліорації на р. Трубіж у радянську добу, а також осушення інших заболочених ділянок у цьому регіоні, зокрема в заплавах річок Супій, Недра, Альта та інших. Ця проблематика потребує комплексного аналізу й має стати перспективним напрямком подальших досліджень.

References

- Lemekha, S. (2019). *Osviachenyi Dniprom [Blessed by the Dnieper]*. Vinnytsia, Ukraine.
- Zaiets, O. (2012). *Zemska melioratsiia na Chernihivshchyni, abo Chomu na Livoberezhnomu Polissi tak malo bolit [Land reclamation in Chernihiv oblast, or Why there are so few swamps in the Left Bank Polissia]*. *Siverianskyi litopys – Severian chronicle*, 1–2, P. 127–133. Chernihiv, Ukraine.
- Zaiets, O. (2012). *Zemska melioratsiia v Poltavskii hubernii v dr. pol. XIX – na poch. XX st. [Land reclamation in the Poltava province in the second half of the 19th – the early 20th c.]*. *Naukovyi chasopys NPU im. M.P. Drahomanova – Scientific journal of the M.P. Drahomanov NPU*, 9, P. 151–156. Kyiv, Ukraine.
- Zaiets, O. (2017). *Vnesok akademika Ye.V. Oppokova u stanovlennia hidromelioratsii yak nauky v Ukraini [Contribution of the academician E.V. Oppokov to the development of hydromelioration as a science in Ukraine]*. *Eminak – Eminak*, 1 (2), P. 123–129. Kyiv, Ukraine.

Жам Олена Михайлівна – кандидат історичних наук, професор Української технологічної академії, провідний науковий співробітник Музею хліба Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (вул. Шевченка, 8, м. Переяслав, 08400, Україна).

Zham Olena – candidate of historical sciences, professor at the Ukrainian technological academy, leading researcher at the Bread museum of the «Pereiaslav» National historical and ethnographic reserve (8 Shevchenko Str., Pereiaslav, 08400 Ukraine).

E-mail: zham.olena@ukr.net

Капітан Лариса Іванівна – доктор історичних наук, професор кафедри Античності, Середньовіччя та історії України домодерної доби ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (пл. Народна, 3, м. Ужгород, 88000, Україна).

Kapitan Larysa – doctor of science in history, professor at the department of Antiquity, Middle Ages and history of Ukraine of the Pre-Modern era of the «Uzhhorod National University» (3 Narodna Square, Uzhhorod, 88000 Ukraine).

E-mail: larisa.kapitan@uzhnu.edu.ua

Лукашевич Олексій Михайлович – кандидат історичних наук, доцент, генеральний директор Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (вул. Шевченка, 8, м. Переяслав, 08400, Україна).

Lukashevych Oleksiy – candidate of historical sciences, docent, general director of the «Pereiaslav» National historical and ethnographic reserve (8 Shevchenko Str., Pereyaslav, 08400 Ukraine).

E-mail: niez.pereyaslav@ukr.net

Гайдаєнко Ігор Васильович – кандидат історичних наук, учений секретар Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (вул. Шевченка, 8, м. Переяслав, 08400, Україна).

Haidaienko Igor – candidate of historical sciences, academic secretary of the «Pereiaslav» National historical and ethnographic reserve (8 Shevchenko Str., Pereyaslav, 08400 Ukraine).

E-mail: gaidaenko_igor@ukr.net

DRAINAGE OF SWAMPY SOILS IN THE FLOODPLAIN OF THE TRUBIZH RIVER IN THE PEREYASLAV POVIAT OF THE POLTAVA PROVINCE AT THE END OF THE 19th – THE BEGINNING OF THE 20th c.

*The purpose of this study is to comprehensively investigate the main directions and stages of drainage of swampy soils in the floodplain of the Trubizh River within the Pereyaslav poviats of the Poltava province in 1885–1915, as well as to prove the significant impact of drainage reclamation on the development of agriculture, peat production, and the environment in the region. The presented material reveals drainage amelioration as one of the important areas of activity of the country zemstvo. The article analyzes general features and regional peculiarities of drainage reclamation in Pereyaslav poviats, the relationship with the implementation of reclamation projects in Chernihiv and Poltava provinces, and the impact on agriculture, peat mining, and the environment. **Research methods** were selected in accordance with the goal. The use of methods of source analysis contributed to the systematization of primary information (resolutions and reports of the Pereyaslav Country Zemstvo Assembly), and the use of the historical-systemic method made it possible to comprehensively investigate drainage amelioration on the Trubizh River within the boundaries of the Pereyaslav poviats and summarize the information obtained. **The scientific novelty** of the work consists in conducting a comprehensive study of the stated problem, systematization and generalization of the obtained information, introduction into the scientific circulation of new scientific sources that has not been used before. **Conclusions.** Drainage reclamation on the Trubizh River at the end of the 19th – the beginning of the 20th c. was aimed at solving the problem of excessive waterlogging of soils and increasing useful land, which is important for Pereyaslav poviats, and was a continuation of the reclamation project started on the upper part of the reservoir in Chernihiv province. However, numerous ideas and initiatives of the poviats zemstvo in this area were partial and incomplete, and the results of drainage were quite contradictory and harmful to the environment.*

Key words: Trubizh River, Pereyaslav poviats, drainage reclamation, bodies of local self-government, dam, water mill, canal.

Дата подання: 21 травня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 20 червня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Жам, О., Капітан, Л., Лукашевич, О., Гайдаєнко, І. Осушення заболочених ґрунтів у заплаві річки Трубіж у Переяславському повіті Полтавської губернії наприкінці XIX – на початку XX століття. *Сіверянський літопис*. 2023. № 3. С. 27–41. DOI: 10.58407/litopis.230302.

Цитування за стандартом APA

Zham, O., Kapitan, L., Lukashevych, O., Haidaienko, I. (2023). Osumhennia zabolochenykh gruntiv u zaplavi richky Trubizh u Pereiaslavskomu poviti Poltavskoi hubernii naprykintsy XIX – na pochatku XX st. [Drainage of swampy soils in the floodplain of the Trubizh River in the Pereyaslav Poviats of the Poltava Province at the end of the 19th – the beginning of the 20th c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 27–41. DOI: 10.58407/litopis.230302.

Вікторія Вовкодав

**ДОСЛІДЖЕННЯ КОЛЕКЦІЇ МЛИНАРСЬКИХ СПОРУД
НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО
ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»
(1954–2022 рр.): історіографія**

DOI: 10.58407/litopis.230303

© В. Вовкодав, 2023.CC BY4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2065-3001>

У статті здійснено історіографічний огляд праць, присвячених пам'яткам науки й техніки місцевого значення – вітрякам та водяним млинам НІЕЗ «Переяслав». **Метою** дослідження є аналіз та систематизація публікацій, у яких розглянуто цю проблематику, написаних упродовж 1954–2022 рр. **Методологічну основу** дослідження становлять загальнонаукові та історичні методи, принципи наукового об'єктивізму, комплексності, системності та історизму. Використання таких теоретико-методологічних конструкцій дало можливість сформуувати дослідницьку логіку та цілісну картину процесу наукового вивчення колекції вітряних та водяних млинів Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини протягом цього періоду, а також показати основні тенденції осмислення наукового доробку дослідників і представити комплексний аналіз літератури. **Наукова новизна.** Ця студія є першою спробою визначення рівня дослідження збірки млинів Заповідника на базі наукової літератури зазначеного періоду.

Висновки. Аналіз стану вивчення порушеної проблематики дав можливість з'ясувати, що наведені публікації є не лише важливою історіографічною одиницею дослідження, а й представляють значну за обсягом базу для вивчення історії формування колекції вітряків та водяників НІЕЗ «Переяслав». Водночас наявність великої кількості спеціалізованих праць, у яких розглянуті питання, пов'язані з названими спорудами, свідчить про неабиякий науковий інтерес до них як до об'єктів окремих студій. А існування великої кількості публікацій різного тематичного спрямування, де в різному контексті задаються млини Переяславського скансену, доповнює загальний науковий простір їх дослідження.

Ключові слова: вітряк, водяний млин, колекція, пам'ятка науки й техніки, музей, НІЕЗ «Переяслав».

Створення на поч. 60-х рр. ХХ ст. першого в Україні етнографічного музею просто неба в м. Переяславі дало можливість сформуувати у його стінах унікальну колекцію пам'яток науки й техніки з 15 вітряних та 2 водяних млинів. Усі ці об'єкти належать до типу виробничо-господарських споруд і мають різні структурні стилі, розміри, форми, прийоми будівництва, а також географічну прив'язку до місця створення та побутування. Об'єднує збірку млинів лише те, що вони побудовані в ХІХ – на поч. ХХ ст. заможними селянами чи сільськими громадами для власних потреб, у 30-х рр. ХХ ст. передані колгоспам, а впродовж 1960–1990-х рр. перевезені та встановлені на території Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. Серед них:

- вітряний млин кінця ХІХ ст. із с. Мазінки Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.;
- вітряний млин др. пол. ХІХ ст. із с. Крисине Богодухівського р-ну Харківської обл.;
- вітряний млин поч. ХХ ст. із с. Попівка Хорольського р-ну Полтавської обл.;
- вітряний млин поч. ХХ ст. із с. Довжик Липоводолинського р-ну Сумської обл.;
- вітряний млин кін. ХІХ ст. із с. Виповзки Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.;
- вітряний млин кін. ХІХ ст. із с. Горбані Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.;
- вітряний млин кін. ХІХ ст. із с. Кийлів Бориспільського р-ну Київської обл.;
- вітряний млин кін. ХІХ ст. із с. Мирча Бородянського р-ну Київської обл.;
- вітряний млин кін. ХІХ ст. із с. Васютинці Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.;
- вітряний млин др. пол. ХІХ ст. із с. Ліски Менського р-ну Чернігівської обл.;

- вітряний млин кін. XIX ст. із с. Ковалин Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.;
- вітряний млин кін. XIX ст. із с. Ярославцев Кролевецького р-ну Сумської обл.;
- вітряний млин поч. XX ст. із с. Галиця Ніжинського р-ну Чернігівської обл.;
- вітряний млин поч. XX ст. із с. Рудяків Бориспільського р-ну Київської обл.;
- вітряний млин сер. XIX ст. із с. Недобоївці Хотинського р-ну Чернівецької обл.;
- водяний млин поч. XX ст. із с. Северинівка Таращанського р-ну Київської обл.;
- водяний млин поч. XIX ст. із с. Гамаліївка Шосткинського р-ну Сумської обл.

Назви об'єктів зазначено відповідно до облікової документації пам'яток культурної спадщини НІЕЗ «Переяслав» без урахування змін в адміністративно-територіальному устрої на субрегіональному рівні в 2020 р.

Проблематика вивчення цих пам'яток широко висвітлена в науковій літературі, опублікованій з часу створення Переяслав-Хмельницького державного історичного музею (ПХДІМ, нині НІЕЗ «Переяслав») у 1954 р. і до 2022 р.

Ця публікація є частиною комплексного наукового дослідження, головним об'єктом якого є наукові праці, присвячені пам'яткам НІЕЗ «Переяслав». Інтерес до такої тематики зумовлений активізацією пам'яткоохоронної діяльності в Заповіднику та студіювання історії його створення та функціонування впродовж останніх років.

Зазначимо, що ці авторські пошуки про збірку вітряків та водяних млинів НІЕЗ «Переяслав» висвітлюються вперше. Метою роботи є здійснення історіографічного аналізу наукової літератури, пов'язаної з вивченням згаданих музейних пам'яток.

Класифікація наукових праць за хронологічним та тематичним принципами дала можливість виокремити два періоди їх створення: радянський (1954–1991 рр.) та сучасний (1991–2022 рр.). У межах кожного з них – дві групи, які віддзеркалюють різні аспекти вивчення млинарських споруд Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпряни.

У межах радянського періоду можна виділити лише одне монографічне видання Г. Скрипник, присвячене становленню та розвитку етнографічних музеїв в Україні. Переяславський скансен авторка відносить до одного з найбільших музеїв під відкритим небом та згадує його пам'ятки як справжні витвори народного мистецтва. Колекція млинів, на її думку, стала важливим доповненням етноландшафту XIX – поч. XX ст.¹

Наступний період представлений ширше за попередній. До його першої групи ми віднесли дослідження про один чи декілька об'єктів, а також про всю колекцію млинів Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпряни.

До найвідоміших дослідників млинарських споруд Переяславського музею належить О. Жам, у сферу наукових інтересів якої входить розвиток української народної зернопереробної техніки та млинарства в різних регіонах України. У працях про монастирський водяний млин із с. Гамаліївка авторка детально розкриває історію його створення, побутування, архітектурні особливості, процес музеєфікації й експонування в Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпряни. Це дві з трьох відомих нам розвідок, присвячених виключно одній млинарській споруді музею просто неба².

Інше дослідження про вітряний млин поч. XX ст. із с. Довжик належить П. Філю, у якому він подає інформацію про історію споруди, її обслуговуючий персонал на основі власних польових матеріалів та згадок у місцевій пресі. Однак слід зауважити, що автор жодним чином не охарактеризував структурні особливості вітряка, натомість його увага зосереджена на подіях, пов'язаних з історичним минулим цього об'єкта³.

Двом вітчизняним пам'яткам млинарства – водяним млинам із сіл Северинівка та Гамаліївка – присвячена ще одна розвідка О. Жам. У ній авторка на прикладі цих об'єктів показала не досліджені проблеми музеєфікації млинарських споруд Переяславського скансена, їх роль у розвитку музейної справи та значення для збереження культурної спадщини на Переяславщині. Використовуючи інформацію з облікових документів НІЕЗ «Переяслав» та особистого архіву М. Жама, дослідниця змогла якнайкраще розкрити процес ви-

¹ Скрипник Г. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток / АН УРСР, Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т. Рильського. Київ: Наукова думка. 1989. С. 220–223; іл.

² Жам О. Монастирський водяний млин із с. Гамаліївка Шосткинського р-ну Сумської обл. в Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпряни (досвід перевезення та експонування). *Могиланські читання*. Київ, 2014. С. 29–34; Її ж. До 50-річчя музеєфікації водяного млина з с. Гамаліївка Шосткинського р-ну Сумської обл. в Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпряни: історія будівництва та функціонування. *Переяславка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*. Переяслав, 2022. Вип. 22 (24). С. 120–132.

³ Філь П. Вітряк з села Довжик на Сумщині. *Український млинологічний журнал*. Харків–Київ, 2019. Вип. 2. С. 177–179.

явлення, перевезення та встановлення водяних млинів на території Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини⁴.

Наступні дві праці О. Жам пов'язані між собою тематичним спрямуванням і мають майже однаковий склад об'єктів дослідження. Зокрема: вітряні млини із сіл Ліски, Яро-славець, Довжик і водяний млин із Гамаліївки. У цих студіях поряд з історією їх побутування та музеєфікацією авторка показує найбільш ефективну форму збереження традиційних млинарських споруд – музеї народної архітектури та побуту⁵. Схоже за проблематикою інше її дослідження, але у сферу наукового інтересу вже потрапили вітряки з Чернігівщини (із сіл Ліски та Галиця)⁶.

Публікації О. Жам про колекцію млинарських споруд музею просто неба, написані одноосібно або у співавторстві з І. Козій, варто об'єднати в окрему серію. У них автори ґрунтовно та в хронологічній послідовності дослідили процес формування зібрання вітряків та водяних млинів від заходів по їх виявленню до реставрації та встановлення на території музею. Так, вони з'ясували, що перший вітряний млин, із с. Ковалин, з'явився у 1962 р., а останній, із с. Васютинці, – у 1985 р.⁷

Друга група сучасного періоду включає наукову літературу, різну за проблематикою та тематичним наповненням, у якій згадуються вітряки та водяні млини Переяславського скансену.

Серед перших у ній необхідно згадати працю Л. Кіп'якіна про розвиток млинарства в Україні. Пояснюючи закономірності використання цих споруд на різних територіях та їх структурні особливості, автор для прикладу наводить водяний млин поч. ХІХ ст. із с. Гамаліївка та звертає увагу на його унікальність як водяного млина верхнього бою на три постави зрубної конструкції⁸.

Вивченню польових етнографічних експедицій, проведених науковцями Переяслав-Хмельницького державного історичного музею в 60–80-их рр. ХХ ст., присвячені публікації О. Жам, більшість з яких написані у співавторстві з Н. Ткаченко, Л. Чередніченко та Т. Грудевич. У них автори проаналізували тематику, періодизацію, склад учасників і результати цих розвідок, а також встановили їх спорадичність та нерівномірність відповідно до різних періодів та територій. Серед основних завдань експедиційної діяльності, на думку авторів, було виявлення пам'яток народної архітектури для Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини та збір предметів музейного значення для комплектування різноманітних етнографічних колекцій. Так, під час цих обстежень знайдено водяний млин та шість вітряків на Чернігівщині (у селах Ліски та Галиця)⁹, Полтавщині (у

⁴ Жам О. Історія дослідження та музеєфікації водяних млинів Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. *Україна на шляху до незалежності: зб. мат. наук.-практ. конф.*, 7 грудня 2017 р. Корсунь-Шевченківський, 2018. С. 212–217.

⁵ Жам О. Млини Сіверщини у Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». *Сіверщина в історії України*. Київ–Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України; УТОПІК, 2011. Вип. 4. С. 451–454; Її ж. Млини Сумщини у Переяславському скансені. *Конотопські читання*. Ніжин, 2017. Вип. VIII. С. 78–83.

⁶ Жам О. Вітряні млини з Чернігівщини в експозиції Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. *Ніжинська старовина: Пам'яткознавство Північного регіону України № 7*. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України; УТОПІК, 2015. Вип. 20 (23). С. 100–107.

⁷ Жам О. Млинарські споруди Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». *Збереження пам'яток науки і техніки в музеях: історія, досвід, перспективи: мат. І Всеукр. наук.-практ. конф.* Київ, 2001. С. 9–14; Її ж. Колекція вітряних млинів Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». *СВЯТИЙ. ВІЧНИЙ. СУЩИЙ...* Переяслав-Хмельницький, 2009. Вип. 1. С. 41–47; Її ж. 3 історії формування колекції вітряних млинів Переяслав-Хмельницького музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. *Могилянські читання 2010*. Київ: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2011. С. 488–497; Жам О., Козій Г. Колекція вітряних млинів Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». *Історія українського традиційного млинарства: мат. перших міжнар. наук. читань (м. Черкаси–Вереміївка, 15–17 жовтня 2009 р.)*. Черкаси, 2012. С. 32–35; Жам О., Козій Г. Колекція вітряних млинів НІЕЗ «Переяслав». *Український млинологічний альманах. Історія, етнографія, культура: Історія українського традиційного млинарства: мат. Першої міжнар. наук. конф.* Черкаси: Козацькі землі України, 2014. Спецвипуск. С. 34–36; Zham O. Mills and milling devices in the National Historical and Ethnographic Reserve at Pereiaslav. *Ukraine. International Molinology. Journal of The International Molinological Society*. June 2022. № 104. Р. 2–13.

⁸ Кіп'якін Л. Млинарство в Україні. *Переяславська земля і духовний світ людини*. Київ–Переяслав-Хмельницький: Пальміра, 1998. С. 216–219.

⁹ Жам О., Ткаченко Н., Чередніченко Л. Польові етнографічні дослідження Чернігівщини науковцями Переяслав-Хмельницького історичного музею в 60–70-х рр. ХХ ст.: історія, тематика, результати. *Ніжинська старовина*. 2014. Вип. 18. С. 56–64; Жам О. Експедиція науковців переяславського та київського скансенів на Чернігівщину у жовтні 1969 р.: мета та результати (До 50-річчя Музею народної архітектури та побуту України). *Краєзнавство*. 2019. № 3. С. 127–138.

с. Попівка)¹⁰, Київщині (у с. Мирча)¹¹, Сумщині (у селах Довжик та Гамаліївка) та Харківщині (у с. Крисине)¹².

Розвідка Н. Ревеги схожа за проблематикою з попередніми дослідженнями, але у цьому випадку увага автора була зосереджена на експедиційну діяльність до сіл Бориспільського р-ну у 50–70 рр. XX ст. Н. Ревега зазначає, що відповідно до офіційних документів НІЕЗ «Переяслав» за вказаний період працівники музею виявили, перевезли та встановили на території Музею народної архітектури та побуду Середньої Наддніпрянщини сім пам'яток, серед яких два вітряні млини із сіл Кийлів та Рудяків¹³.

М. Шкіра, звертаючись до проблеми охорони та збереження об'єктів культурної спадщини музею-скансену, висвітлює ремонтно-реставраційні роботи з відновлення первісного вигляду покрівлі вітряка із с. Недобойці у 2011 р.¹⁴

Дослідження процесу музеєфікації пам'яток Українського Полісся НІЕЗ «Переяслав» здійснили М. Верговська та О. Жам із В. Шакулою. Під час огляду колекцій традиційної поліської архітектури в українських музеях просто неба М. Верговська звернула увагу на два млини з Чернігівщини (із сіл Ліски та Галиця). Найбільше її зацікавила експедиційна робота співробітників Переяслав-Хмельницького державного історичного музею в 70-х рр. XX ст. на Лівобережному Поліссі, що дала можливість виявити ці пам'ятки вітчизняного млинарства¹⁵. О. Жам та В. Шакула по іншому підійшли до висвітлення цієї теми та спробували вивчити історію виявлення, перевезення та встановлення всіх об'єктів народної архітектури Переяславського скансену з Лівобережного та Середнього Правобережного Полісся. Звісно, серед них були вітряки із сіл Мирча, Ліски, Галиця, Ярославець та водяний млин із Гамаліївки¹⁶.

Про вітряний млин поч. XX ст. із с. Рудяків дізнаємося з наступної публікації О. Жам, присвяченої виключно музеєфікації та всебічній характеристиці рудяківських пам'яток Музею народної архітектури та побуду Середньої Наддніпрянщини. Автор зазначає, що дослідження цієї проблематики здійснювалося вперше та вимагало комплексного підходу, тому в публікації використано інформацію про історію с. Рудяків та його топоніміку¹⁷.

Частина праць сучасного періоду відображають створення наприкінці 1960-х рр. етнографічного відділу в складі Переяслав-Хмельницького історичного музею на території Михайлівської церкви, становлення музею просто неба, а також внесок М. Сікорського та інших працівників у розвиток музейної справи на Переяславщині. Об'єднують усі ці дослідження згадки млинарських споруд НІЕЗ «Переяслав». Найпопулярнішим серед них виявився вітряк із с. Ковалин, адже саме він був частиною експозиції «Філіалу Михайлівської церкви» та став першою пам'яткою вітчизняного млинарства Переяславського скансену. Про нього йдеться в публікаціях: М. Сікорського та М. Жама, С. Авраменко, Н. Дем'яненко, О. Жам, Л. Чередніченко та Н. Ткаченко¹⁸. Окремо слід виділити працю

¹⁰ Жам О. Полтавщина у польових етнографічних дослідженнях Переяслав-Хмельницького державного історичного музею (60–80-ті роки XX ст.). *Українознавство*. 2021. № 3 (80). С. 142–150.

¹¹ Жам О., Грудевич Т. Українське Правобережне Полісся в експедиційній діяльності Переяслав-Хмельницького державного історичного музею (60–80-ті роки XX ст.). *Українознавство*. 2022. № 1 (82). С. 122–159.

¹² Жам О. Експедиції Переяслав-Хмельницького державного історичного музею у Сумську, Харківську та Дніпропетровську області у 60–80-их рр.: мета, тематика, результати. *Сіверянський літопис*. 2021. № 1. С. 140–145.

¹³ Ревега Н. Експедиції до Бориспільського р-ну Київської обл. в 50–70 рр. XX ст. за офіційними документами НІЕЗ «Переяслав». *Проблеми розвитку краєзнавства на Бориспільщині: традиції національної культури та формування етнос відомості*. Серія «Матеріали науково-практичних краєзнавчих конференцій Бориспільської районної державної адміністрації та районної ради». Бориспіль: Медіа-центр «ТС», 2019. Вип. 1. С. 119–129.

¹⁴ Шкіра М. До питання збереження пам'яток дерев'яної архітектури (з досвіду роботи Музею народної архітектури та побуду Середньої Наддніпрянщини м. Переяслава-Хмельницького). *Переяславка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*. Переяслав-Хмельницький, 2015. Вип. 9 (11). С. 409–413.

¹⁵ Верговська М. Дослідження та музеєфікація пам'яток традиційної народної архітектури Українського Полісся у музеях просто неба. *Сіверщина в історії України*. Київ–Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України; УТОПІК, 2015. Вип. 8. С. 58–61.

¹⁶ Жам О., Шакула В. До історії музеєфікації пам'яток з Українського Полісся в Музеї народної архітектури та побуду Середньої Наддніпрянщини. *Історія науки та біографістика*. 2022. Вип. 1. С. 106–119.

¹⁷ Жам О. Пам'ятки народної архітектури з с. Рудяків Бориспільського р-ну Київської обл. в Музеї народної архітектури та побуду Середньої Наддніпрянщини: історія музеєфікації. *Етнічна історія народів Європи*. Київ, 2021. Вип. 63. С. 23–29.

¹⁸ Сікорський М., Жам М. Етнографічний відділ Переяслав-Хмельницького історичного музею. *Народна творчість та етнографія*. 1965. № 1. С. 106–109; Жам О., Ткаченко Н. М.І. Сікорський – творець скансену на Татарській горі. *Михайло Іванович Сікорський: творець історії й хранитель часу*. Переяслав-Хмельницький: СКД, 2013. С. 73–138; Дем'яненко Н. Дружні стосунки М.І. Сікорського. *Михайло Іванович Сікорський: творець історії й хранитель часу*. Переяслав-Хмельницький: СКД, 2013. С. 249–269; Авраменко С. Внесок Олени Іванівни Юзвікової у краєзнавчі дослідження Переяславщини. *Особистість у локальному історичному просторі: Переяславщина*. Переяслав-Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута»», 2020. Вип. 16. Серія «Краєзнавча бібліотека Переяславщини». С. 6–12; Ткаченко Н., Чередніченко Л. Олена Іванівна Юзвікова – музейник, пам'яткоохоронець, краєзнавець. *Краєзнавство Переяславщини: дослідження, проблеми, постаті*. Переяслав-Хмельницький, 2016. Вип. 3. Серія «Краєзнавча бібліотека Переяславщини». С. 117–130; Жам О. Невтомний мандрівник у

М. Шкіри, який під час комплексного аналізу становлення та забудови Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини згадує в хронологічній послідовності перевезення та встановлення всіх млинів¹⁹.

О. Яриніч – відомий культуролог та художник, подає передумови та всі етапи реалізації мистецького проєкту «Вітряки України», результатом якого стало створення комплексу листівок із зображенням 30 вітряних млинів з різних регіонів України. Серед них є вітряк із с. Довжик, що нині експонується у Переяславському скансені. Автор коротко охарактеризував його структурні особливості, але не зазначив жодних історичних відомостей²⁰.

Також численні згадки про вітряки та водяні млини Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини містять публікації: М. Сікорського²¹, С. Верговського²², О. Жам²³, В. Бордіана²⁴, Є. Єгорова²⁵, В. Масненко та В. Ракшанова²⁶.

Висновки. У процесі вивчення джерельної бази із зазначеної проблематики виявлено, що млинарські споруди є одними з найбільш досліджених пам'яток НІЕЗ «Переяслав» у науковій літературі зазначеного періоду. Однак слід зауважити, що основну категорію джерел становлять статті в збірниках наукових праць та матеріалах конференцій різних за тематикою.

Наявність диспропорції між різними періодами, на які поділено досліджуваний нами історіографічний ресурс, свідчить про зростання наукового інтересу до колекції млинів Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини від 90-х рр. ХХ ст. Також це виявляється в з'яві великої кількості спеціалізованих студій, присвячених одному чи кільком згаданим об'єктам.

Доведено, що до найбільш відомих дослідників вітряків та водяних млинів Переяславського скансену належить О. Жам. На нашу думку, її наукові пошуки доцільно було б об'єднати в межах одного видання та доповнити його новими фактами, виявленими під час дослідження експедиційної діяльності співробітників Заповідника у 60–80-х рр. ХХ ст.

Окрім того, чимала кількість праць, що складають другу групу останнього періоду, містить багато важливої інформації про ці пам'ятки науки й техніки.

Також потрібно наголосити, що ця розвідка не є вичерпним історіографічним екскурсом із досліджуваної нами тематики. Вона лише відкриває широкі перспективи для подальшого вивчення колекції млинів НІЕЗ «Переяслав».

References

Avramenko, S. (2020). Vnesok Oleny Ivanivny Yuzvikovoi u kraieznavchi doslidzhennia Pereiaslavshchyn [Olena Ivanovna Yuzviko's contribution to the local history research of Pereiaslavshchyna]. *Osobystist u lokalnomu istorychnomu prostori: Pereiaslavshchyna – Personality in the local historical spa-*

минувшину: до 90-річчя Михайла Івановича Жама. *Переяславка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*. Переяслав, 2021. Вип. 20 (22). С. 12–42.

¹⁹ Шкіра М. Музей просто неба у Переяславі: становлення та етапи формування колекції пам'яток народної дерев'яної архітектури. *Переяславка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*. Переяслав, 2022. Вип. 21 (23). С. 110–121.

²⁰ Яриніч О. Мистецький проєкт «Вітряки України». *Український млинологічний журнал*. Харків–Київ, 2019. Вип. 2. С. 290–300.

²¹ Сікорський М. Переяслав-Хмельницький державний історико-культурний заповідник. *Переяславська земля і духовний світ людини*. Київ–Переяслав-Хмельницький: Пальміра, 1998. С. 164–173.

²² Верговський В. Його не можна ні залякати, ні купити, ні зупинити. *Михайло Іванович Сікорський: творець історії й хранитель часу*. Переяслав-Хмельницький: СКД, 2013. С. 271–280.

²³ Жам О. До історії українського вітряка. *Переяславська земля і світ людини*. Київ–Переяслав-Хмельницький: Пальміра, 1998. С. 214–216; Її ж. Боршомельне виробництво Київської губернії ХІХ ст. *Матеріали до української етнології*. Київ, 2002. Вип. 2. С. 76–81; Її ж. Малюнки Г.О. Лебедева як джерело дослідження архітектури традиційних боршомельних млинів. *Всеукраїнський Музейний Форум*. Переяслав-Хмельницький: СКД, 2017. С. 133–137; Її ж. Водяні та вітряні млини Переяславського Скансену як джерело дослідження історичного досвіду вітчизняного млинарства. *Музей як осередок духовної, культурної спадщини українського народу*. Яготин: ТОВ «Редакція газети «Яготинські вісті», 2018. С. 53–56; Її ж. Картографічні матеріали як джерело вивчення вітчизняного млинарства кін. ХVІІІ – поч. ХХ ст. *Фактор простору в історичних дослідженнях*, 31 травня 2018 р. Переяслав-Хмельницький. С. 71–87.

²⁴ Бордіан В. Буковинські вітряки. *Український млинологічний журнал*. Харків–Київ, 2019. Вип. 2. С. 123–132.

²⁵ Єгоров Є. Пам'ятки НІЕЗ «Переяслав» у мюзиклі «Сорочинський ярмарок». *Краєзнавство Переяславищини*. Переяслав–Кам'янець–Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута»», 2019. Вип. 1. С. 23–32; Його ж. Фільм «Хата нашого роду» як документальна пам'ятка історії створення Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. *VІІІ Міждисциплінарні гуманітарні читання*, (21 лист. 2019 р.). Київ: Інститут історії України, 2019. С. 113–114; Його ж. Відображення пам'яток НІЕЗ «Переяслав» у фільмографії 1970–2020 рр. *Переяславка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*. Переяслав, 2021. Вип. 19 (21). С. 209–228; Його ж. Переяславський скансен у кінотворах Олега Бійми та Юрія Суярка (1980–1990-ті рр.). *Людина в історії краю: Переяславищина*, 13 жовтня 2021 р. Переяслав–Кам'янець–Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута»», 2021. Вип. 20. Серія «Краєзнавча бібліотека Переяславищини». С. 47–53.

²⁶ Масненко В., Ракшанов В. Українська хата. Науково-популярне видання. Черкаси, 2012. 190 с.: іл.

ce: *Perevaslavshchyna*. 16 (series «Local history library of Perevaslavshchyna»), P. 6–12. Pereiaslav–Kamianets-Podilskvi, Ukraine.

Bordian, V. (2019). Bukovynski vitriaky [Bukovinian windmills]. *Ukrainskyi mlynolohichnyi zhurnal – Ukrainian journal of milling*, 2, P. 123–132. Kharkiv–Kyiv, Ukraine.

Demianenko, N. (2013). Druzni stosunki M.I. Sikorskoho [Friendly relations of M.I. Sikorsky]. Pereiaslav-Khmelnytskyi, Ukraine.

Fil, P. (2019). Vitriak z sela Dovzhyk na Sumshchyni [Windmill from the village of Dovzhyk in Sumy region]. *Ukrainskyi mlynolohichnyi zhurnal – Ukrainian journal on milling*, 2, P. 177–179. Kharkiv–Kyiv, Ukraine.

Iarynych, O. (2019). Mystetskyi proekt «Vitriaky Ukrainy» [Art project «Windmills of Ukraine»]. *Ukrainskyi mlynolohichnyi zhurnal – Ukrainian journal on milling*, 2, P. 290–300. Kharkiv–Kyiv, Ukraine.

Iehorov, Ye. (2019). Film «Khata nashoho rodu» vak dokumentalna pamiatka istorii stvorennia Muzeiu narodnoi arkhitektury ta pobutu Serednoi Naddnyprianshchyny [The film «The House of Our Family» as a documentary monument of the history of the creation of the Museum of folk architecture and life of the Middle Naddnyprianshchyna]. Kyiv, Ukraine.

Iehorov, Ye. (2019). Pamiatky NIEZ «Pereiaslav» u miuzykli «Sorochynskvi varmarok» [Monuments of the NHER «Pereiaslav» in the musical «Sorochynska yarmarka»]. *Kraieznavstvo Pereiaslavshchyny – Local history of Pereiaslav region*, 1, P. 23–32. Pereiaslav: Kamianets-Podilskvi, Ukraine.

Iehorov, Ye. (2021). Pereiaslavskvi skansen u kinotvorakh Oleha Biimy ta Yurii Suiarka (1980–1990-ti rr.) [Pereiaslav skansen in the films of Oleh Biyma and Yurii Suiarko (1980s–1990s)]. *Liudyna v istorii kraiu: Pereiaslavshchyna – Man in the history of the region: Pereiaslavshchyna*, 20 (series «Local history library of Pereiaslav region»), P. 47–53. Pereiaslav–Kamianets-Podilskvi, Ukraine.

Iehorov, Ye. (2021). Vidobrazhennia pamiatok NIEZ «Pereiaslav» u filmografii 1970–2020 rr. [Reflection of the monuments of the NHER «Pereiaslav» in the filmography of 1970–2020]. *Pereiaslavika: Naukovi zapysky Natsionalnoho istoriko-etnografichnoho zapovidnyka «Pereiaslav» – Pereiaslavika: Scientific notes of the National historical and ethnographic reserve «Pereiaslav»*, 19 (21), P. 209–228. Pereiaslav, Ukraine.

Kirpikin, L. (1998). Mlynarstvo v Ukraini [Milling in Ukraine]. Kyiv–Pereiaslav-Khmelnytskyi, Ukraine.

Masnenko, V., Rakshanov, V. (2012). Ukrainska khata [Ukrainian house]. Cherkasv, Ukraine.

Reveha, N. (2019). Ekspedytzii do Boryspilskoho raionu Kyivskoi oblasti v 50–70 rr. XX st. za ofitsiinykh dokumentamy NIEZ «Pereiaslav» [Expeditions to the Boryspil district of Kyiv region in the 50–70s of the 20th c. according to the official documents of the NHER «Pereiaslav»]. *Problemy rozvytku kraieznavstva na Boryspilshchyni: tradytzii natsionalnoi kultury ta formuvannia etnosvidomosti – Problems of local history development in Boryspil region: traditions of national culture and formation of ethnic consciousness*, 1 (series «Materials of scientific and practical local history conferences of the Boryspil regional state administration and district council»), P. 119–129. Boryspil, Ukraine.

Shkira, M. (2015). Do pytannia zberezhennia pamiatok derevianoj arkhitektury [On the preservation of wooden architectural monuments]. *Pereiaslavika: Naukovi zapysky Natsionalnoho istoriko-etnografichnoho zapovidnyka «Pereiaslav» – Pereiaslavika: Scientific notes of the National historical and ethnographic reserve «Pereiaslav»*, 9 (11), P. 409–413. Pereiaslav-Khmelnytskyi, Ukraine.

Shkira, M. (2022). Muzei prosto neba u Pereiaslavi: stanovlennia ta etapy formuvannia kolektsii pamiatok narodnoi derevianoj arkhitektury [The open air museum in Pereiaslav: formation and stages of formation of the collection of monuments of folk wooden architecture]. *Pereiaslavika: Naukovi zapysky Natsionalnoho istoriko-etnografichnoho zapovidnyka «Pereiaslav» – Pereiaslavika: Scientific notes of the National historical and ethnographic reserve «Pereiaslav»*, 21 (23), P. 110–121. Pereiaslav, Ukraine.

Sikorskyi, M. (1998). Pereiaslav-Khmelnytskyi derzhavnyi istoriko-kulturnyi zapovidnyk [Pereiaslav-Khmelnytskyi state historical and cultural reserve]. Kyiv–Pereiaslav-Khmelnytskyi, Ukraine.

Tkachenko, N., Cherednichenko, L. (2016). Olena Ivanivna Yuzvikova – muzeinyk, pamiatkookhoronets, kraieznavec [Olena Ivanovna Yuzvikova – museum worker, monument keeper, local historian]. *Kraieznavstvo Pereiaslavshchyny: doslidzhennia, problemy, postati – Local history of Pereiaslav region: research, problems, figures*, 3 (series «Local history library of Pereiaslav region»), P. 117–130. Pereiaslav-Khmelnytskyi, Ukraine.

Verhovska, M. (2015). Doslidzhennia ta muzeifikatsiia pamiatok tradytsiinoi narodnoi arkhitektury Ukrainskoho Polissia u muzeiakh prosto neba [Research and museification of monuments of traditional folk architecture of Ukrainian Polissya in open-air museums]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Sivershchyna in the history of Ukraine*, 8, P. 58–61. Kyiv–Hlukhiv, Ukraine.

Verhovskiy, V. (2013). Yoho ne mozhna ni zaliakat, ni kupyt, ni zupynyt [He cannot be intimidated, bought or stopped]. Pereiaslav-Khmelnytskyi, Ukraine.

Zham, O. (1998). Do istorii ukrainskoho vitriaka [To the history of the Ukrainian windmill]. Kyiv–Pereiaslav-Khmelnytskyi, Ukraine.

Zham, O. (2001). Mlynarski sporudv Natsionalnoho istoriko-etnografichnoho zapovidnyka «Pereiaslav» [Mill buildings of the National historical and ethnographic reserve «Pereiaslav»]. Kyiv, Ukraine.

Zham, O. (2002). Boroshnomelne vvrobnytstvo Kyivskoi hubernii XX st. [Flour milling in the Kyiv province of the 19th c.]. *Materialy do ukrainskoi etnologii – Materials for Ukrainian ethnology*, 2, P. 76–81. Kyiv, Ukraine.

Zham, O. (2009). Kolektsiia vitrianykh mlyniv Muzeiu narodnoi arkhitektury ta pobutu Serednoi Naddnyprianshchyny Natsionalnoho istoriko-etnografichnoho zapovidnyka «Pereiaslav» [Collection of windmills of the Museum of folk architecture and life of the Middle Naddnyprianshchyna of the National histo-

rical and ethnographic reserve «Pereiaslav»]. *SVIATYI. VICHNYI. SUSHCHYI – HOLY. ETERNAL. REAL*, 1, P. 41–47. Pereiaslav-Khmelnytskyi. Ukraine.

Zham, O. (2011). Mlyniv Sivershchynv u Muzei narodnoi arkhitektury ta pobutu Serednoi Naddnyprianshchynv Natsionalnoho istorvko-etnografichnoho zapovidnyka «Pereiaslav» [Mills of the Sivershchyna in the Museum of folk architecture and life of the Middle Naddnyprianshchyna of the National historical and ethnographic reserve «Pereiaslav»]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Sivershchyna in the history of Ukraine*, 4, P. 451–454. Kyiv–Hlukhiv. Ukraine.

Zham, O. (2011). Z istorii formuvannia kolektzii vitrianykh mlyniv Pereiaslav-Khmelnytskoho muzeiu narodnoi arkhitektury ta pobutu Serednoi Naddnyprianshchynv [From the history of the formation of the collection of windmills of the Pereiaslav-Khmelnytskyi Museum of folk architecture and life of the Middle Naddnyprianshchyna]. Kyiv, Ukraine.

Zham, O. (2014). Monastyrskiy vodianiv mlyn iz s. Hamaliivka Shostkivskoho r-nu Sumskoi obl. v Muzei narodnoi arkhitektury ta pobutu Serednoi Naddnyprianshchynv (dosvid perevezennia ta eksponuvannia) [Monastery water mill from Gamaliivka village, Shostka district, Sumy region, in the Museum of folk architecture and life of the Naddnyprianshchyna (experience of transportation and exhibition)]. Kyiv, Ukraine.

Zham, O. (2015). Vitriani mlyniv z Chernihivshchynv v ekspozitsii Muzeiu narodnoi arkhitektury ta pobutu Serednoi Naddnyprianshchynv [Windmills from the Chernihiv region in the exposition of the Museum of folk architecture and life of the Middle Naddnyprianshchyna]. *Nizhynska starovyna: Pamiatkoznavstvo v Pivnichnoho rehionu Ukrainy № 7 – Nizhyn antiquity: Monuments of the Northern region of Ukraine № 7*, 20 (23), P. 100–107. Kyiv, Ukraine.

Zham, O. (2017). Maliunkv H.O. Liebedieva yak dzherelo doslidzhennia arkhitektury tradytsiinykh borshnomelnykh mlyniv [Drawings by G.O. Lebedev as a source of research on the architecture of traditional flour mills]. Pereiaslav-Khmelnytskyi, Ukraine.

Zham, O. (2017). Mlyniv Sumshchynv u Pereiaslavskomu skanseni [Mills of Sumy region in the Pereiaslav skansen]. *Konotopski chytannia – Konotop readings, VIII*, P. 78–83. Nizhyn, Ukraine.

Zham, O. (2018). Istoriia doslidzhennia ta muzeifikatsii vodianvykh mlyniv Muzeiu narodnoi arkhitektury ta pobutu Serednoi Naddnyprianshchynv [History of research and museification of water mills of the Museum of folk architecture and life of the Middle Naddnyprianshchyna]. Korsun-Shevchenkivskyi, Ukraine.

Zham, O. (2018). Kartografichni materialy yak dzherelo vvvchennia vitchyznianoho mlynarstva kin. XVIII – poch. XX st. [Cartographic materials as a source for the study of domestic milling in the late 18th – the early 20th c.l. Pereiaslav-Khmelnytskyi, Ukraine.

Zham, O. (2018). Vodiani ta vitriani mlyniv Pereiaslavskoho Skansena yak dzherelo doslidzhennia istorvchnoho dosvidu vitchyznianoho mlynarstva [Water and wind mills of Pereiaslav Skansen as a source of research on the historical experience of domestic milling]. Yahotyn, Ukraine.

Zham, O. (2019). Ekspeditsiia naukovtsiv pereiaslavskoho ta kvivskoho skanseniv na Chernihivshchynv u zhovtni 1969 r.: meta ta rezultaty [Expedition of scientists of the Pereiaslav and Kyiv skansens to Chernihiv region in October 1969: purpose and results]. *Kraieznavstvo – Local studies*, 3, P. 127–138.

Zham, O. (2019). Muzei narodnoi arkhitektury ta pobutu Serednoi Naddnyprianshchynv v publikatsiiakh hazety «Visnyk Pereiaslavshchynv»: do pytannia stvorennia ta funktsionuvannia [Museum of folk architecture and life of the Middle Naddnyprianshchyna in the publications of the newspaper «Visnyk of Pereiaslavshchyna»: to the issue of creation and functioning]. *Kraieznavstvo Pereiaslavshchyny – Local history of Pereiaslavshchyna*, 1, P. 33–37. Pereiaslav; Kamianets-Podilskyi, Ukraine.

Zham, O. (2020). Vysvitleniia istorii stvorennia ta diialnosti Muzeiu narodnoi arkhitektury ta pobutu Serednoi Naddnyprianshchynv na shpaltakh hazety «Visnyk Pereiaslavshchynv» [Coverage of the history of creation and activities of the Museum of folk architecture and life of the Middle Naddnyprianshchyna in the newspaper «Visnyk of Pereiaslavshchyna»]. *Ukrainoznavstvo – Ukrainian studies*, 4 (77), P. 102–110. Kyiv, Ukraine.

Zham, O. (2020). Z dosvidu stvorennia etnografichnykh ekspozitsii Muzeiu narodnoi arkhitektury ta pobutu Serednoi Naddnyprianshchynv [From the experience of creating ethnographic expositions of the Museum of folk architecture and life of the Middle Naddnyprianshchyna]. *Hileia – Gilea*, 159 (№ 11-12), Ch. 1. *Historic sciences*, P. 67–72. Kyiv, Ukraine.

Zham, O. (2021). Ekspeditsii Pereiaslav-Khmelnytskoho derzhavnogo istorvchnoho muzeiu u Sumsku, Kharkivsku ta Dnipropetrovsku oblasti u 60–80-vkh rr.: meta, tematyka, rezultaty [Expeditions of the Pereiaslav-Khmelnytskyi state historical museum to Sumy, Kharkiv and Dnipro regions in the 60s–80s: purpose, themes, results]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 140–145.

Zham, O. (2021). Nevtomnyi mandrivnyk u mynuvshynu: do 90-richchia Mykhaila Ivanovycha Zhama [A tireless traveler to the past: on the occasion of Mykhailo Zham's 90th birthday]. *Pereiaslavika: Naukovi zapysky Natsionalnoho istorvko-etnografichnoho zapovidnyka «Pereiaslav» – Pereiaslavika: Scientific notes of the National historical and ethnographic reserve «Pereiaslav»*, 20 (22), P. 12–42. Pereiaslav, Ukraine.

Zham, O. (2021). Pamiatky narodnoi arkhitektury z s. Rudiakiv Boryspilskoho r-nu Kyivskoi obl. v Muzei narodnoi arkhitektury ta pobutu Serednoi Naddnyprianshchynv: istoriia muzeifikatsii [Monuments of folk architecture from Rudvakiv village, Boryspil district, Kyiv region, in the Museum of folk architecture and life of the Middle Naddnyprianshchyna: the history of museumization]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy – Ethnic history of nations of Europe*, 63, P. 23–29. Kyiv, Ukraine.

Zham, O. (2021). Poltavshchyna u polovnykh etnografichnykh doslidzhenniakh Pereiaslav-Khmelnytskoho derzhavnogo istorvchnoho muzeiu (60–80-ti rr. XX st.) [Poltava region in the field ethnographic re-

search of the Pereiaslav-Khmelnytskyi state historical museum (60s–80s of the 20th c.)). *Ukrainoznavstvo – Ukrainian studies*, 3 (80), P. 142–150.

Zham, O. (2022). Do 50-richchia muzeifikatsii vodianoho mlyna z s. Hamaliivka Shostkynskoho r-nu Sumskoi obl. v Muzei narodnoi arkhitektury ta pobutu Serednoi Naddnyprianshchyny: istoriia budivnytstva ta funktsionuvannia [To the 50th anniversary of the museumization of the water mill from the village of Gamaliivka, Shostka district, Sumy region, in the Museum of folk architecture and life of the Middle Naddnyprianshchyna: history of construction and functioning]. *Pereiaslavika: Naukovi zapysky Natsionalnoho istoryko-etnografichnoho zapovidnyka «Pereiaslav» – Pereiaslavika: Scientific notes of the National historical and ethnographic reserve «Pereiaslav»*, 22 (24), P. 120–132. Pereiaslav, Ukraine.

Zham, O., Hrudevych, T. (2022). Ukrainske Pravoberezhne Polissia v ekspeditsiini diialnosti Pereiaslav-Khmelnytskoho derzhavnogo istorychnoho muzeiu (60–80-ti rr. XX st.) [Ukrainian Right-Bank Polissya in the expeditionary activities of the Pereiaslav-Khmelnytskyi state historical museum (60s–80s of the 20th c.)]. *Ukrainoznavstvo – Ukrainian studies*, 1 (82), P. 122–159.

Zham, O., Kozii, H. (2012). Kolektsiia vitrianykh mlyniv Muzeiu narodnoi arkhitektury ta pobutu Serednoi Naddnyprianshchyny Natsionalnoho istoryko-etnografichnoho zapovidnyka «Pereiaslav» [A collection of windmills from the Museum of folk architecture and life of the Middle Naddnyprianshchyna of the Pereiaslav National historical and ethnographic reserve]. Cherkasv, Ukraine.

Zham, O., Kozii, H. (2014). Kolektsiia vitrianykh mlyniv NIEZ «Pereiaslav» [Collection of windmills at the NHER «Pereiaslav»]. Cherkasv, Ukraine.

Zham, O., Shakula, V. (2022). Do istorii muzeifikatsii pamiatok z Ukrainykoho Polissia v Muzei narodnoi arkhitektury ta pobutu Serednoi Naddnyprianshchyny [On the history of museification of monuments from Ukrainian Polissya in the Museum of folk architecture and life of the Middle Naddnyprianshchyna]. *Istoriia nauky ta biohrafistyka – History of science and biography*, 1, P. 106–119.

Zham, O., Tkachenko, H., Cherednichenko, L. (2014). Polovi etnografichni doslidzhennia Chernihivshchyny naukovtsiamy Pereiaslav-Khmelnytskoho istorychnoho muzeiu v 60–70-tykh rr. XX st.: istoriia, tematyka, rezultaty [Field ethnographic research of Chernihiv region by scientists of the Pereiaslav-Khmelnytskyi historical museum in the 60s–70s of the 20th c.: history, topics, results]. *Nizhynska starovyna – Nizhyn antiquity*, 18, P. 56–64.

Zham, O., Tkachenko, N. (2013). M.I. Sikorskyi – tvorets skansenu na Tatarskii hori [M.I. Sikorsky – the creator of the skansen on Tatarska hora]. Pereiaslav-Khmelnytskyi, Ukraine.

Вовкодав Вікторія Олександрівна – молодший науковий співробітник науково-методичного відділу охорони культурної спадщини Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (вул. Т. Шевченка, 8, м. Переяслав, 08400, Україна).

Vovkodav Viktoriia – junior researcher of the scientific and methodical department of cultural heritage protection of the National historical and ethnographic reserve «Pereiaslav» (8 T. Shevchenka Str., Pereiaslav, 08400, Ukraine).

E-mail: viktoryvovkodav@gmail.com

RESEARCH OF THE COLLECTION OF MILLS BUILDINGS OF THE NATIONAL HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC RESERVE «PEREIASLAV» (1954–2022): historiography

The article provides a historiographical review devoted to the monuments of science and technology of local importance windmills and water mills of the NHER «Pereiaslav». The purpose of the study is to analyze and systematize publications dealing with this issue, created in 1954–2022. The methodological basis of the research is general scientific and historical methods, the principles of scientific objectivism, complexity, systematicity, and historicism. The use of such theoretical and methodological structures made it possible to form a research logic and a holistic picture of the process of scientific study of the collection of wind and water mills of the Museum of folk architecture and life of the Middle Naddnyprianshchyna in this period, as well as to show the main trends in the understanding of the scientific work of researchers and presented a comprehensive analysis of the literature. Scientific novelty. This study is the first attempt to determine the level of research of the collection of mills of the NHER «Pereiaslav» on the basis of the scientific literature of this period.

Conclusions. The analysis of the state of study on the issue made it possible to find out that the above publications are not only an important historiographical unit of the study, but also represent a significant base for studying the history of the formation of the collection of wind and water mills of the NHER «Pereiaslav».

At the same time, the presence of a large number of specialized works on these buildings indicates considerable scientific interest in them as objects of separate studies. The existence of a large number of publications of various thematic directions, which mention the mills of the Pereiaslav skansen in different contexts, complements the general scientific space of their research.

Key words: windmill, water mill, collection, monument of science and technology, museum, NHER «Pereiaslav».

Дата подання: 15 червня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 25 червня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Вовкодав, В. Дослідження колекції млинарських споруд Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (1954–2022 рр.): історіографія. *Сіверянський літопис*. 2023. № 3. С. 42–50. DOI: 10.58407/litopis.230303.

Цитування за стандартом APA

Vovkodav, V. (2023). Doslidzhennia koleksii mlynarskykh sporud Natsionalnoho istoryko-etnografichnoho zapovidnyka «Pereiaslav» (1954–2022 rr.): istoriografiiia [Research of the collection of mills buildings of the national historical and ethnographic reserve “Pereiaslav” (1954–2022): historiography]. *Sivrianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 42–50. DOI: 10.58407/litopis.230303.

УДК 94:27-722.5(477.51)«192/193»

Вікторія Хромова

РЕПРЕСОВАНЕ ДУХОВЕНСТВО ЧЕРНІГІВЩИНИ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

DOI: 10.58407/litopis.230304

© В. Хромова, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9991-6814>

Мета дослідження полягає в аналізі праць, присвячених репресованому духовенству Чернігівщини 1920–1930-х рр. Нашими **завданнями** є встановлення етапів розвитку історичної думки із зазначеної проблематики в регіоні; розкриття основних концепцій та гіпотез, які пропонують дослідники та виявлення історіографічних напрямків у цій проблемі. **Методологічну основу** дослідження становлять принципи наукового об'єктивізму, комплексності, системності та історизму. Для досягнення мети і завдань дослідження застосовано загальнонаукові та спеціальні методи дослідження (евристичний, історико-ретроспективний, історико-генетичний, порівняльно-історичний). **Наукова новизна** роботи полягає у встановленні факторів, які вплинули на розвиток історіографічного процесу, аналіз змісту робіт вчених та трактування їх думок, вивчення методів, які застосували дослідники, та виокремлення окремих історіографічних періодів. **Висновки:** українська історіографія репресованого духовенства була поділена нами на два періоди: перший тривав з 1991 р. по 2015 р. і ознаменувався формуванням по-справжньому «української» історичної думки, переосмисленням старих фактів та дослідженням раніше не проаналізованих джерел. Протягом другого періоду, який тривав із 2015 р. по 2022 р., історична думка мала переважно біографічний характер викладу матеріалу із значно розширеною джерельною базою.

Ключові слова: священник, Церква, історіографія, напрямки, репресії.

Терміни «репресії» та «терор» неодноразово використовувалися в науковому обігу для окреслення політики радянської влади стосовно будь-якої верстви українського суспільства. Радянський терор привертав і привертає увагу багатьох науковців, журналістів, письменників. Вивчаючи репресоване духовенство Чернігівщини 1920–1930-х рр., ми намагалися звернути увагу на основні історіографічні етапи та напрямки, які сформувалися протягом останнього століття. Тому метою цього дослідження є спроба історіографічного аналізу проблеми, встановлення періодів, виявлення напрямків та шкіл.

Аналізуючи історичні надбання українських дослідників кін. ХХ – поч. ХХІ ст., ми поділяємо їх роботи на дві історіографічні групи. Критеріями аналізу в цій проблемі є: об'єкти вивчення, джерельна база, її види, підходи до вивчення поставлених проблем, використання методології та формування історіографічних концепцій, напрямків, течій, шкіл із використанням, насамперед, хронологічно-проблемного викладу. Нижня хронологічна межа – дослідження, пов'язані з набуттям Україною незалежності в 1991 р. Вважаємо, що саме цей рік є новим відліком часу в українській історіографії, адже на державному рівні починають переосмислюватися факти й події, які були заангажовані комуністичною ідеологією. Верхня хронологічна межа дослідження обумовлена 2022 р. і пов'язана з актуальними здобутками та проблемами істориків Чернігівщини з цього питання.

Виходячи з вищезазначених критеріїв, до першої групи ми відносимо роботи українських дослідників, які побіжно згадували репресоване духовенство Чернігівщини в комплексних роботах, оскільки на поч. 1990-х рр. ця проблематика в регіоні практично не досліджувалася. До другої групи – наукові праці українських істориків, які мають локальний характер та безпосередньо пов'язані з Чернігівщиною (2015–2022 рр.). Також виділяємо окрему групу діаспорних дослідників, які вивчали діяльність представників репресованого духовенства.

Зі здобуттям Україною незалежності в 1991 р. та на тлі розгортання реформ і демократизації українського суспільства розпочалося активне дослідження репресованих осіб: зняття «залізної завіси», зміна політики спецслужб до населення, припинення морального тиску зумовило інтерес населення до пошуків правди про репресованих родичів або з'ясування причини їхнього переїзду за кордон. Крім того, досліджування загальної кількості жертв сталінських репресій були оформлені законодавчо процедурою їх реабілітації, у тому числі й над священниками. Завдяки Закону України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» було реабілітовано велику кількість жертв сталінських репресій саме на поч. 1990-х рр.

Спроби осучаснення методологічного інструментарію з'явилися в Україні вже на поч. 1990-х рр. Це були прагнення окремих дослідників відмовитися від описовості, щоб розглядати минуле України з сучасних методологічних позицій. Доступність і розсекречення джерельних масивів у зв'язку з набуттям чинності 2015 р. закону «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 рр.» та зміною підходів і напрямків вивчення об'єкту репресій дає підстави поділити сучасну українську історіографію репресованих священників на Чернігівщині на такі періоди: 1) 1991–2015 рр.; 2) 2015–2022 рр.

Перший період (1991–2015 рр.) пов'язаний із становленням української історичної думки в цілому. На думку О.М. Ігнатуші, одним із провідних центрів дослідження релігії на поч. 1990-х рр. було створене 1991 р. відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, яке мало у своєму складі відділ історії релігії¹. Результати досліджень із питань історії релігії та Церкви апробувалися на сторінках журналів: «Український історик», «Український історичний журнал», «3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ», «Людина і світ», «Історія релігій в Україні». Історична думка та погляди науковців із вищевказаної проблематики формувалися в дискурсах та обговореннях на всеукраїнських та міжнародних конференціях: від 1990 р. проводиться міжнародна наукова конференція «Історія релігій в Україні», організована Інститутом релігієзнавства та філією Львівського музею історії релігії; від 2006 р. Полтавський національний педагогічний університет ім. В.Г. Короленка проводить Всеукраїнську наукову конференцію «Держава і Церква в новітній історії України». 2011 р. в Чернігові на базі Інституту історії Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка було проведено міжнародну наукову конференцію «Церковне підпілля в СРСР», у якій узяли участь науковці понад 20-ти країн світу. Знаковим моментом цієї конференції була участь у ній церковних дисидентів радянських часів: Олександра Огороднікова, Льва Регельсона, протоієрея Георгія Єдельштейна, представників Катакомбної Церкви в СРСР, засновників легендарного Кестон-коледжу (Центру з вивчення релігії та комунізму в Оксфорді) Майкла Бурдо та Ксенії Деннен та ін.; конференція надала потужний поштовх науковцям різних країн, зокрема й України, для подальшого дослідження історії релігійних переслідувань у СРСР. Від 2012 р. Міжнародним інститутом Афонської спадщини проводяться конференції, присвячені питанням Церкви, де розглядаються біографії репресованих священників, у тому числі й вихідців із Чернігівщини.

О.М. Ігнатуша, опрацювавши на поч. 1990-х рр. наявні тоді студії, присвячені духовенству, зазначив, що дослідження в царині релігієзнавства розгорталися в п'яти напрямках: джерелознавчі та археографічні студії; узагальнювальні праці з історії України та християнської Церкви; спеціальні монографії та статті різної тематики (державна політика щодо релігії та Церкви, національні аспекти державно-церковних відносин, соціально-культурний аспект, історії конфесій, політичні відповіді Церков на антицерковну політику); краєзнавчі дослідження та історична регіоналістика; біографічні дослідження². О.М. Ігнатуша – один із перших істориків незалежної України, хто проаналізував історичні дослідження 90-х рр. ХХ – поч. ХХІ ст., які безпосередньо пов'язані з політикою радянської влади стосовно духовенства. На його думку, перші дослідження були джерелознавчими та знайомили суспільство з цією проблематикою, джерелами. Історик зазначив, що джерелознавчі розвідки стимулювали використання нових методів досліджень, зокрема антропологічного, орієнтували на вивчення мікроісторії. У річищі вивчення переслідувань і репресій духовенства дослідник виділяє роботи: С.І. Білокона³, В.В. Ченцова⁴,

¹ Ігнатуша О.М. Сучасна українська історіографія відносин православної церкви та радянської держави (1920–1930-ті рр.). *Український історичний журнал*. 2006. № 2. С. 174–190.

² Там само. С. 175.

³ Білокін С.І. Автокефальний протоієрей Кирило Стеценко. *Україна. Наука і культура* / Академія наук УРСР; Тов-во «Знання» УРСР. Київ, 1991. Вип. 25. С. 318–326; Його ж. Розстрільна справа архієпископів УАПЦ Володимира Самборського та Юрія Міхновського. *Розбудова держави*. 1993. № 3. С. 37–51.

⁴ Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. Тернопіль: Збруч, 2000. 482 с.

Ю.І. Шаповала⁵. Передусім, О.М. Ігнатуша вважає, що окремою ланкою досліджень стала робота зі складання мартирологів жертв політичних репресій. Вчений не наводить прикладів окремих робіт щодо Чернігівської області, однак вважає Чернігів одним із провідних центрів дослідження регіоналістики та краєзнавства. Джерелами для його історіографічного аналізу слугували роботи українських істориків 90-х рр. ХХ – поч. ХХІ ст., написані з використанням наративного методу викладу інформації та її обробки.

Велику увагу в цей період було приділено саме вивченню джерел. І.М. Преловська в роботі «Переслідування та ліквідація УАПЦ (УПЦ) 1921–1938 рр.): огляд архівно-кримінальних справ ГДА СБУ України та ЦДАГО України» зазначила, що архівно-кримінальні справи репресованих є унікальним і цінним джерелом. Дослідниця наголосила, що відкриття цих документів має декілька аспектів: перший – морально-політичний – указував на те, що Україна – демократична держава, другий – соціально-правовий – дозволяє в правовій основі реабілітувати перед суспільством незаконно засуджених і страчених людей та їх сім'ї. Третій аспект – науковий, який дає можливість реконструювати правдиві події та відкрити нові обставини терору. Четвертий аспект – архівно-суспільний, який ставить нові питання щодо архівних установ, так і нормативно-правової бази⁶. Дослідниця надає докладний опис фондів, які стосуються церковного життя 1920–1930-х рр.

У дисертаційному дослідженні «Джерела з історії Української автокефальної православної Церкви 1917–1939 рр.: збереженість, класифікація, актуалізація та інформаційний потенціал» І.М. Преловська збрала та класифікувала всі історичні джерела, які стосуються церковного життя України 1917–1939 рр. Під час опрацювання великого масиву джерел дослідниця використала порівняльний метод наукового пізнання. У її роботі простежується думка, що місцезнаходження джерела, його доступність впливає на спосіб та метод його дослідження. Суб'єктивність цього виду джерел полягає в тому, що в кримінально-слідчих справах міститься інформація, прихована від дослідника, тому їх варто детально вивчати за допомогою критичного аналізу⁸. Деякі кримінальні справи репресованих представників Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) Чернігівщини побіжно згадуються у вищезгаданій роботі І.М. Преловської лише як приклад сталінського терору 1930-х рр.

Велике значення для вивчення історії поховань репресованих осіб мають археологічні дослідження та створення на їх основі історико-меморіальних пам'яток. Історичну оцінку та аналіз проведених археологічних розкопок у с. Халіявчин Чернігівської області надав А.І. Амонс⁹. Дослідник, спираючись на власні масиви архівів, проаналізував археологічні дослідження, які проводилися в 2004 р. у с. Халіявчин, і встановив, що за період 1937–1941 рр. на території цього селища було розстріляно 5116 осіб¹⁰.

Однією з перших загальну оцінку репресіям священнослужителів надала Н.С. Рубльова¹¹. Вона використала велику кількість архівних документів із Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) та Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), а саме кримінальні справи та законодавчі акти. Застосування структурного методу до аналізу кримінально-слідчих справ духовенства й наказів НКВС дозволив дослідниці припустити, що належність священника до вищезазначених інституцій: Російської Православної Церкви (РПЦ), Синодальної (обновленської) Церкви та УАПЦ – призводило до затримання, а згодом – до засудження. Подібна градація священників за церковними організаціями пояснюється тим, що в кримінальній справі вказувалася належність служителя релігійного культу до певної Церкви. Історикиня зазначила, що на утвердження вироку підсудному та терміну засудження впливало будь-яке відношення людини до релігії¹². Загалом Наталія Рубльова дала загальну характеристику репресованому духовенству, водночас насичуючи роботу історичними фактами із регіонів

⁵ Шаповал Ю.І. Невідомі документи про УАПЦ у зв'язку зі справою «Спілки визволення України». *Український церковно-визвольний рух і утворення української автокефальної православної церкви*: мат. наук. конф., 12 жовтн. 1996 р. Київ, 1997. С. 163–171; Його ж. Один із соловецької когорти. Справа священника УАПЦ Володимира Хуторяньського на тлі сталінського терору. *Людина і світ*. 1998. № 1. С. 13–19.

⁶ Преловська І.М. Переслідування та ліквідація УАПЦ (УПЦ) (1921–1938 рр.): огляд архівно-кримінальних справ ГДА СБ України та ЦДАГО України. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2009. № 1. С. 26–49.

⁷ Преловська І.М. Джерела з історії Української автокефальної православної церкви 1917–1939 рр.: збереженість, класифікація, актуалізація та інформаційний потенціал: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06. Київ, 2015. 555 с.

⁸ Там само.

⁹ Амонс А.І. Масові поховання жертв політичних репресій 1937–1941 рр. в Україні: проблеми виявлення та дослідження. *Биківнянська трагедія в контексті злочинів тоталітарного режиму (до 15-річчя заснування Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили»)*: зб. ст. за мат. наук.-практ. конф., 8 груд. 2016 р. Київ, 2017. С. 199–222.

¹⁰ Там само. С. 213.

¹¹ Рубльова Н. Репресії проти «церковників» і «сектантів» в УРСР, 1917–1939 рр. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2007. № 1. С. 205–219.

¹² Там само. С. 218–219.

України. В її роботі був згаданий виходець з Чернігівщини – єпископ Прилуцький Василій Зеленцов, який у 1930 р. був розстріляний.

Значним доробком в Україні, зокрема й на Чернігівщині, є науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією», в якій частково згадується духовництво як репресована верства суспільства. Перша книга була видана в 2008 р., шоста – у 2016 р. У третій книзі розкривається тема впливу держави на Церкву за радянської доби на Чернігівщині. У цій праці містяться спогади, витяги із архівних справ тощо; праця має різні підтеми дослідження й кожна тема розкривається поступово¹³.

У 2011 р. І.В. Бухаревою, В.М. Даниленком, В.М. Окіпнюком та І.М. Преловською опубліковано біографічний довідник «Репресовані діячі Української Автокефальної Православної Церкви 1921–1939»¹⁴. У роботі, із посиланням на кримінальні справи, що зберігаються в ГДА СБУ, описані біографії 86-ти представників духовенства УАПЦ, серед них є вихідці з Чернігівщини, а саме: Григорій Євтихійович Войцех – ініціатор організації парафії УАПЦ у м. Мена, Іван Данилович Зінченко, Феофан Іванович Лазаренко – диякони УАПЦ, Аркадій Петрович Ілляшенко, Захар Якович Іценко, Андрій Васильович Коленко, Григорій Йосипович Кононенко, Сергій Устимович Мостовий, Іван Левкович Сагайдачний – священники УАПЦ, Дмитро Степанович Карпенко – протоієрей УАПЦ та голова Конотопської окружної церковної ради, Василь Васильович Потієнко – делегат від Чернігівщини на Першому Всеукраїнському Православному Церковному Соборі УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р., протодіякон УАПЦ, секретар та наближена особа до митрополита Василя Липківського. Ця робота має наративний характер, оскільки в ній зазначені біографічні відомості духовенства та частково описані кримінальні справи. Дослідниками застосований переважно описовий метод, оскільки мета довідника – ознайомити читача з переліком прізвищ репресованих священників, кримінальні справи яких зберігаються у ГДА СБУ.

Аналізуючи роботи вищевказаного періоду, можна стверджувати, що початок 1990-х та 2000-х рр. – це абсолютно новий етап в історіографії української історичної думки. Для історії Розстріляної релігії 1920–1930-х рр. цей етап ознаменувався переосмисленням уже відомих фактів, реабілітацією осіб, які раніше були засуджені державою. В історії репресованого духовенства з'явилися різні напрямки дослідження: джерелознавчі та археологічні, оскільки багато джерел не було введено до наукового обігу раніше. Важливо зазначити, що історики цього періоду намагалися об'єктивно та неупереджено ставитися до історичного джерела, при цьому використовуючи наративний, порівняльний та структурні методи. З урахуванням усіх вищевказаних історіографічних надбань ми не можемо виділити певні історичні школи та напрямки, однак загальними рисами історіописання є відмова від радянської заангажованості та тенденція до введення в науковий обіг історичних джерел. Чернігівщину в контексті цього питання лише починали розглядати вчені, які об'єктами дослідження обрали не окремі питання вищевказаної проблематики, а життя та діяльність репресованих постатей.

На нашу думку, важливу роль у другому періоді (2015–2022 рр.) відіграло зростання інтересу суспільства до цього питання. 2015 р. Верховною Радою України прийнятий закон «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 рр.», згідно з яким майже всі документи карально-репресивних органів стали доступними для кожного громадянина України та іноземця. До України стали навідуватися представники різних країн: історики, біографісти – з метою дослідити справи, які були за закритими дверима багато років. Завдяки цьому закону сформувався інтерес краєзнавців та почали досліджувати матеріали місцевих архівів Служби безпеки України. Однак неможливо встановити 2015 р. як нижню хронологічну межу другого періоду, оскільки деякі дослідження краєзнавчого характеру, які стосувалися суто репресованого духовенства Чернігівщини, були опубліковані ще на поч. 2000-х рр.¹⁵ При цьому вищевказаний закон надав можливість історикам розширити вже наявну джерельну базу дослідження та ввести в науковий обіг нові історичні факти.

Серед істориків Чернігівщини, які безпосередньо вивчають історію духовенства, набуває популярності біографічний напрям досліджень. Науковці порівнюють долі осіб, виз-

¹³ Реабілітовані історією. Чернігівська область: У 6 кн. / Редкол.: В.М. Хоменко та ін. Чернівці: Десна Поліграф, 2011. Кн. 2. 600 с.

¹⁴ Репресовані діячі Української Автокефальної Православної Церкви 1921–1939 рр.: біографічний довідник / Редкол.: Бухарева І.В., Даниленко В.М., Окіпнюк В.М., Преловська І.М. Київ: Смолоскип, 2011. 181 с.

¹⁵ Наприклад, робота, присвячена діяльності відомого церковнослужителя архімандрита Лаврентія Проскури: Шумило В.В. Схиархимандрит Лаврентий и его время: очерк церковной истории Черниговщины (1868–1950 гг.). Чернигов: Вера и жизнь, 2001. 68 с. Це була перша спроба – на основі частково розсекречених на поч. 1990-х рр. кримінально-слідчих справ ОДПУ–НКВС – осмислення історії Чернігівської єпархії першої половини XX ст. на прикладі біографії одного з авторитетних священників того часу.

начають їх внесок в історію, а також аналізують і дають загальну оцінку діям радянської влади щодо духовенства в регіоні. До таких істориків ми відносимо: Г.А. Горбунову¹⁶, О.Д. Гугу¹⁷, А.В. Морозову¹⁸, О.Ф. Тарасенку¹⁹, М.С. Тимошику²⁰, І.М. Цимбаленку²¹, В.В. Шуміло²².

Об'єктом дослідження Г.А. Горбунової було життя та діяльність протодіякона Василя Потієнка – уродженця м. Сосниці Чернігівської області, який був головою Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР) та активним діячем церковного життя в Україні в 1920-х – 1930-х рр.²³ Він безпосередньо пов'язаний із діяльністю предстоятеля УАПЦ митрополита Василя Липківського. Дослідниця, застосовуючи описовий метод та опираючись на джерела особового походження, реконструювала головні події із життя В. Потієнка. Унікальність роботи полягала в тому, що дослідниця вперше проаналізувала документи з Центрального державного архіву зарубіжної українки, які стосуються життя та діяльності цього церковного достойника.

В.В. Шуміло дослідив біографії багатьох чернігівських священнослужителів, монахів та вірян, які були засуджені за належність до Істинно-Православної Церкви: життя та діяльність схиархімандрита Лаврентія Проскура²⁴ й ігумена Аліпія Яковенка²⁵, єпископа Глухівського та Ніжинського Дамаскіна Цедрика²⁶, єпископа Стефана Проценка²⁷, церковного письменника С.О. Нілуса (раніше невідомі факти його життя та діяльності під час заслання до Чернігова)²⁸ та інших. Роботи В.В. Шуміло є унікальними, оскільки дослідник використовував спогади очевидців, що підсилювало інформацію про ту чи іншу особу. Об'єктом ґрунтового дослідження В.В. Шуміло є створення Істинно-Православної Церкви в Україні, етапи її розвитку. Ми можемо припустити, що автор використовує культурно-антропологічний підхід, оскільки, вивчаючи церковну структуру, у центрі дослідження науковця були люди: єпископи, священники та віряни, їхнє життя та діяльність. Факти були підтверджені матеріалами, зібраними в ГДА СБУ, Державному архіві Чернігівської області (ДАЧО). В.В. Шуміло дослідив долі багатьох священників та розглянув їх крізь призму релігійної філософії та належності їх до парафій. Він приділяє цьому багато уваги, оскільки саме належність останніх до Істинно-Православної Церкви вплинула на розгортання проти них репресій із боку радянських органів влади²⁹.

Частково долею репресованих священників Української Автокефальної Церкви займався М.С. Тимошик³⁰. Згідно з ним, наступ на УАПЦ розпочався у зв'язку з можливістю Автокефальної Церкви вплинути на ідею національного відродження серед населення. М.С. Тимошик використав велику кількість джерел: алфавітний список реєстрації служителів релігійного культу в Ніжині та окрузі, документи про закриття церков і синагог,

¹⁶ Горбунова Г.А. Постаєть протодіякона Василя Потієнка в історії Української Автокефальної Православної Церкви (за документами ЦДАЗУ). *Сіверянський літопис*. 2011. № 5. С. 72–80.

¹⁷ Гуга Олег, протоіерей. Священномученик Феоктист Смельницький, пресвітер Лосинівський (1937). Ніжин, 2016. 51 с.

¹⁸ Морозова А.В. Ігумен-сіхаст Аліпій (Яковенко; 1881–1943). *Сіверянський літопис*. 2013. № 4. С. 110–114.

¹⁹ Тарасенко О.Ф. Чернігівський архієпископ Пахомій (Кедров) (1876–1937). *Сіверянський літопис*. 2008. № 3. С. 43–51.

²⁰ Тимошик М.С. Становлення, ствердження та знищення Української Автокефальної Церкви на Чернігівщині у 20–30-х рр. XX ст. (за архівними матеріалами та пресою колишньої Ніжинської округи). *Сіверянський літопис*. 2016. № 6. С. 107–128.

²¹ Цимбаленко І.М. Василь Гордійович Андрієвський. (1881–1930). *Сіверянський літопис*. 2012. № 1. С. 76–84.

²² Шуміло В.В. Ігумен Аліпій і відродження традицій ісихазму на Чернігівщині. *Реабілітовані історією*. У 27 т. Чернігівська область / Упорядники: О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко. Кн. 3. Чернігів: Десна Поліграф, 2011. С. 303–309; Його ж. Фальсифікації радянських слідчих органів 1930-х рр. у справах духовенства Істинно-Православної Церкви. *Сіверянський літопис*. 2019. № 1. С. 70–75; Його ж. Схиархімандрит Лаврентій (Проскура) – член Істинно-Православної Церкви на Чернігівщині. *Сіверянський літопис*. 2019. № 4. С. 67–80; Його ж. Істинно-Православна Церква на Чернігівщині та ігумен Аліпій (Яковенко). *Сіверянський літопис*. 2020. № 1. С. 124–137; Його ж. Єпископ Глухівський та Ніжинський Дамаскін (Цедрик) як один із головних ідеологів ІПЦ в Україні. *Сіверянський літопис*. 2020. № 3. С. 28–60; Його ж. Чернігівське заслання С.О. Нілуса 1926–1928 рр.: за матеріалами слідчої справи ОДПУ. *Сіверянський літопис*. 2021. № 2. С. 19–30; Його ж. Істинно-Православна (Катакомбна) Церква на Чернігівщині у 20–30-х рр. XX ст.: дис. ... к.іст.н.: 07.00.01 – історія України. Чернігів, 2021. 246 с. та ін.

²³ Горбунова Г.А. Постаєть протодіякона Василя Потієнка в історії Української Автокефальної Православної Церкви (за документами ЦДАЗУ). С. 72–80.

²⁴ Шуміло В.В. Схиархімандрит Лаврентій (Проскура) – член Істинно-Православної Церкви на Чернігівщині. С. 67–80.

²⁵ Шуміло В.В. Істинно-Православна Церква на Чернігівщині та ігумен Аліпій (Яковенко). С. 124–137.

²⁶ Шуміло В.В. Єпископ Глухівський та Ніжинський Дамаскін (Цедрик) як один із головних ідеологів ІПЦ в Україні. С. 28–60.

²⁷ Шуміло В.В. Фальсифікації радянських слідчих органів 1930-х рр. у справах духовенства Істинно-Православної Церкви. С. 70–75.

²⁸ Шуміло В.В. Чернігівське заслання С.О. Нілуса 1926–1928 рр.: за матеріалами слідчої справи ОДПУ. С. 19–30.

²⁹ Шуміло В.В. Істинно-Православна (Катакомбна) Церква на Чернігівщині у 20–30-х рр. XX ст. 246 с.

³⁰ Тимошик М.С. Становлення, ствердження та знищення Української Автокефальної Церкви на Чернігівщині у 20–30-х рр. XX ст. С. 107–128.

листування з райадмінвідділами про перекручування закону в справі відділення Церкви від держави та про порядок вилучення дзвонів, особисті листи священників. Дослідник окреслив декілька напрямів наступу радянської влади на Українську Автокефальну Церкву³¹: зміна законодавчої бази, збір «компромату» серед населення на священників або впровадження системи доносів, конфіскація церковного майна, обмеження священників у громадянських правах. Використовуючи історико-генетичний метод, дослідник довів, які саме етапи створення пройшла УАПЦ, справедливо підмітивши, що її занепад припав саме на початок масових репресій духовенства.

Життя та діяльність ігумена Аліпія Яковенка досліджувала також А.В. Морозова³². Використовуючи наративний метод, дослідниця реконструювала біографію ігумена крізь призму його належності до Істинно-Православної Церкви. Дослідниця застосувала в роботі слідчі справи, які зберігаються в ДАЧО.

Використовуючи значну кількість архівних документів, О.Ф. Тарасенко здійснив верифікацію фактів із життя архієпископа Пахомія Кедрова, який був неодноразово репресований радянською владою³³. Дослідник одним із перших на основі ґрунтовного аналізу послідовно, у хронологічному порядку, встановив його біографію. Дослідження В.В. Шуміла на основі віднайденого в архіві Чернігівської громади Катакомбної Церкви документа, що належав архієпископові Пахомію, уточнює важливі деталі біографії репресованого архієрея, які раніше були невідомими або датувалися неправильно³⁴. У дисертаційній роботі, про яку вже згадувалося вище, історик детально відстежує діяльність архієпископа Пахомія з 1917 по 1937 рр. й доводить його належність до Істинно-Православної Церкви.

І.М. Цимбаленко, застосувавши методи аналізу та порівняння, встановила, що слідча справа священника Василя Гордійовича Андрієвського була сфабрикована³⁵. Дослідниця для детального вивчення біографії священника проаналізувала його особисті спогади та листування з вищими представниками духовенства. Елементами сфабрикованості справи, на думку історикіні, є молодий вік свідків, їх особисте ставлення до священника та причетність до органів влади.

Ми вважаємо, усі вищеперераховані історики є представниками однієї історіографічної групи. Їх об'єднує антропологічний підхід, оскільки в центрі дослідження постає особистість, її життєвий шлях, риси характеру, особисті здобутки, діяльність та служіння, переслідування, арешт та ув'язнення. Безперечно, для вивчення репресованого духовенства дослідники аналізували кримінально-слідчі справи та наративні джерела (листи, спогади), які містились у цих справах. Методологічною основою досліджень став критичний аналіз та метод порівняння. Переважна більшість дослідників працювали з кримінально-слідчими справами у ДАЧО та ГДА СБУ.

Зокрема, варто виділити роботу протоієрея Олега Гуги «Священномученик Феоктист Смеляницький, пресвітер Лосинівський (1937)», оскільки вона має форму полемічного твору, з елементами історичних фактів, які підтверджені джерелами. Автор також використав антропологічний підхід. Дослідження О.Д. Гуги мають описовий характер, адже він, спираючись на кримінальні справи ДАЧО, висвітлює біографічні дані пресвітера та увів їх у науковий обіг³⁶.

Від 2015 по 2022 рр. на щорічній науковій конференції молодих учених та студентів на базі Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О.М. Лазаревського були апробовані доповіді, які стосувалися репресованого духовенства Чернігівщини.

Аналізуючи роботи другого історіографічного періоду 2015–2020 рр., присвячені церковному життю 20–30-х рр. минулого століття на Чернігівщині, ми дійшли висновку, що більшість із них належать до історико-біографічного напряму. Основою таких робіт є одна або декілька біографій визначних постатей, які здійснили значний внесок у церковне життя. Використання антропологічного підходу переважає в цих роботах, саме людина постає в центрі дослідження. Особливістю є новизна матеріалу та використання неапробованих джерел. Дослідники для реконструкції основних подій у житті історичної постаті використовують не лише кримінальні справи, а й особисті спогади, листування, щоденники, богословські джерела, при цьому застосовуючи різні методи обробки інформації.

Чимало діаспорних дослідників займалися вивченням історії православної Церкви України, лише невелика кількість із них висвітлювала в своїх роботах питання репресова-

³¹ Тимошик М.С. Становлення, ствердження та знищення Української Автокефальної Церкви... С 121–123.

³² Морозова А.В. Ігумен-ісихаст Аліпій (Яковенко; 1881–1943). С. 110–114.

³³ Тарасенко О.Ф. Чернігівський архієпископ Пахомій (Кедров) (1876–1937). С. 43–51.

³⁴ Шуміло В.В. Невідоме раніше Великокісне послання архієпископа Чернігівського Пахомія (Кедрова) як джерело до його біографії. *Сіверянський літопис*. 2020. № 4. С. 41–59.

³⁵ Цимбаленко І.М. Василь Гордійович Андрієвський. (1881–1930). С. 76–84.

³⁶ Гуга Олег, протоієрей. Священномученик Феоктист Смеляницький, пресвітер Лосинівський (1937). 51 с.

ного духовенства Чернігівщини. 1956 р. у Федеративній Республіці Німеччина вийшла праця діяча УАПЦ протоієрея Митрофана Явдася «Українська Автокефальна Православна Церква. 1921–1936»³⁷. Сам М.І. Явдась був також засудженим до 7 років ув'язнення, тому його розвідки містять біографії репресованих митрополитів, архієпископів, єпископів, протоієреїв, священників, дияконів УАПЦ. Серед них були й вихідці з Чернігівщини, а саме: архієпископ Іван Павловський, єпископ Григорій Мозолевський, протодиякон Василь Потієнко. М.І. Явдась застосував описовий метод, метою його доробку було поширення біографічних даних про розстріляних і ув'язнених діячів духовенства.

І.Ф. Власовський³⁸, використовуючи спогади очевидців, описує арешти, ув'язнення архієпископів і єпископів Чернігівщини у 1930-х рр. Дослідник застосував критичний та порівняльний аналіз. На нашу думку, його робота має комплексний характер з історії репресій духовенства УАПЦ, оскільки він намагався проаналізувати та порівняти біографії представників духовенства всіх сучасних областей України.

Більшість діаспорних істориків приділили увагу загальній історії Церкви в Україні, об'єктом їх вивчення була Церква як інституція, її світовий розвиток та, власне, створення інституту Церкви в Україні. Такими істориками ми вважаємо: Ф.П. Пігідо³⁹, протопресвітера Никодима Плічковського⁴⁰, священника Юрія Федоріва⁴¹.

Важливо, що українська діаспора публікувала історичні джерела, які правдиво й об'єктивно були проаналізовані західними істориками, що неможливо було здійснити на той час у СРСР, оскільки ця держава не визнавала, наприклад, факту Голодомору 1932–1933 рр. і багатьох інших злочинів проти населення України. Праці українських дослідників за кордоном зробили важливий внесок в історичну спадщину та привернули увагу європейців та американців до проблем репресій в Україні й загалом у СРСР.

На наш погляд, на сьогодні українська історична думка щодо репресованого духовенства пройшла два етапи формування історичної пам'яті, оскільки метою праць науковців обох періодів було відновлення історичної справедливості. На першому етапі історики приділяли велику увагу джерелу, його аналізу, систематизації, що в свою чергу вказує на те, що науковці поступово використовують модерністські підходи та методи в ході дослідження. Основна увага була приділена переосмисленню, деідеологізації вже вивчених джерел та введенню в науковий обіг нових. На початку 2000-х рр. з'являються нові інтерпретації, тлумачення матеріалів архівних джерел та археологічних досліджень, відбулося переосмислення історичних праць радянського минулого.

Інструментарієм пізнання другого періоду є антропологічний підхід, згідно з яким предметом дослідження виступає особистість, її життєвий шлях. Порівнюючи історіографічні періоди, ми визначили, що в першому періоді велику роль було приділено фактам та джерелам, аналіз яких лише розпочинався, а в другому – особистостям та локальним розвідкам.

Сучасна історична пам'ять репресованого духовенства трансформувалась у такі моделі, як: меморіальні пам'ятники та комплекси, музеї, історичні статті та монографії. Тому на сьогодні продовжується вивчення репресій духовенства за допомогою кримінально-слідчих справ із залученням нарративних джерел. Дослідники намагаються вивчати життєвий шлях тих чи інших особистостей у регіонах, їхнє життя, діяльність, використовуючи при цьому різноманітні методи аналізу.

References

- Amons, A. (2017). *Masovi pokhovannia zhertv politychnykh represii 1937–1941 rr. v Ukraini: problemi vyavleniia ta doslidzhennia* [Mass graves of victims of political repressions of 1937–1941 in Ukraine: problems of identification and research]. Kyiv, Ukraine.
- Bilokin, S. (1993). *Rozstrilna sprava arkhiepyskopiv UAPTs Volodymyra Samborskoho ta Yuriia Mikhnovskoho* [The shooting case of UAOC archbishops Volodymyr Samborskyi and Yuriy Mikhnovskyi]. *Rozbudova derzhavy – Development of the state*, 3, P. 37–51.
- Bilokin, S. (1991). *Avtokefalny protoierei Kyrylo Stetsenko* [Autocephalous archpriest Kyrylo Stetsenko]. *Ukraina. Nauka i kultura – Ukraine. Science and culture*, 25, P. 318–326.
- Bukhariava, I., Danylenko, V., Okipniuk, V., Prelavska, I. (Ed.). (2011). *Represovani diiachi Ukrain-skoi Avtokefalnoi Pravoslavnoi Tserkvy 1921–1939 rr.: bihrafichnyi dovidnyk* [Repressed figures of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in 1921–1939: a biographical guide]. Kyiv, Ukraine.

³⁷ Явдась Митрофан, протоієрей. Українська Автокефальна Православна Церква. 1921–1936. Мюнхен–Інгольштадт: Д-ра Петра Белея, 1956. 228 с.

³⁸ Власовський І.Ф. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т. Нью-Йорк: БАНД БРУК, 1961. Т. 4. Кн. 1. 384 с.

³⁹ Пігідо Ф. Україна під большевицькою окупацією: матеріали до історії боротьби українського народу в 1920–1930 роках. Мюнхен: Інститут для вивчення СРСР, 1956. 142 с.

⁴⁰ Плічковський Никодим, протопресвітер. Нарис історії Української Православної Церкви. Сідней: Друкарня М. Цюрака, 1985. 125 с.

⁴¹ Федорів Юрій, священник. Історія Церкви в Україні. Торонто, 1967. 362 с.

- Chentsov, V.V. (2000). Politychni represii v Radianskii Ukraini v 20-ti roky [Political repressions in Soviet Ukraine in 1920s.]. Ternopil, Ukraine.
- Horbunova, H. (2011). Postat protodyiakona Vasylia Potiiienka v istorii Ukrainskoi Avtokefalnoi Pravoslavnoi tserkvy (za dokumentamy TsDAZU) [The figure of Archdeacon Vasyli Potienko in the history of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (based on the documents of the CSA)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 72–80.
- Huha, O. (2016). Sviashchennomucheniy Feoktyst Smelnytskyi, presviter Losynivskyi (1937) [Holy Martyr Theoktist Smelnytskyi, presbyter of Losyniv (1937)]. Nizhyn, Ukraine.
- Ihnatusha, O. (2006). Suchasna ukrainska istoriografii vidnosyn pravoslavnoi tserkvy ta radianskoi derzhavy (1920–1930-ti rr.) [Modern Ukrainian historiography of relations between the Orthodox Church and the Soviet State (1920s–1930s)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 2, P. 174–190.
- Khomenko, V. ta in. (Ed.). (2011). Reabilitovani istoriieiu. Chernihivska oblast: U 6 kn. [Rehabilitated by history. Chernihiv region: In 6 books]. Chernihiv, Ukraine.
- Morozova, A. (2013). Ihumen-isakhyst Alipii (Iakovenko; 1881–1943) [Isachist abbot Alipiy (Yakovenko; 1881–1943)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 110–114.
- Prelowska, I. (2009). Peresliduvannia ta likvidatsiia UAPTs (UPTs) (1921–1938 rr.): ohliad arkhivno-kryminalnykh sprav HDA SB Ukrainy ta TsDAHO Ukrainy [Persecution and liquidation of the UAOC (UOC) (1921–1938): a review of archival and criminal cases of the GDA of the SS of Ukraine and the CSA of Ukraine]. *Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–KHB – From the archives of the VUCHK–GPU–NKVD–KGB*, 1, P. 26–49. Kyiv, Ukraine.
- Prelowska, I. (2015). Dzherela z istorii Ukrainskoi avtokefalnoi pravoslavnoi tserkvy 1917–1939 rr.: zberezhenist, klasyfikatsiia, aktualizatsiia ta informatsiyni potentsial [Sources on the history of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church 1917–1939: preservation, classification, actualization and information potential]. Kyiv, Ukraine.
- Rublova, N. (2007). Represii proty «tserkovnykiv» i «sektantiv» v URSR, 1917–1939 rr. [Repressions against «churchmen» and «sectarians» in the USSR, 1917–1939]. *Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–KHB – From the archives of the VUCHK–GPU–NKVD–KGB*, 1, P. 205–219. Kyiv, Ukraine.
- Shapoval, Yu. I. (1996). Nevidomi dokumenty pro UAPTs u zviazku zi spravoiu «Spilky vyzvolennia Ukrainy» [Unknown documents about the UAOC in connection with the «Union for the Liberation of Ukraine» case]. Kyiv, Ukraine.
- Shapoval, Yu. (1998). Odyn iz solovetskoï kohorty. Sprava sviashchennika UAPTs Volodymyra Khutorianskoho na tli stalinskoho teroru [One of the Solovetskyi cohort. The case of the UAOC priest Volodymyr Khutoryansky on the background of Stalin's terror]. *Liudyna i svit – Human and world*, 1, P. 13–19.
- Shumilo, V. (2001). Skhiarkhimandrit Lavrentij i ego vremena: ocherk tserkovnoï istorii Chernigovshchyny (1868–1950 gg.) [Schema-Archimandrite Lavrentiy and his time: an essay on the church history of Chernihiv region (1868–1950)]. Chernihiv, Ukraine.
- Shumilo, V. (2011). Ihumen Alipii i vidrozdzhennia tradytsii isykhazmu na Chernihivshchyni [Abbot Alipiy and the revival of hesychasm traditions in Chernihiv region]. *Reabilitovani istoriieiu. Chernihivska oblast – Rehabilitated by history. Chernihiv region*, 3, P. 303–309. Chernihiv, Ukraine.
- Shumilo, V. (2019). Falsyfikatsii radianskykh slidchykh orhaniv 1930-kh rr. u spravakh dukhovenstva Istynno-Pravoslavnoi Tserkvy [Falsifications of the Soviet investigative bodies of the 1930s in the cases of the clergy of the True-Orthodox Church]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 70–75.
- Shumilo, V. (2019). Skhiarkhimandrit Lavrentij (Proskura) – chlen Istynno-Pravoslavnoi Tserkvy na Chernihivshchyni [Archimandrite Lavrentiy (Proskura) is a member of the True-Orthodox Church in Chernihiv region]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 67–80.
- Shumilo, V. (2020). Istynno-Pravoslavna Tserkva na Chernihivshchyni ta ihumen Alipii (Iakovenko) [The True-Orthodox Church in Chernihiv region and abbot Alipiy (Yakovenko)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 124–137.
- Shumilo, V. (2020). Nevidome ranishe Velykopisne poslannia arkhiepyskopa Chernihivskoho Pakhomii (Kedrova) yak dzherelo do yoho biohrafii [A previously unknown Lenten Epistle of Archbishop Pakhomii (Kedrov) of Chernihiv as a source for his biography]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 41–59.
- Shumilo, V. (2020). Yepyskop Hlukhivskyi ta Nizhynskyi Damaskin (Tsedryk) yak ody z holovnykh ideolohiv IPTs v Ukraini [Bishop Damaskin (Tsedryk) of Hlukhiv and Nizhyn as one of the main ideologists of the IOC in Ukraine]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 28–60.
- Shumilo, V. (2020). Nevidome ranishe Velykopisne poslannia arkhiepyskopa Chernihivskoho Pakhomii (Kedrova) yak dzherelo do yoho biohrafii i [Previously unknown message from the Archbishop of Chernihiv Pakhomii (Kedrov) as a source of his Biography]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 41–59.
- Shumilo, V. (2021). Chernihivske zaslannia S.O. Nilusa 1926–1928 rr.: za materialamy slidchoi spravy ODPYU [Chernihiv exile of S.A. Nilus during 1926–1928: on materials of OGPU investigation file]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 19–30.
- Shumilo, V. (2021). Istynno-Pravoslavna (Katakombna) Tserkva na Chernihivshchyni u 20–30-kh rr. XX st. [The True-Orthodox (Catacomb) Church in the Chernihiv region in the 20s and 30s of the 20th c.]. Chernihiv, Ukraine.
- Tarasenko, O. (2008). Chernihivskyi arkhiepyskop Pakhomii (Kedrov) (1876–1937) [Archbishop Pakhomii (Kedrov) of Chernihiv (1876–1937)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 43–51.
- Tsybalenko, I. (2012). Vasyl Hordiiovych Andrievskyi. (1881–1930) [Vasyl Hordiiovych Andrievskyi (1881–1930)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 76–84.

Tymoshyk, M. (2016). Stanovlennia, stverdzhennia ta znyshchennia Ukrainskoi Avtokefalnoi tserkvy na Chernihivshchyni u 20–30-kh rr. XX st. (za arkhivnymi ta presoiu kolyshnoi Nizhynskoi okruhy) [The formation, establishment and destruction of the Ukrainian Autocephalous church in the Chernihiv region in the 20–30s of the 20th c. (based on archives and press of the former Nizhyn region)]. *Siverianskyi litopys – Siberian chronicle*, 6, P. 107–128.

Хромова Вікторія Вадимівна – аспірантка кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин, Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (пр. Миру, 13, м. Чернігів, Україна, 14013).

Khromova Viktoriia – Ph.D. student at the department of world history and international relations, Lazarevsky institute of history and social sciences and humanities, T. Shevchenko National university «Chernihiv Collegium» (13 Mira Ave., Chernihiv, Ukraine, 14013).

E-mail: bagmet_z@ukr.net

REPRESSED CLERGY OF CHERNIHIV REGION: HISTORIOGRAPHICAL ASPECT

The purpose of the research is to analyze works devoted to the repressed clergy of the Chernihiv region in the 1920s and 1930s. **Our tasks** are to establish the stages of development of historical thought on this issue in the region; to reveal the main concepts and hypotheses proposed by researchers and to identify historiographical directions in this problem. **The methodological basis** of the research is the principles of scientific objectivism, complexity, systematicity, and historicism. To achieve the goal and objectives of the study, general scientific and special research methods (heuristic, historical-retrospective, historical-genetic, comparative-historical) were applied. **The scientific novelty** of the work consists in the establishment of factors that influenced the development of the historiographical process, the analysis of the content of the works of scientists and the interpretation of their thoughts, the study of the methods used by researchers, and the identification of individual historiographical periods. **Conclusions.** We have divided the Ukrainian historiography of the repressed clergy into two periods: the first lasted from 1991 to 2015 and was marked by the formation of truly «Ukrainian» historical thought, the reinterpretation of old facts and the study of previously unanalyzed sources. Analyzing the second period, which lasted from 2015 to 2022, we consider that the historical opinion of this time was mainly biographical in nature, presenting material with a significantly expanded source base.

Key words: priest, church, historiography, trends, repressions.

Дата подання: 27 листопада 2022 р.

Дата затвердження до друку: 24 червня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Хромова, В. Репресоване духовенство Чернігівщини: історіографічний аспект. *Сіверянський літопис*. 2023. № 3. С. 51–59. DOI: 10.58407/litopis.230304.

Цитування за стандартом АРА

Khromova, V. (2023). Represovane dukhovenstvo Chernihivshchyny: istoriografichnyi aspekt [Repressed clergy of Chernihiv Region: Historiographical Aspect]. *Siverianskyi litopys – Siberian chronicle*, 3, P. 51–59. DOI: 10.58407/litopis.230304.

Данило Рига

ЧЕРНІГІВСЬКІ ЦЕРКВИ ТА СОБОРИ XI–XIX ст., ЯКІ НЕ ЗБЕРЕГЛИСЯ ДО НАШОГО ЧАСУ

DOI: 10.58407/litopis.230305

© Д. Рига, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9461-5721>

Мета публікації: на основі вивчення різноманітних джерел та аналізу наукової літератури дослідити історію будівництва та місця розташування культових споруд Чернігова XI–XIX ст., які не збереглися до нашого часу. **Методологія** дослідження ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, аналізу, а також історико-порівняльному методі. **Наукова новизна:** вперше зроблено спробу цілісного та комплексного дослідження питання будівництва та розташування культових споруд Чернігова, які не збереглися до нашого часу. Виявлено й охарактеризовано особливості та доцільність церковного будівництва в Чернігові впродовж століть. **Висновки.** Впродовж XI–XIX ст. існувала потреба будівництва в Чернігові культових споруд; це було зумовлено значенням міста в історичному процесі розвитку країни та релігійності мешканців Чернігова, зростанням кількості його населення, що привело до поступового збільшення обсягів церковного будівництва, відтак зводяться десятки храмів в різних районах княжого, а згодом губерньського центру Сіверщини. Як правило, будівництво концентрувалось переважно в історичному центрі міста. У статті обґрунтовується питання щодо місця розташування церков та соборів, умов будівництва відповідно до часового простору. Зважаючи на буремні події історії, більшість храмів не збереглася через низку як суб'єктивних, так і об'єктивних причин. На сьогодні доволі складно локалізувати точне місце розташування багатьох культових споруд. Загалом, до нашого часу не зберіглося більш ніж 30 соборів та церков, які датуються XI–XIX ст. Ці культові споруди відігравали вагомую роль у церковному та соціально-політичному житті стародавнього Чернігова. Вивчення справи церковного будівництва в Чернігові є актуальним, оскільки релігія та Церква протягом століть мали важливе значення в історії Сіверщини та загалом України.

Ключові слова: культові споруди, храми, собори, Чернігів.

Стародавній Чернігів має багату історію, а також велику кількість таємниць. Починаючи з прийняття християнства як панівної, державної релігії князем Володимиром у 988 р., розпочинається інтенсивне будівництво культових споруд. Місто Чернігів, яке відігравало потужну роль в історичному процесі, звичайно мало багато культових споруд, але з огляду на буремні події нашої історії, чимало храмів не збереглося. Питання дослідження церков та соборів стародавнього міста Чернігова залишається актуальною проблемою дослідження топографії давніх міст України й на сьогоднішній час. Як відомо, з культовими спорудами тісно пов'язане життя мешканців міста Чернігова. Досліджуючи розташування церков та соборів, можна зрозуміти планувальну структуру стародавнього Чернігова.

Вивченню церковної топографії Чернігова донедавна не приділялось значної уваги. Але вже накопичено значну кількість письмових, речових і картографічних джерел, за допомогою яких можна досить точно комплексно відтворити церковно-топографічну структуру цього міста. Загалом, вивченню архітектурних пам'яток Чернігова присвячений значний доробок вчених різних періодів: дореволюційного, радянського та сучасного.

Свого часу це питання було досить ґрунтовно висвітлено у таких працях, як «Чернігов, Новгород-Северський, Глухов, Путивль» Г. Логвина, «Чернігів: Архітектурно-історичний нарис» А. Карнабіда. Серед них, як підсумок, виділяються праці А. Адруга «Архітектура Чернігова др. пол. XVII – поч. XVIII ст.», що побачила світ у 2008 р., та розвідка О. Бондаря «Церковна топографія та некрополі Чернігова у XVII–XVIII ст.», яка була надрукована у 2014 р. в збірнику наукових праць Центру пам'яткознавства¹. Загалом, вивченню архітектурних пам'яток цього історичного періоду присвячений доволі значний доробок вчених. Щоправда, у цих працях пам'ятки розглядалися окремо, без глобальної прив'язки до топографії міста. За допомогою досліджень можна досить точно та комплексно відтворити церковно-топографічну структуру Чернігова XVII–XVIII ст.

¹ Бондар О. Церковна топографія та некрополі Чернігова у XVII–XVIII ст. *Праці Центру пам'яткознавства*. 2014. Вип. 25. С. 275.

На жаль, до нашого часу не зберіглось чимало церков...

Станом на середину XVII ст. на території стародавнього Чернігова функціонувало як мінімум 2 муровані давньоруські храми – **Спаський** та **Борисоглібський**. Існує припущення, що **Благовіщенський собор** (згаданий у літописі під 1186 р.) достояв до середини XVII ст.

Благовіщенський собор – православний храм XII ст., був збудований на Новому княжому дворі Дитинця на замовлення київського князя Святослава Всеволодовича, який раніше правив у Чернігові². Храм значно постраждав під час монголо-татарського нашествия в середині XIII ст. й пізніше був розібраний, оскільки став непридатним для використання. На його місці у XVII ст. була зведена дерев'яна Благовіщенська церква. У 1676 р. було збудовано дерев'яну Благовіщенську церкву, зображення якої є на «Абрисі Чернігівсько-му». При її побудові було використано фундаменти старої, в яких вирубили гнізда для спираючих дерев'яних стовпів давньої. Це було зроблене у традиціях будівництва давньоруських храмів: якщо руйнується якась церква, то нову будували на тому ж місці, зберігаючи її назву. Існують також свідчення, що дерев'яна п'ятиверха Благовіщенська церква з бічним вівтарем Воскресіння Господнього розібрана в 1772 р. «для краси площі»³. Фундамент середньовічного храму був виявлений в 1876 р. внаслідок обвалу берега річки Стрижень в районі Чернігівського Дитинця. Його археологічні дослідження проводилися в 1878 й 1909 рр. У 1946–1947 рр. відбулися розкопки під керівництвом Б. Рибаківа⁴. Собор мав шість колон у внутрішній частині й із трьох сторін був оточений галереями. Ширина й довжина собору складали приблизно 26 і 34 м. За розмірами був більше Спасо-Преображенського собору і, відповідно, був найбільшим храмом Чернігова. Товщина стін становила 130–140 см. При їх будівництві використовувався брусок червоного та жовтого кольорів. Підлога була складена з поливної плитки. У оформленні храму використовувалася різьба по білому каменю. Під час розкопок були знайдені фрагменти мозаїки, фресок⁵.

Вочевидь, на території Дитинця було в цей час чимало дерев'яних церков. Імовірно, на місці Глібо-Борисівського собору стояв **храм X–XI ст.**, більший за славетний **Спасо-Преображенський собор**. Існує припущення, що навпроти Спаського Собору були кам'яні будинки бояр та середнього розміру церкви. На місці Замку над Стрижем, над пізнішим «Кавказом», теж існував кам'яний храм, зовсім не досліджений. Позаду сучасного технікуму кооперації в XII ст. було збудовано **Михайлівську церкву** одноапсидну. Вона була трохи більшою за Іллінську церкву⁶.

Існує думка, що на Третяку (ця частина міста тоді належала боярській знаті), на місці нинішньої церкви Св. Катерини, стояв храм XII ст., розміром подібний до Борисоглібського собору. Біля П'ятницької церкви діяв дерев'яний **храм Різдва Іоанна Хрестителя**, а в ньому – трапезна. На території Дитинця розташовувалася ще одна **Воскресенська церква**⁷.

На кручах над Лісковицею був, до сьогодні зовсім не досліджений, монастир XI–XII ст. Там залишилися печери та фрагменти споруд **Собору** приблизно XII ст.

Період найбільш активного будівництва церков на території Чернігова починається з середини XVII ст.⁸ Біля Борисоглібського собору розташовувалась кам'яна **церков Усіх Святих**. На місці теперішнього архіву теж був **храм**, але який саме – невідомо⁹. На території Другого замку черкаського вказано лише три церкви: дерев'яні **Миколаївська** та **Хрестовоздвиженська**, а також мурована **Катерининська**, яка тоді добудовувалася¹⁰.

Хрестовоздвиженська церква розташовувалася на схід від Любецької вулиці, недалеко від міських воріт. Згодом дерев'яну Хрестовоздвиженську церкву розібрали, а на її місці в 1759 р. побудували нову. Як зазначає О. Шафонський: «Церковь Воздвижения до половини каменная, однопрестольная»¹¹. Особливість нової церкви полягала в тому, що перший поверх її був мурованим, а другий з верхами – дерев'яним. На першому поверсі розташовувалася тепла зимова церква, на другому – холодна літня. Проіснувала ця культова споруда аж до XIX ст., коли на її місці було збудовано нову однойменну муровану

² Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. Київ: Українська Радянська Енциклопедія ім. М.П. Бажана. 1990. С. 70.

³ Раппопорт П. Сложение архитектурных школ (XII в.). *Раппопорт П. Зодчество древней Руси*. Ленинград: Наука. 1986. С. 58.; Віроцький В.Д. Храмы Чернігова. Київ: Техніка, 1998. С. 82–85. Див. також: Благовіщенська церква (Чернігів). *Bikinedia*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>.

⁴ Чернігівщина. Енциклопедичний довідник С. 71.

⁵ Леп'яко С. Чернігів: Історія міста. Київ: Темпора, 2012. С. 70.

⁶ Потерянные святыни Чернигова. URL: <http://arhiv.orthodoxy.org.ua/uk/node/6435>.

⁷ Там само.

⁸ Бондар О. Церковна топографія та некрополі Чернігова у XVII–XVIII ст. С. 278–279.

⁹ Потерянные святыни Чернигова...

¹⁰ Адруг А. Архитектура Чернігова др. пол. XVII – поч. XVIII ст. Чернігів, 2008. С. 129–130.

¹¹ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. Киев, 1851. С. 288.

церкву. Цікаво, що у вересні 1881 р. городянин Терлецький, копаючи погріб, знайшов в землі три дзвони, скоріше за все старої дерев'яної церкви. Церкву було знищено під час Другої світової війни та остаточно розібрано вже після 1944 р. Хрестовоздвиженська церква розташовувалася приблизно в районі сучасного магазину «Янтар».

Миколаївська церква була збудована біля Погорілих воріт, але у 1732 р. на її місці звели нову¹². Дерев'яний храм був побудований ще в XVII ст. На Гончій вулиці в XVIII ст. розташовувалася ще одна церква – **Богоявленська**¹³. Богоявленська церква існувала або від початку XVIII ст., або навіть із XVII ст., однак вона не була через певні причини позначена на «Абрисі». Богоявленська церква розташовувалась між **Стрітенським** і **Миколаївським** храмами. Цікаво, що при ній була дзвіниця, лікарня й школа. **Покровська церква** розташовувалась майже в центрі Третьяка, будучи його архітектурною домінантою. На її місці 1764 р. звели нову однойменну також дерев'яну церкву¹⁴.

Історична частина міста Третьяк виникає ще за давньоруських часів, однак уже в XVII–XVIII ст. він не мав укріплень. Тут містилися виробничі комплекси Чернігова. На території Третьяка археологи зафіксували залишки гончарного виробництва XVII–XVIII ст. Саме на гроші місцевих гончарів у др. пол. XVII ст. й було зведено Покровську церкву. Це була невелика тридільна та триверха споруда, увінчана банями з маківками та хрестами. Вірогідно, навколо цієї церкви й ховали чернігівських гончарів, оскільки археологи зафіксували поряд із її залишками цвинтар XVII–XVIII ст. Уже до середини XVIII ст. споруда Покровської церкви почала руйнуватися. Саме тому й була збудована нова¹⁵.

На території передмістя в XVIII ст. для потреби громад були побудовані декілька церков. На перехресті сучасних вулиць Василя Стуса й Гончої, вірогідно, від поч. XVIII ст., а можливо й від кінця XVII ст., існувала дерев'яна **церква Вознесіння Господнього**. За даними О. Шафонського, на її місці 1773 р. було збудовано нову однойменну дерев'яну церкву¹⁶. Поряд із нею також у XVIII ст. містилася тепла дерев'яна **Варваринська церква**. Ці дві культові споруди розташовувалися над р. Стрижень у районі міста, який почав активно забудовуватися вже наприкінці XVII ст.

На території Застриження в XVIII ст. також почали будувати церковні та храмові комплекси. Однією з найперших була зведена в 1751 р. дерев'яна **Стрітенська церква**¹⁷. Вона розташовувалася неподалік – на схід – від садиби Полуботків. Стрітенський храм був на розі сучасних вулиць Гончої й проспекту Перемоги. У 1751 р. його побудував чернігівський бургомістр Ф. Міляревський. Храм був дерев'яним, при ньому діяли школа й лікарня. Ще одна дерев'яна церква на Застриженні була влаштована на території замиської резиденції чернігівського архієрея. За О. Шафонським, вона звалась **церквою Жінок Мироносиць**¹⁸.

В описі міста 1766 р. про Лоевську вулицю читаємо: «В правую сторону з города иду-чи: церковь **Николая Чудотворца** деревяная, а при оной школа деревяная ж; церковь деревяная ж **Богоявления Господня** а при оной школа; на левой стороне болница для нищих, до той же Богоявленской церкви принадлежащая; да за городом по той же улице влево церковь **Стретення Господня** и при оной болница для нищих, а напротив через улицу школа...»¹⁹. Перша згадувана тут церква – **Миколаївська** – була збудована неподалік від Погорілих воріт, але вже у 1732 р. на її місці звели нову.

У 1862 р. на розі сучасних вулиць Шевченка (колишній Богоявленський) та Гончій звели мурований храм на честь Свт. Миколая. **Богоявленська церква** містилась на розі теперішніх вулиць Шевченка й Гончій. **Стрітенська** – на перетині з нинішнім проспектом Перемоги й вул. Гончій. Усі три храми не збереглися²⁰.

Свято-Миколаївський храм знаходився на розі сучасних вулиць Шевченка (колишньої Богоявленської) та Гончої. У 70–80-х рр. XIX ст. на тому місці були городи місцевих жителів. Потім цю територію взяла в оренду Миська Дума для будівництва Державного банку, а в серпні 1897 р. віддала під забудову приватній особі. Під час будівельних робіт у

¹² Тарасов А. Топографическое описание губернского города Чернигова. *Труды Черниговской губернской архивной комиссии*. Чернигов, 1902. С. 155.

¹³ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. С. 288.

¹⁴ Бондар О. Церковна топографія та некрополі Чернігова у XVII–XVIII ст. С. 278–279.

¹⁵ Див.: Чернігів. Покровська церква. *Карта Чернигова*. URL: <http://map.cn.ua/map/info/19854/>.

¹⁶ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. С. 289.

¹⁷ Тарасов А. Топографическое описание губернского города Чернигова. С. 155.

¹⁸ Бондар О. Церковна топографія та некрополі Чернігова у XVII–XVIII ст. С. 278–279.

¹⁹ Сапон В. Вулиці старого Чернігова: Історико-краєзнавчі етюди. Чернігів: РВК «Деснянська правда». 2007. С. 53.

²⁰ Сапон В. Вулиці старого Чернігова: Історико-краєзнавчі етюди. Чернігів: РВК «Деснянська правда». 2007. С. 53–54.

землі були знайдені людські останки, мабуть, там було кладовище. Пізніше Миколаївський храм був відбудований, але під час Другої світової війни знову зруйнований²¹.

Постання нових і перебудова вже існуючих храмів були зумовлені швидким зростанням населення міста. На межі XIX–XX ст. сучасна вул. Шевченка складалася з трьох окремих вулиць. Перша мала назву Богоявленська й простягалась від сучасної вул. Княжого до Красного мосту. Друга, Московська, починалася на лівому березі Стрижня й прямувала до перехрестя з сучасною вулицею ім. О. Молодчого, де височіла зруйнована вже після Другої світової війни **Вознесенська церква**. Третя вулиця називалася Смоленською. Вона пролягала вздовж сучасного міського парку до самої околиці.

Вознесенська церква була неподалік від **Варваринської** в історичному районі, що називався Німецькою слободою (за переказами тут нібито ще за часів Петра I були кватирковані полонені шведи, яких через незнання мови чернігівці іменували німцями). Згодом храми дали назву найближчим до них вуличкам – Варваринській та Вознесенській, нині це вулиці Михайлофедорівська й Олега Міхнюка відповідно.

За однією з гіпотез, **Вознесенську церкву** будував полковник П. Полуботок, за іншими даними, її зводили на пожертви містян. Будівництво було завершено в 1783 р. Ця церква з часом стала елітарною, поряд із нею було чимало дворянських садиб. Але минав час, дерев'яні церкви занепадали і, зрештою, були розібрані. Та історія Вознесенської церкви на тому не закінчилася²². У 1870–1874 рр. на перетині вулиць Московської, Смоленської та Петербурзької (теперішнє перехрестя вулиць Шевченка та О. Молодчого) було зведено цегляний храм із дзвіницею. Відомо, що новий кам'яний храм був побудований на місці однойменного дерев'яного. Розташовувався він у районі **церкви святих Михайла й Федора**. Отже, **Вознесенська церква** стояла на перехресті вулиць Московської та Петербурзької (тепер Молодчого)²³. Архітектура культової споруди була вирішена в типових формах спрощеного класицизму з елементами псевдоруського стилю, але через величезний півсферичний купол вигляд мала дуже цікавий. Поряд розташовувався цвинтар, відомий також похованнями державного діяча Іллі Шрага в 1919 р. та українського живописця Івана Рашевського в 1921-му. На жаль, храму не судилось простояти довго: у 1941 р. пожежа знищила верхи будівлі. Політика повоєнного архітектора Павла Букловського не передбачала відновлення церков взагалі, три чернігівські храми назавжди зникли. У тому числі й Вознесенська церква в 1955 р.²⁴

Отже, як можна побачити: у зв'язку з переплануванням міста в XIX ст., були розібрані **Богоявленська, Вознесенська, Варваринська та Стрітенська** церкви, а в першій пол. XX ст., тобто за часів Другої світової війни, були зруйновані **Миколаївська та Хрестовоздвиженська** церкви.

Потрібно ще згадати про культові споруди, яких також сьогодні немає: **Олександроневську церкву** (розташовувалася на перехресті вул. Шосейної та Миколаївської), **Петропавлівську** (була на старому кладовищі); на плані Чернігова, складеного у 1908 р., позначено: кладовище з **Петропавлівською** церквою вздовж вул. Білоуської в напрямку до села Білоус²⁵.

Біля діючої Воскресенської церкви височів **храм Святого Георгія. Іоанно-Богословських** храмів у XVIII ст. в Чернігові було два, один із них – на Валу біля чоловічої гімназії²⁶.

Каплиця Олександра Невського була збудована в 1870 р. Вона розташовувалася неподалік від **Хрестовоздвиженської церкви**, а в 1911–1912 рр. увійшла до складу будівлі **Миколаївського єпархіального братства** – релігійно-освітньої організації. У серпні 1941 р. під час бомбардувань міста ця споруда теж згоріла, але в повоєнні роки була відбудована зі змінами. Тепер у цій будівлі – обласна філармонія²⁷.

Біля головного входу на кладовище (з вул. Старобілоуської) була збудована **Петропавлівська церква**, яка мала два поверхи, перший – кам'яний, другий – дерев'яний²⁸. Її позначено на «Плане губернского города Чернигова» 1908 р., а за планом квартирному комітету 1921 р. вказано одноканну церкву з грушоподібним верхом, а також капличку та кладовищенську сторожку біля входу на цвинтар²⁹.

²¹ Зруйновані храми Чернігова. URL: http://arhiv.orthodoxy.org.ua/ru/zruynovani_hrami/2007/03/14/6435.html.

²² Чернігів, що не зберігся: Вознесенська церква. *Високий Вал*. URL: <http://val.ua/uk/102689.html>.

²³ Сапон В. Вулиці старого Чернігова... С. 105.

²⁴ Чернігів, що не зберігся...

²⁵ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. 678. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 1.

²⁶ Потерянные святыни Чернигова...

²⁷ Там само.

²⁸ ДАЧО. Ф. 679. Оп. 3. Спр. 395. Арк. 193.

²⁹ Некрополі України / Упоряд.: І. Дивний, М. Пархоменко, О. Титова. Київ: Вид-во Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. 1999. С. 104–153.

У кліровій відомості кладовищенської Петропавлівської церкви за 1914 р. значилось, що церковна земля разом із погостом складала $\frac{3}{4}$ десятини. До причту кладовищенської церкви входив священик, а з 4 липня 1907 р. – псаломщик. Священиком цвинтарної церкви був Стефан Петрович Тернавський, який отримував платню від міста 360 руб. на рік, призначену йому в 1887 р. На посаду псаломщика призначений козак Володимир Сириця³⁰. Джерелом доходів причту були «государственные исперывно-доходные билеты», пожертви за вічний спомин номінальною вартістю на суму 2730 руб., відсотки йшли на його утримання. За рішенням Єпархіальної Ради від 8 (21) березня 1919 р. при Петропавлівській церкві відкрито самостійний приход³¹. У результаті пожежі Петропавлівська церква згоріла, тому у 30-х рр. ХХ ст. її розібрали³².

Римо-католицький костел був розташований на вул. Воскресенська. На кошти, зібрані місцевими католиками в 1856 р., на розі вулиць П'ятницької та Воскресенської (сучасна вул. Василя Стуса) була придбана земельна ділянка, на якій в 1858 р. збудували Римо-католицький костел, дерев'яний двоповерховий будинок ксьондза, дерев'яний флігель на кам'яному фундаменті, стайню та інші господарські споруди. У 1931 р. костел було закрито. Зараз від цього комплексу залишилися лише перебудована споруда костелу, де міститься одне з фондосховищ Державного архіву Чернігівської області, та флігель³³.

У Чернігові в ХІХ ст. існували й синагоги. Хоральна синагога (в ній останнім часом розміщувався спортивний осередок) навпроти кафе «Чайка». **Синагога на Ліскових** (будинки напівдерев'яний, напівкам'яний) навпроти бакалійної крамниці. **Маленька синагога** в провулках навпроти Міської лікарні (зруйнована в 1970-х рр.)³⁴.

Як вже було сказано вище, зважаючи на буремні події нашої історії, чимало храмів з різних причин не збереглося. Передовсім варто зважати на державну політику у сфері релігійного життя. З огляду на це показовими є 20–30-ті рр. ХХ ст., коли в Радянському Союзі нищили культові споруди або перетворювали їх на склади тощо. В ході Другої світової війни протягом 1941–45 рр. зруйнували багато споруд, зокрема й культові. Сьогодні доволі складно локалізувати точне місце розташування цих культових споруд. Вочевидь, укладений список Чернігівських церков, які не збереглися до нашого часу, не є повним.

Загалом, не збереглося до нашого часу понад **30 культових споруд** (соборів та церков), які датувались ХІ–ХІХ ст. Як можна побачити, деякі Чернігівські церкви будували в різний історичний час, на тому само місці, відповідно й назви в них були також однакові. Найбільш відомі та знані з них представлені в таблиці (Див. додаток № 1).

Досліджуючи культові споруди, які не збереглися, можна вказати, що так чи інакше вони відігравали вагомий роль у житті стародавнього Чернігова. Саме тому питання релігійної історії має велике значення, що полягає в пам'яті про минулі події та людей, які впливали на хід історичного розвитку міста.

Додаток № 1.

Чернігівські церкви та собори ХІ – ХІХ століття, які не збереглися		
Назва культової споруди	Місце розташування	Дата будівництва
1. Богоявленська церква. Дерев'яна	Розташовувалася на розі теперішніх вулиць Шевченка й Гончій.	XVIII ст.
2. Благовіщенський собор. Кам'яний	Територія Дитинця. Південно-східна частина.	1186 р.
3. Благовіщенська церква. Дерев'яна	Територія Дитинця. Південно-східна частина.	XVIII ст.
4. Варваринська церква. Дерев'яна	Історичний район «Німецька слобода». Біля колишньої вул. Варваринської, нині – Михайлофедорівська.	XVIII ст.
5. Вознесіння Господнього церква. Дерев'яна	Знаходилась на перехресті сучасних вулиць Василя Стуса (кол. Чернишевського) і Гончій.	XVIII ст.
6. Вознесіння Господнього церква. Дерев'яна	Розташовувалася на перехресті сучасних вулиць Василя Стуса (кол. Чернишевського) і Гончій.	1773 р.

³⁰ Епархиальные известия. Черниговские епархиальные известия. 1908. № 15 (1 августа). Часть официальная. С. 565.

³¹ ДАЧО. Ф. 679. Оп. 10. Спр. 395, Арк. 193–195.

³² Бойченко С. Міські кладовища у територіально-планувальній структурі Чернігова ХІХ – поч. ХХ ст. *Сіверянський літопис*. 2014. № 6. С. 50–57.

³³ Вулиці старого Чернігова. *Чернігівський формат*. URL: http://format.cn.ua/news/vulici_starogo_chernigova_p_jatnicka/2016-01-02-2479.

³⁴ Зруйновані храми Чернігова...

Чернігівські церкви та собори XI – XIX століття, які не збереглися		
Назва культової споруди	Місце розташування	Дата будівництва
7. Вознесенська церква Дерев'яна	Розташовувалася на перехресті вулиць Московської та Петербурзької (тепер Молодчого). Біля колишньої вул. Вознесенської, сучасної вулиці Олега Міхнюка.	1783 р.
8. Вознесенська церква Кам'яна	Розташовувалася на перехресті вулиць Московської та Петербурзької (тепер Молодчого).	XIX ст.
9. Миколаївська церква. Дерев'яна	Була збудована біля Погорілих воріт, але вже у 1732 р. на її місці звели нову.	XVIII ст.
10. Миколаївська церква. Дерев'яна	Була збудована біля колишніх Погорілих воріт.	1732 р.
11. Миколаївська церква Кам'яна	Розташовувалася на розі сучасних вулиць Шевченка (колишній Богоявленський) та Гончій.	1862 р.
12. Олександрівська церква. Кам'яна	Розташовувалася на перехресті вул. Шо-сейної та вул. Миколаївської.	XIX ст.
13. Покровська церква. Дерев'яна	Розташовувалась у центрі Третьяка, являючись його архітектурною домікантою.	XVII ст.
14. Покровська церква. Дерев'яна	Розташовувалась у центрі Третьяка.	1764 р.
15. Петропавлівська церква. Кам'яна	Розташовувалася ь на старому міському кладовищі	XIX ст.
16. Стрітенська церква. Дерев'яна	Розташовувалася на території Застрижен-ня, неподалік на схід від садиби П. Полу-ботків. На перетині з нинішнім проспек-том Перемоги й вул. Гончій.	1751 р.
17. Римо-католицький костел. Кам'яний	Був розташований на колишній вул. Вос-кресенська	XIX ст.
18. Хрестовоздвиженська церква. Дерев'яна	Розташовувалася на схід від Любецької вулиці, недалеко від міських воріт. Розіб-рана у 1759 р.	XVII ст.
19. Хрестовоздвиженська церква. Кам'яна	Розташовувалася на схід від Любецької вулиці, недалеко від міських воріт. Зна-ходилась приблизно у районі сучасного магазину «Янтар».	1759 р.
20. Жінок Мироносиць церква. Дерев'яна	Розташовувалася на Застриженні, була влаштована на території заміської резид-енції чернігівського архієрея.	XVIII ст.

References

- Adruh, A. (2008). *Arkitektura Chernihova dr. pol. XVII – poch. XVIII st.* [Architecture of Chernihiv in the second half of the 17th – the beginning of the 18th c.]. Chernihiv, Ukraine.
- Lepiavko, S. (2012). *Chernihiv. Istoriia mista* [Chernihiv. The history of the city]. Kyiv, Ukraine.
- Boichenko, S. (2014). *Miski kladovyshcha u terytorialno-planuvalnii strukturi Chernihova XIX – pochatku XX st.* [City cemeteries in the territorial planning structure of Chernihiv in the 19th – the beginning of the 20th c.]. *Sivrianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 50–57.
- Sapon, V. (2007). *Vulytsi staroho Chernihova: Istovko-kraiezn. etudy.* [Streets of an old Chernihiv: Historical and regional history sketches]. Chernihiv, Ukraine.
- Bondar, O. (2014). *Tserkovna topohrafiia ta nekropoli Chernihova u XVII–XVIII st.* [Church topography and necropolises of Chernihiv in the 17th–18th c.]. *Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva – Works of the Center of monumentology*, 25, P. 278–279.

Рига Данило В'ячеславович – молодший науковий співробітник відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів Стародавній». (вул. Преображенська, 1, Чернігів, Україна).

Riga Danylo – the junior researcher of the department of museum and scientific-fund activity of the National Architectural and Historical Reserve «Ancient Chernihiv» (1 Preobrazhenska Str., Chernihiv, Ukraine).

E-mail: 27drig@ukr.net

CHERNIHIV CHURCHES AND CATHEDRALS of the 11th–19th c., WHICH HAVE NOT PRESERVED TO OUR TIME

The purpose of the publication is to study the history of construction and location of cult buildings in Chernihiv of the 11th and 19th c., which have not preserved to our time, based on the study of various sources and analysis of scientific literature. **The research methodology** is based on the principles of historicism, objectivity, analysis, and the historical and comparative method. **Scientific novelty:** For the first time, there is an attempt to conduct a holistic and comprehensive study of the construction and location of cult buildings in Chernihiv that have not preserved to the present day. The features and relevance of church construction in Chernihiv over the centuries are identified and characterized. **Conclusions.** During the 19th – the early 20th c. there was a need to build cult buildings in Chernihiv; this was due to the importance of the city in the historical development of the country and the religiosity of the residents of Chernihiv, the growth of its population, which led to a gradual increase in church construction, so dozens of churches were built in different parts of the princely and later provincial center of Sivershchyna. As a rule, construction was concentrated mainly in the historical center of the city. The article discusses the question of the location of churches and cathedrals, the conditions of construction in accordance with the time period. Given the turbulent events of history, most churches have not survived for a number of both subjective and objective reasons. Today it is difficult to localize the exact location of many cult buildings. In general, more than 30 cathedrals and churches dating from the 11th to the 19th c. have not preserved to this day. These cult buildings played a significant role in the ecclesiastical and socio-political life of ancient Chernihiv. The study of church construction in Chernihiv is relevant, since religion and the Church have been important in the history of Sivershchyna and Ukraine as a whole for centuries.

Key words: cult buildings, churches, cathedrals, Chernihiv.

Дата подання: 17 березня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 23 травня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Рига, Д. Чернігівські церкви та собори XI–XIX ст., які не збереглися до нашого часу. Сіверянський літопис. 2023. № 3. С. 60–66. DOI: 10.58407/litopis.230305.

Цитування за стандартом APA

Riga, D. (2023). Chernihivski tserkvy ta sobory XI–XIX stolittia, yaki ne zbrehlysia do nashoho chasu [Chernihiv churches and cathedrals of the 11th–19th c., which have not preserved to our time]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 60–66. DOI: 10.58407/litopis.230305.

УДК 94 (477)

о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко

ІЗ НОВИХ ДОКУМЕНТІВ ДО ІСТОРІЇ СІВЕРЩИНИ XVII–XVIII ст. (частина 25)

DOI: 10.58407/litopis.230306

© Ю. Мицик, І. Тарасенко, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1580-1284>, <https://orcid.org/0000-0003-1019-9749>

Метою публікації є уведення до наукового обігу важливих документів, створених гетьманом України Данилом Апостолом, полковниками й сотниками Гетьманщини, що дозволяє доповнити «Український Дипломатарій XVI–XVIII ст.», а публікація останнього є одним із актуальних завдань української археографії. Публікується також різноманітна ділова документація Гетьманщини (купчі, скарги, рапорти тощо). Крім того, аналізуються інформаційні можливості цих джерел, виявляються особливо цінні свідчення. **Наукова новизна** тісно пов'язана з вищевизначеною метою, оскільки вперше до наукового обігу вводяться архівні, недруковані джерела, які зберігаються в зібраннях Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського та відділу рукописів бібліотеки Польської Академії мистецтв та Польської Академії наук у Кракові (Польща). Вперше встановлено важливі факти з соціально-економічної, військово-політичної, церковної історії України середини XVII – XVIII ст., діяльність судових органів, повсякденного життя українського народу. Важливими є документи, які стосуються маловивченого регіону – Стародубщини. Ця етнічна українська земля нині входить до складу РФ, де намагаються всіма можливими засобами стерти пам'ять про її історичну належність. Натомість в Україні історія Стародубщини тривалий час вимушено не вивчалася й зараз дослідники лише починають опрацьовувати цей матеріал.

Ключові слова: універсал, листи, гетьман, Гетьманщина, Сіверщина, Церква, купчі.

У черговій частині статті продовжуємо вводити до наукового обігу документацію, яка стосується Сіверщини (про наші пошуки в архівосховищах і необхідність публікації документів із історії цього регіону України вже йшлося в попередніх частинах). Загалом тут наведено тексти 34 документів, з них 7 – XVII ст., 27 – XVIII ст., у т. ч. першої пол. XVIII ст. – 24, др. пол. XVIII ст. – 3. Крім того, два документа XX ст. наведено в додатках. Більшість згаданих джерел зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), решта (всього 12) – у відділі рукописів бібліотеки Польської Академії мистецтв і Польської Академії наук у Кракові (далі – БПАН) (№ 1, 2, 4, 6, 15, 16, 17, 20, 22, 25, 26, 29, 31).

Серед представлених документів необхідно виділити ті, що доповнюють «Український Дипломатарій XVI–XVIII ст.», тобто універсали й листи гетьманів, полковників, загалом козацької старшини. Найперше, це документи гетьмана Данила Апостола (3 документи), прилуцького полковника Івана Стороженка (1) і ніжинського полковника Петра Розумовського (1), бахмацького сотника (Семена Боровського), батуринського сотника (Федора Стожка).

Почнемо з документів XVII ст., яких збереглося менше, саме тому вони є більш цінними. Чотири з них стосуються початкового етапу Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр., а саме: боїв на українсько-білоруському прикордонні. Два з них відіслані «Z Treszupa» (№ 1, 4). Хоча в Білорусі є кілька сіл зі схожою назвою, але найбільш вірогідно, що йдеться про село Стрішин, яке розташоване поблизу Речиці. Перший із них ґрунтується на свідченнях полоненого – брагинського сотника Феська (невідомої досі особи). Він подав важливі свідчення про дії чернігівського полковника Мартина Небаби під Гомелем, про невідомого досі полковника Макеру тощо. Коротка «новина» (№ 4) є незначним доповненням до попередньої. Продовження цих подій бачимо в «новині» (№ 2), в якій розповідається про нещасливу для повстанців битву 7 липня. Лист шляхтича Сенецького (№ 3) друкувався в недавно виданому польськими археографами табірному

(кацелярському) щоденнику¹ польного гетьмана, литовського князя Януша Радзивіла, фактично командувача литовських військ. У ньому розповідається про невдалу спробу кількатисячного загону повстанців оволодіти Чичерськом, причому вказується, що вони були «зі Стародуба й Гомеля». Із польських архівосховищ, цього разу з ВР Бібліотки князів Чарторийських у Кракові (далі – БЧ) походить й «новина» 1676 р. (№ 6). Наводимо її текст тільки в нашому перекладі з польської мови й скорочено. Річ у тім, що її польськомовний оригінал, разом з іншими документами рукопису, є серед тих, які не лише були оцифровані, але й виставлені в інтернеті й кожен охочий може легко з ним ознайомитися. Тим більше, що цей документ написаний каліграфічним почерком. Тут польський інформатор (дипломат?) повідомляє з Москви про події в Гетьманщині, зокрема прояснює мету авантюри стародубського полковника Петра Рославця. Стародубщини стосується і «пам'ять» 1666 р. (№ 5). У ній йдеться про купівлю урочища Семковщини, згідно з універсалом наказного стародубського полковника Тимофія Олексієвича. Це вкотре підтверджує той факт, що стародубський городовий отаман (майбутній повноправний полковник) Тиміш Олексієвич був у 1665 р. ще й наказним стародубським полковником². Документ 1688 р. (№ 7) – це лист прилуцького полковника І. Стороженка до гетьмана І. Мазепи, де повідомляється про отримання грамоти царів Івана V й Петра I.

Переходимо до документів першої половини XVIII ст. Почнемо з найважливіших, якими є гетьманські універсали. Першим із них є лист 1732 р. гетьмана Данила Апостола до Завадського й Дзевульського (№ 21). У ньому йшлося про скаргу Григорія Скорупи на незаконне зведення млина й рудні на його землях. До цієї справи були залучені стародубський полковник у 1709–1719 рр. Лук'ян Журавка й особливо генеральний суддя у 1715–1728 рр. Іван Чорниш, який «по многих містах в полку Стародубовском распространяючи самовольною державою, начал бил полчанам чинить протчие обиды». Тут міститься важлива згадка про те, що гетьман Апостол у 1728 р. за скаргою Скорупи посилав із ним «Грабянку з протчїими» до Чорниша, щоб встановити справедливість. Отже, маємо невідоме досі важливе свідчення до біографії знаменитого українського літописця Григорія Граб'янки. Два інших документи 1733 р. (№ 23, 24) Апостола – це його розпорядження генеральному суду щодо реалізації царських указів. Судових справ стосується й документ 1710 р. (№ 8). Це судовий декрет, яким задовольнялася скарга Давида Карпенка, жителя с. Красного, на своїх братів. Важко сказати, про яке з сіл йшлося, оскільки під такою назвою існує два села в сучасній Чернігівській обл. (в Чернігівському й Новгород-Сіверському районах). Декрет був підписаний генеральним суддею Олексієм Турянським і суддівським писарем Петром Михайловичем Булавкою. Якщо про першого досить добре відомо, то Булавка згадується лише в покажчиках Ю. Гаецького та В. Кривошеї³ й то під 1701–1708 рр. Декрет дозволяє продовжити каденцію Булавки як мінімум на рік і до того ж вказує на його ім'я та по-батькові.

Далі йдуть купчі, які тут добре представлені. Першою з них є купча 1718 р., у якій йдеться про продаж мглинськими козаками землі Олексію Єсимонтовському, «знатному товаришу войсковому», котрий у 1723–1732 рр. стане мглинським сотником (№ 9). Названо й ім'я о. Афанасія – священника с. Дрокова. Цю купчу доповнює інша на продаж ниви Миною Глупченком тому ж Єсимонтовському (№ 10). Замість неписаного Мيني її підписав о. Герасим, «презвитер храму Рождества Хѡа села Єсимонтовки». Купча 1726 р. збереглася у випису з чернігівських міських книг (№ 12). У ній згадано березовського міського писаря Івана Кам(...) (на жаль, закінчення прізвища не прочитується). Однак ясно, що це неznана досі особа, бо такого писаря не знаходимо в довідниках. Іще шість купчих є дещо нестандартними, бо в них однією стороною (покупець) виступає державна установа – військова артилерія. У першій із них 1729 р. козак Воронізької сотні Григорій Пішовець продавав частину своєї нерухомості в с. Локотки (нині – м. Шостка) військовій артилерії, керівництво якої скуповувало землі на території Ніжинського полку (№ 15). Тут підписався також воронізький отаман Кирило Слабій, чия каденція можна продовжити на цей рік. Друга купча 1732 р. має подібний зміст: козаки Шкірманти продавали частину своєї нерухомості на Глухівщині (№ 22). Третя купча 1733 р. (№ 25) козаків Івангородської сотні важлива тим, що подає ще одну дату каденції городового отамана Пилипа Кривоноса, яка досі датувалася тільки 1721 р.⁴ Те само стосується й івангородського писа-

¹ Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655. Część 1 – Diariusz kancelaryjny 1649–1653. Warszawa, 2019. С. 146–147.

² Мицик Ю. Стародубський полковник Тимофій Олексійович. *Сіверянський літопис*. 2021. № 6. С. 57.

³ Gajecy G. The Cossak Administration of the Hetmanate. Cambridge, 1978. V. 1. P. 79; Кривошея В.В. Козацька старшина. Київ, 2010. С. 233.

⁴ Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Київ, 2005. С. 83. Див. також: Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Київ, 1997. Ч. 1. Тут і далі каденції сотенних старшин зв'язалися з цими найповнішими сучасними покажчиками.

ря Олександра Састовського (досі невідома особа). Четверта купча 1735 р. згадує івангородського писаря Юхима Шубу, який теж вперше згадується в джерелах (№ 26). П'ята купча 1742 р. (№ 31) теж стосується Івангорода. У ній згадано писаря Саву Малюгу, який досі проходив у документах як писар у 1736–1738 рр. А в останній купчій 1739 р. (№ 29), де йдеться про Глухівську сотню, названо сотенним писарем Якова Макухіна, досі невідомої особи. До цих купчих прилягає «відомость» 1729 р. (№ 16) щодо військового двору у Воронежі. Її на вимогу артилерійського осавула Семена Карпіки склала воронізька старшина й скерувала до генерального обозного Якова Лизогуба.

Далі йдуть документи інших категорій. Це насамперед скарги. Першою з них є скарга 1719 р. (№ 11) бахмацького сотника Семена Боровського гетьману Івану Скоропадському. Йдеться про його конфлікт із жителями с. Малий Самбір (нині – село Конотопського району) за сіножать, куплену ним ще за гетьманату Івана Самойловича в 1677–1678 рр. і зайняту самбірцями в часи «руїни шведської», тобто у 1709 р. Згадано тут і с. Тиницю (нині в складі сучасного Ніжинського району). Особливо цікавою є згадка про якийсь судовий процес матері Боровського з «Мазепихою, тогда асаулкою енеральною будучою», тобто в 1682–1687 рр. Тут є певна неясність: кого вважати Мазепихою: ігуменню Марію-Магдалину, матір Мазепи, або його дружину Ганну Фридрикевич (у дівочтві Половець). Ми схиляємось до того, що тут йшлося про Ганну, оскільки одна з її маєтностей знаходилась саме в Малому Самборі. Інша скарга (№ 19) датована 1729 р.: крелевський козак Стефан Стожок скаржився гетьману Данилу Апостолу на рідного брата – сумнозвісного батуринського сотника Федора Стожка. Вони тримали оренду в сотенних містах Острі та Красноколядині ще до 1708–1709 рр., але при спільному будівництві млина на р. Сейм брат його обдурив і Стефан зазнав збитків. У 1737 р. сам Федір Стожок скаржився гетьману Данилу Апостолу на бахмацького сотника (Василя Покотила), який нібито оббрехав його, звинувативши в недогляді за гетьманською маєтністю, із якої були вкрадені коні тощо (№ 27).

Інша категорія письмових джерел – листи, представлені тут непогано (№ 13, 14, 28, 34), у яких йшлося про Мглинську сотню Стародубського полку. Ці листи 1728 і 1729 рр. адресувалися вищезгаданому мглинському сотнику Олексію Єсимонтовському. У першому Опанас Покорський доводив свою правоту щодо земельного конфлікту з останнім. Тут було згадано й Рославця. Імовірно це був Дмитро Михайлович Рославець, наказний попечський сотник у 1729–1731 рр., або ж його брат Василь. У другому листі Лаврін Лук'янов (?), видно слуга Олексія Єсимонтовського, писав йому про господарські справи. У третьому, датованому 1737 р., батуринський сотник Ф. Стожок та інші члени міської верхівки Батурина писали тому ж Єсимонтовському про передачу цінних речей покійної Марії «Роговникової» її спадкоємцям і наводився реєстр цих речей. Четвертий лист був написаний уже в 1776 р. (№ 34). Його автором був генерал-прокурор Сенату князь О. В'яземський, і адресований до генерал-губернатора «Малороссии» графа Петра Рум'янцева. У ньому йшлося про фальшивомонетника Василя Сирського та слідство по його справі.

1729 р. датований рапорт березинського сотенного писаря Івана Вдановського (?) згаданому вище графу П.О. Рум'янцеву про зняття копій із універсалів, грамот і кріпостей (№ 18). Тут викликає інтерес березинський сотенний писар, який підписався під рапортом як Іван Вдановський (?). На жаль, прізвище написано не зовсім розбірливо й неясно, хто ж це. Можливо Богдановський, який був на цій посаді в 1746 р. або якась інша особа. Подібний документ було направлено в 1730 р. лаврським намісником о. Романом до Генерального військового суду (№ 20). Тут сповіщалося про отримання Києво-Печерською лаврою царської грамоти. У 1767 р. ніжинський полковник Петро Розумовський звертався до генерал-губернатора «Малороссии» графа Петра Рум'янцева з рапортом (№ 32), пояснюючи причину конфлікту з полковим писарем (Іваном) Романовським. Останній названий «правлящий должностю», що означає, на нашу думку, «виконувач обов'язків». Справді, у 1767 р. Яків Почека був відставлений із посади полкового писаря, а далі (у 1768–1770) ним був Петро Княжиковський-Базилевич. Цілком можливо, що у 1767 р. писарем був Романовський, якого через конфлікти з полковником було відставлено. Зате він став писарем близько 1779 р., уже після смерті Розумовського. Того ж року глухівський сотник Семен Уманець доповідав Рум'янцеву про чарування жінок в с. Сліпороді («заломлювання жита») і про слідство в цій справі. Тут маємо важливий матеріал для етнографів, дослідників демонології в Гетьманщині.

Іншу досить рідкісну категорію джерел представляє документ 1740 р. (№ 30). Це зобов'язання священника Петропавлівської церкви с. Дегтярі Мглинської сотні Петра «Яковлева». Село було власністю Єсимонтовських і священник укладав із ними договір, у якому йшлося не лише про вимоги до його моральних якостей, але й економічного характеру: розміри роковщини (річний податок парафіян священнику), плати за треби тощо.

Урешті, у додатку нами було вміщено уривки з двох листів видатного історика, ніжинця Івана Спаського (1904–1990) до видатного українського мистецтвознавця Стефана Та-

ранушенка (1889–1976). Вони не є історичними джерелами козацької доби, але вони містять цікаві результати дослідження міської архітектури Ніжина доби Гетьманщини.

Насамкінець зазначимо, що підписи-автографи в документах підкреслені нами, а слова, які не вдалося прочитати – знаком (...)*. Квадратними дужками позначені пропуски в тексті через якісь дефекти (обірвана частина тексту тощо) або відновлені за змістом слова. Датування переважно подане кириличними літерами переводимо арабськими цифрами. Публікація текстів здійснюється за правилами Я.І. Дзири (дещо скоригованими)⁵.

Сподіваємось, що ці джерела будуть цікавими й краєзнавцям, оскільки проливають додаткове світло на історію населених пунктів Сіверщини, на соціально-економічну, церковну й культурну історію краю.

* * *

№ 1

1649, квітня 18. – Стрішин (?). – «Новина».

«Z Treszyna d. 18 aprilis 1649.

Do Rzeczycy przyprowadzono Feška, setnika pułkownika brahińskiego, który na konfessatach to powiedział, że do Homla pułkownik Niebaba w sobotę wielkanocną przyszedł w pułtrzeziu tysięcy kozaków, piechoty ma ćwiczonej najwięcej. Makiera, pułkownik, w Łosowiej, w Brahańcu 6 000 ludzi ma. W Howrucusy (?) Napalicz ma 6 000. Z tym jest Hornostai szlachcic, setnik. Powiedział ten Feško, setnik, że choćby Chmielnicki chciał się zgadzać, nie może, czerń zbestwiła, żeby znosili szlachtę albo sama ginęła. Pp. hetmani obadwaj są w Wilnie, a kozacy większą potęgę obrócili na wojsko litewskie».

(БПАН, ВР, 2254. Арк. 172. Тогочасна копія).

переклад

Зі Стрішина (?) д. 18 квітня 1649.

До Речиці привели Феська, сотника й брагінського полковника. Котрий нам сказав, що до Гомеля великодньої суботи прийшов полковник Небаба з двома з половиною тисячами козаків, найбільше має навченої (воновати) піхоти. Полковник Макара в Лозовій, в Брагінці (?) має 6 000 вояків. У Овручі (?) Напаліч має 6 000. Із ним є шляхтич Горностай, сотник. Цей сотник Фесько сказав, що хоча б Хмельницький хотів помиритися, не може (цього вчинити), бо розлючена чернь хоче, щоб знищили шляхту або сама (чернь) загине. Обидва пани гетьмани перебувають у Вільні. Козаки більші сили кинули на литовське військо.

№ 2

1649, липня 13. – Табір литовського війська. – «Новина».

«Z obozu litewskiego.

Die 13 july do k. j. m. przyniesiono te nowiny: pod Pyszewicze d. 13 july, że była główna utarczka d. 7 july naszych za Rzeczycą w Litwie wojska między bagnami nad rzeką Przypięcią. J. m. h. Tyzenaus piechotą i z draganami, z pikinierami (?) z p. Theophilum Rajeckim, rotmistrem, i z j. m. p. Rop rozzerwali kozaków piętnaście tysięcy ex nunc zabieli. P. Rop zabity i jego wielu Niemców poległo, kozaków dwa tysiące na chorągiew p. Rajeckiego wydziewo się, z którymi bił się potężnie i już Niemcy osłab ich bili, kłoli, kopytami (?)* bili i siła jego potopiono, z rejtarij zginął rotmistrz p. Grotuz, chorągiew jego jednak dobrze posielkowała. Zginęło tedy kozaków z 8 000, ostatek kilkanaście tysięcy zasiekli się w lesie od naszych byli w obleżeniu. Głód też srogi w obozie, że konie jedząc (...).

(БПАН, ВР, 2254. Арк. 198. Тогочасна копія).

З литовського табору

13 липня до кн. й. м. принесли ці новини з-під Пишевич 13 липня, ще головна битва 7 липня наших була за Речицею в Литві. Наші війська між болотами над рікою Прип'яттю, й. м. п. Тизенгауз із піхотою, драгунами, пікінерами (?) з ротмістром п. Теофілом Раєцьким і з й. м. п. Ропом розірвали п'ятнадцять тисяч козаків; п. Роп забитий і багато його німців полягло, козаків дві тисячі на хоругві п. Раєцького напали (?), із котрими билися потужно і вже німці наосліп (?) їх били, кололи, копитами (?)* били й багато їх потопили. Із рейтарів загинув ротмістр п. Гротус, однак його хоругва добре помагала. Тоді загинуло 8 000 козаків, решта понад десять тисяч укріпилася в лісі й наші їх взяли в облогу. Сильний голод у таборі, що коні їдучи (...).

№ 3

1649, липня 27. – Чечерськ. – Лист шляхтича Павла Сеницького до князя Януша Радзивіла.

«Яснеосвічений милостивий князю, пане, а пане мій милостивий.

Уже був хотів рушити з Чечерська до в. кн. мості, мого милостивого пана, а тут козаки, котрих із Стародуба і Гомеля зібралося кілька тисяч, підступили під Чечерськ, прагнучи його неодмінно здобути. Через важку переправу я мусив затриматися. Три дні втративши через часті сутички, на початку четвертого дня вони штурмували з великою рішучістю, але завдяки Божій допомозі отримали значну поразку. Через це вони з великого страху покинули в таборах коней, обіди, котрі були вже приготували собі, і мусили тікати, де їх чимало загинуло. Взявши певну відомість про в. н. мість, котрий є в Лоєві, усі пішли до Гомеля. Не в змозі мати жодної відомості про те, що діялося в їхньо-

⁵ Дзира Я.І. Вступ. *Літопис Самовидця*. Київ, 1971. С. 39–42.

му війську, бо ж ми оточені були ними, а пославши по допомогу до Речиці, жодних відомостей не могли отримати і якби довше затрималися, мали б великі втрати. Аж тільки пан Ігнаткевич із першого нічлігу вийшовши від них, дізнався про все. Котрого, щоб оповістити вас, якнайшвидше послаю до в. н. мості, а сам одразу за ними виїжджаю, просячи Господа Бога, щоб в. кн. мось, мого милостивого пана, я побачив при щасливих успіхах у доброму здоров'ї. Віддаюся з моїми пониженнями послугами ласці в. кн. м., мого милостивого пана.

Дано в Чечерську 27 липня 1649 року».

(Опубліковано в кн.: *Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655. Część 1 – Diariusz kancelaryjny 1649–1653. Warszawa, 2019. С. 146–147).*

№ 4

1649, серпня 2. – 3-під с. Пишевичі. – «Новина».

«Z-pod Pyszewicz de data 2da aug[usta] 1649.

Drogość wielka w obozie j. k. m., a zwłaszcza napojów języka zasiadź nie możemy. P. Tyzengaus, starosta reczycki, zabiti i p. starosta dziewinicki. Kozaków 28 000, a było ich 40 000».

(БПАН, ВР, 2254. Арк. 172. Тогочасна копія).

переклад

3-під Пишевич під датою 2 серпня 1649.

Велика дорожняча в таборі й. к. м. Особливо те, що напоїв і «язика» не можемо дістати. Речицький староста пан Тизенгауз вбитий і пан дзевиницький староста. Козаків полягло 28 000, а було їх 40 000.

№ 5

1666, жовтня 31 (20). – Стародуб (?). – «Память».

«Лета 7175 октября 20 били челом великому государю царю и великому князю Алексею Михайловичу, всея Великия и Маля и Белия России самодержцу, а в малороссийском государевом городе Стародубе оседлыи избы столнику Кириллу Осиповичу Хлопову словесном своем челобитии сказал стародубовский козак Андрей Лазарев: в прошлом де тысяча шестсот шестьдесят пятого году по универсальному же листу за росказанию наказного стародубовского полковника Тимофея Алексеевича купил де он, Андрей, в стародубовского козака у Василя Рощиненка отчину з бортным ухожем со пчелами и сеножатми, которыми владел, прозываемие урочища Семковщина. И он, Андрей, тем бортным ухожем и сеножатми владел з тех мест и по сие вьремя. А нїе же он, Андрей, тем бортным ухожим и сеножатми без указу великого государя и не являясь владет не смеет и с чтоб великий государ пожаловал и велел бы ему, Андрею, тем бортным ухоженьем и сеножатоу владет по прежнему и по указу великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича, всея Великия и Маля и Белия России самодержца, владеть ему, Андрею, тою отчиною и сеножатоу по прежнему ему указу великого государя. Буде он, Андрей, преж сего того купленного отчиною и сеножатми владет, и нине владет по его памяти по прежнему и перешкоди никакой не учинил и спору и челобитя никакого не будет.

В подлинной памяти подписалися, к сей памяти столник Кирилльа Осипович Хлопов печать свою приложил.

На тот лист проданный вечистый и в нем менених грунтов Симовщина со всеми приналежностями сам, жена и дети вечни часи зьрекаются. Василий Радионович Рощина, козак стан (?) стародубовский те старо (!) рукою своею».

(ІР НБУВ. Ф. II. Од. зб. 18374. Тогочасна копія. Запис на маргінесі: «Копия». Перед останнім абзацом намальоване коло, всередині якого написано: «Место печати»).

№ 6

1676, серпня 19. – Відомості з Москви.

«[...] Сюди привели трьох турків [...]. Задніпровські козаки взяли їх під Кам'янцем. Про нас так собі думають, що турки на нас не будуть наступати, бо ще й досі не перейшли Дністер. Є чутка, що Дорошенку прислано нові турецькі інсигнії за те, що він посилав до Порти полковника Стататієнка, піддаючи все Задніпря туркам. А це гультяйство тут знову починає хвилюватися. Сюди прибув стародубський полковник Рославець із тим, щоб він був удільним полковником, незалежним від задніпрського гетьмана Івана Самойловича й просить про московський гарнізон в Стародубі. Є з ним 150 кінноти. Самі ж стверджують, що у них не обійдеться без збройної міжусобиці. Московське військо на Дону під Азовом зимерло, тепер туди посилають інше [...] На Україні чимале московське військо, щоб тільки вони хотіли б щось робити. [...]».

(ВРБПАН. № 174. Арк. 221–222. Копія кінця XVIII ст.).

№ 7

1688, лютого 12 (2). – Прилуки. – Лист прилуцького полковника Івана Стороженка до гетьмана Івана Мазепи.

«Ясневелможний мосци пане гетмане Войск их царского пресвітлого величества Запор[озких], мнї велде мосцівий пане и милостивий добродію.

Писаную грамоту от найяснїшого маестату пресвітлїйших и державнїйших Божиею милостию великих государей царей и великих князей Иоана Алексїевича, Петра Алексїевича и благовірной и великой княжни Софїї Алексїевни, всеа Великия, и Маля, и Біляя России самодержцев, и многих государств и земель восточних и западных и сіверних отчинов и дідичов наслідников, государей и обладаателей, их ж царского величества, в полк Прилуцкий присланую, в честне и явне публице на

ринках, так в самій Прилуці, яко теж и по всіх городках полку моего Прилуцького, кождому малому и великому православному християнскому народу, товариству войсковому и посполитим людям казавем вчитати, обясняючи милостивое слово их царского пресвітлого величества и високодержавную монаршію ку всім нам милость, что всяк народ православний християнський полку моего Прилуцького, услышавши такое милостивое слово ко всім пресвітлійшим и високодержавнійшим монахов наших, их царского пресвітлого величества, радостне до сердца своего приняли и милостью их царского пресвітлого величества обдарени будучи, хвалу Всемогущему Господу Богу воздали и пресвітлійшим и державнійшим монахов наших их царскому пресвітлому величеству за такое милостивое слово до лица землі падши, чинили поклон и благодарение, а велможности вашей, пану моему велце милостивому и великому добродієві, по вислуханню оной грамоти, кождый голосами своими склонными до покоры, так товариство войсковое, яко теж и посполство старое и малое, віншували велможность вашу, пана моего милостивого и добродія, на тол високом уряде гетманском щасливе рейментуючого, усердно зичачи панования щасливого и долголітнего и над неприятелми земель чужих страшного и високого одоління и звїязтва. Чого и я сполне з ними велможности вашей, пану моему милостивому и добродієві горливе зичачи, застаю завше

Велможности вашей, м. м. пану и милостивому добродієві, во всем поволним и унижоним слугою Иван Стороженко, полковник Войска их царского пресвітлого величества Запор[озкого].

Дат з Прилуки февраля 2 дня 1688 року».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. Од. зб. 13518–13635. Арк. 209–210. Копія першої пол. ХІХ ст.).

№ 8

1710, серпня 27 (16). – с. Клишки. – Судовий декрет.

«Року тысяча сімьсот десятого мѣсяца августа шестогонадцят дня.

Перед судом его царского пресвітлого вѣчства Войска Запорожского енералним заносил скаргу свою Давид Карпенко Шаповал, жител села Красного на братов своїх Семена Ющенка, Андрія Гордієнка и на Тимоша Корсуненка, жителей краснянских, прекладаючи, же по смерти покойного Потапа, діда виш мененных краснянских обивателей, щоколевк зосталося кгрунтов, тие всі разділенны будто были по певной части всім, як Карпу, скаржачого Давида отцеві, так небожчику Юскові, Гордію и Корсунюві. А кгда Давидов отц змер он, Давид, в недорослих літах зоставшися, не могл часткою, по отцу своем позосталою, владіти. Взглядом чого покойный Юско, отц Семенов, а Давидов дядко, взял его в свою опеку. А потом час от часу они, дядки Юско, Гордій и Корсун, будто завладіли его отчистою всіх кгрунтов давидовскою частю и пожиткуючи, много себѣ приобріли пожитку. Также и по них позосталие сні, а брати Давидови, вмінивши част кгрунтов давидовских вмісто дідизни своей еще неділенной потаповской користуют его, Давидовою, отчизною якобы неслухне. Позваная сторона Семен Ющенко, Андрій Гордієнко и Тимофій Корсуненко, ставши очевисто перед судом войсковим енералним, отвітовали, же направдою Давид занесл свою скаргу, а удавши річ, вмінил дідовские кгрунта быти своими отчистими кгрунтами. Кгда ж тие, мовит, кгрунта зовемие потаповские не (...)»* были, которіе як отци нши без жадного поділу заживали спокойне без сварки, так и мы до сего часу покол межи нами в тих же кгрунтах поділ, совокупне заживалисми. На що и презентовали поділ учинили п. Михайлом Ивановичом, дозорцею рейментарским, в Обмочеве, будучим в року 1709 в мѣцу юня 29 дня. Який поділ обширне в особной картѣ есть выражен. А когда тим поділом Давид Карпенко не хотячи контентоватися, удался до уряду батуринаского, доходячи своих отчистих кгрунтов, оказалось на урядѣ, же. Давид Карпенко неслухне турбуєт своих братов, повідаючи, же то кгрунта не дідовские, леч отчистие. Який поділ утвержено урядовим писмом. На певнійший довод Давид ставил Гаврила Пулинца, старинного члвка, жителя краснянского. Которий ставши перед судом войсковим енералним, в том сознал, же дідовские кгрунта Потапа, небожчика, не (...)». Суд теды его царского пресвітлого вѣчства Войска Запорожского енералный по вислуханню обоіх сторон скаржачой и отвітуючей контроверсий наказует, абы Давид Карпенко контентовался полем пахатным, которое виділено ему в едной руці на пят ден, в другой на два дні, а зособна половиною гаю, частю четвертою саду. А до того повинни брати его выдѣлити част от города до его хати Давидовой, грабежи теж всі о мала до велика повинни брати его ему повикуповати и поворочати. Що Давид Карпенко одобравши, не мѣет болш свох братов турбовати у жадного суду и права под зарукою золотих трохоет и под неопустным каранем. Для чого и сей декрет з подписом рук и притисненем звиклой судовой печати сторонѣ потребуючей есть видан в Клишках року, мѣсяца и дня выжей писанных.

Его царского пресвітлого вѣчства Войска Запор[ожского] судия енералный Алексій Турянский. Петро Михайлович Булавка, писар судов войсковой енералный».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 55037. Оригінал, завірений підписами і печаткою).

№ 9

1718, липня 8 (червня 27). – с. Симонівка. – Купча.

«Року 1718 мѣсяца июня дня 27.

Мы, жители мглинские и козаки сотні Мглинской, я, Юрий, з братом своїм роженным Васком, прозиваеміи Глупченки, и я, Степан Андрієвич, тож Глупченко, чиним відомо тим нашим добровольним купчопродажним и вѣстичим писанием в том меновите, иж міючіи свої власные отцевские нѣ в чом нікому не пенние ані заведение нѣвы пашенние из приналежним, до которой ест сінокосними ложками (тут описка, правильніше “лужки” – Ю.М., І.Т.), лежачие над річкою Біловодкою, од села Есимонтовки лівою стороною обапол ручча, в тую річку Біловодку упадаючаго, з едной стороны от межи ниви Исака Подлужаго у верху Біловодки, а з другой вниз от межи грунту Григория Парфененка, жителей мглинских, продалисмо всі мы, три Глупченки, з доброй волі нашої, не будучи ни

от кого на то примушеними, в вічност и спокойное владіние его милости пну Алексію Есимонтовскому, знатному товаришу войсковому и обывателєві мглинскому, самому ему, пней малжонце его и потомству за готовую и рукоданную сполно до рук продавческих отобранную сумму грошевую, то єсть за двадцат восьми коп осовито. На що задля ліпшої віри и певности сие наше писание купчо-продажное вічистое мы, помянутые продавци, ему ж пну Есимонтовскому при бытности людей зацних и віри годных року и дня звыш описанного в селі Есимонтовці подали.

Устне и очевисто прошоный от Юря и Василя и Стефана Глупченков я, Афанасий, священник дрововский, рукою своєю власною для потомного свідительства подписался.

Ту теж я, Петро Иванович з Филипом Марковичом, тож жители дрововские, козаки сотни Мглинской, яко прошоний будучи, сеей справи велилисмо своему духовному себе подписать.

Тако и мы, жители села Костенич, Иван Грибенюк, казак, и Яков Лагутенюк во свідительство велілисмо подписат, на тот час будучий.

Сие писание по повелінію обох сторон я, Отрохим, дяк цркви есимонтовской, рукою своєю власною писалем».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 52500. Тогочасна копія).

№ 10

1718, жовтня 19 (8). – с. Симонтівка. – Купча.

«Року 1718 октоврия дня осмага.

Я, Мина Семенович, прозиваемый Глупченко, житель мглинский, чиню видому тим моим довольним писанием, иж продадем свою власную отцевскую поженку никому ні в чем не пенную ані заведенную, лежачую біліз річки Біловодки у рову за ліском и помежи пожні брата моего зложоных Степана Глупченка и дядков моих Юрия и Василя, тож Глупченков, его мїсти пану Алексію Есимонтовскому, товаришу знатному войсковому полку Стародубовского, обывателю мглинскому, за готовую и рукоданную сумму грошовую и хлібную, то єсть за пят золотих, за полусмак жита и за полусмак ячменю вічними часи и спокойное владіние. На що для ліпшої віри и певности сие мое рукоданное купчо порожажное (!) писмо его мїсти пану Алексію Есимонтовскому при людех зацных и віри годных на тот час будучих року и дня звыш описанного в селі Есимон[товки] подалем.

Сие писание по очевистом прошенію Мины Семеновича Глупченка я, Герасим, презвитер храму Рождества Хвѣ села Есимонтовки, сие писание писал рукою своєю власною.

При Никиті Степанович Беззубенку, Левку Гуляченку и Исаку Титовичу, жителей села Есимонтовки и козаков сотні Мглинской.

Кузма Игнатович, Иван Яковлевич, села Шеверд, на т[от] час будучий».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 52500. Тогочасна копія).

№ 11

1719, липня 4 (червня 23). – с. Курінь. – Скарга бахмацького сотника Семена Боровського гетьману Івану Скоропадському.

«Ясневелможний мїсці пне гетмане, мой премилостивїйший пне, пне патроне и великий добродію.

Непоединокротне перед сим и сего прошлосимного времени нарочно за тим будучи в Глухові чрез жалосную свою ясневелможности вашей пїнской ускаржалемся суппліку на подданих ясневелможности вашей пїнской обывателєй Малого Самбора. Которие, за бивших антецессоров ясневелможности вашей пїнской от килкадєсят літ, єще за Самойловича, гетмана, от чигиринского року, до самой руйні шведской, в сіножат нашу, лежачую помеж степу сінокосного ясневелможности вашей пїнской самьборского недалеко за Тиницею білизно вершин над річкою Самборцем у Золотаришиной могили, куплею набутовую, не впиралися и не чинили в держанню оной жадного пренагабання и витиску, а тепер за щасливого и дай Бже долголітнего ясневелможности вашей пїнованя от руйні, когда мне чрез неприятеля ограбленни zostали зо всего імїния и бидла в нас не стало, же ні для чо-го било, не стала матка наша косити, за п. старости бившого самборского Федора малосамборяне поза копці наши впираючис, стали цілину от віка неораную орати и из сіножати нашой витиск чинити и прошлого літа на траву барзо скудного, когда я по указу ясневелможности вашей бил на службі монаршой под Царицином, в небитности моей, где било на сіножати той становитєя скирт дєсят, лєдво там вкосили били мої косарі возов шєстдєсят и чрез тих же малосамборян пін Ястрембский, староста бивший самборский, все тое сіно забрал на власной сіножати нашой до двору ясневелможности вашей пїнской през що я укривжоний будучи, в той кривдї своей просилем ясневелможности вашей пїнской себї мїсти даби повині повеліли висоцєповажним пїнским своим указом учинити о том степку розиск, а поневаж и тепер мало не всю сіножат п. староста самборский п[...].тицал так в той обиді своей всепокорній падши лицем до землі смію ясневелможности вашей пїнской в том чрез сію мою негодную літеру наражатєся [про]сячи о выданне превисоцє поважного ясневелможности вашей пїнского універсалу, о яком бы степку jako поблизу мешкаючие пін Семен Чуйкевич з пном сотником батуриным учинили розиск и опрєдїлили границу як старинние люди тиницкие признают по яком би я уже болш відал, посмію той степок по мїсти ясневелможности вашей пїнской влачіти, [...] пред себї трудностей от тих малосамборян не мїти. Кгдиж єще и в Самборі мїют бити тие старики, которие добре свїдомі, же за бившого антецессора ясневелможности вашей Самойловича, гетмана, под час битности тог[ди] гетманской в поході матка моя правова-лася з Мазєпихою тогда асаулкою єнералною будучою, пред бунчучним єнералним пїном Костантиєм Голубом о тую сіножат же стадом було мазєпинским вибито и по наказ правном Мазєпиха на своих сіножатах в заміну травы косити давала. В якой крайней обиді нашей и долегливости и по

стократне мѣсти пѣнскої просячи до стопи ног ясневелможности вашей пѣнскої чрез супліку сию себе повергаю мѣстивому пѣнскому одатся призрінію.

Ясневелможности вашей, всемилостивѣйшего моему пѣна патрона и великого добродія, найпокорнѣйшій слуга и подъяжок Семен Боровскій, сотник бахмацкій, m[anu] p[ro]p[ri]a].

В Курені року 1719 июня 23».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 54247. Оригінал (?)).

№ 12

1726, травня 19 (8). – Чернігів. – Випис з міських чернігівських книг, який містить у собі купчу.

«Року тисяча сімьсот двадцять шестого мѣся мая осмого дня.

Ясневелможный мѣстї пѣне гетмане, мні всемилостивѣйшій пѣне пѣне и добродію.

На урядї ея императорского величества самодержици всероссийской полковом чернігівском пред нами, нижей менованными, ставши очевисто бунчуковий пан Иван Загоровскій з братом своїм родним иеромонахом Германом, епѣспїи Чернігівской катедралним шафарем, явне, ясне и добровольно до книг чернігівских полковой канцеляріи признали, иж они, иміючи во владініи греблю опустілу по духовной отца своего Евхима Носенка, жителя березовского, в року тысяча шестьсот вусемдесять пятого мѣся септеврія двадцять третого дня сочиненої, обявлено: под городом Березною найдуючюю свою власную отеческую, никому ни в чем не пенную и не заведенную, им сукцессиве належачую, во вічне владіние до ратуши березинской войтовї тогорочне будущему Карпу Максиму со всіми того ж города Березного мещанами за тридцять рублей продали. И по одобранию тѣх денег, во всем уконтентовани zostавши, тут же на урядї полковом квитовали и вічне зреклись, даючи зуполную мощь и власть тою проданою греблю ему, вишеписанному войту, и по нем будущим, з тамошними березинскими мещанами яко своею властностью владѣти и от себе дати, продати, даровати яко хотячи к наїлїпшому своему пожитку гражданскому обернути. А помененіе продавци пан Иван Загоровскій з братом своїм иеромонахом Германом яко добровольне з посессіи той отеческой греблї самих себе и всіх кривних, близких и далеких, правним поступком видѣдичили и цале отдали, не иміючи жадного одозву до той продажи чинити под заложением вини такої же сумми як оная гребля продана. И сверх того вишеписанного войта березинского и по нем будущих, з мещанами тамошними, от всякого турбатора в спокойном владініи оной греблї своїм коштом и накладами у каждого суду и права боронити и заступати облігуются субмітуются и записуются. Якое их добровольное сознате на потомность в той чернігівской полковой канцеляріи принято и записано. З которых и сей виписъ требующой сторонї за подписом рук урядових особ и их самих продавцов с притиснением печатей видан року и дня вишеписаних.

В подленном тако:

Иеромонах Герман, шафар кафедры епѣспїи Чернігівской.

Иван Загоровскій, товариш бунчуковий.

Василий Томара, судия полковий чернігівскій.

Иван Силич, атаман городской чернігівскій.

Котриговал с книгами чернігівскими полковой канцеляріи канцелярист Василей Ленніцкій.

Писарь міскій березовскій Иван Кам(...)*(?)».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 55518. Копія сер. XVIII ст.).

№ 13

1728, вересня 30 (19). – с. Яцківка. – Лист Опанаса Покорського до мглинського сотника Олексія Єсимонтовського.

«Мѣстї пѣне сотнику мглинскій, мой велце мѣстї пѣне брате, древний друже и блгодітелю.

[...Иг]нат пн Дублянскій, торгующися о Писаровцї, не сказал в. м., м. м. пѣну, правды, что он у мене словесно и писменно торговал толко (?) пелионских кгрунтов. Да я ему не продал, о чом до днес его лист у мене просительный есть, уже гаразд позно послї завладіния моїми пелионскими кгрунтами ко мні писанный, не з примусу якого, но по доброй его, пѣна Дублянского, волї. И оного список сей час послал бы я в. м., м. м. пѣну, толко ж сегодняя рано сын мой уехал к пану Рославцу, а в его скринцї замкнуно. А еще товаришами якимис грозите и тых я не боюсь, бо тые товарищи всі такие, что у мене кгрунта купленные пооднимали, другие отчины мої позакрадали, третіе на моїх кгрунтах поселилися, намените ж, чтоб я тых пелионских чили писаровских кгрунтов одступився, а я еще за оные не приймавался без відома и волї звѣрхнѣйшой власти и писаровци мні з моїх кгрунтов скопцины не дали. Написано ж и моему ручительству (?) нїякого Радзівила в листї вашом, а в малых (?) по милости императорского влѣчства всероссийского самодержца небодем (?) нїяких Радзівилів веми вір[...] слуга свободен есть, яко и я своїм добрим и власним владлї (?). Доброе а не чужое вызволит лист пѣна Дублянского, которому торгуют у мене долігало не з примусу, толко напрасное за владіне моїх кгрунтов. О чом словесно дай Бг пространніе з вами разговорит, абы вже сим літом хотїл якимколвек образом з ким належит о писаровские кгрунта в медиаторство прийти, толко ж на чом медиаторство оных кгрунтов утверждат. Всї тые крепости білогощанские з Данилом на Москві. Любви затым братерской полекаюся.

З Яцкович септевр[ия] 19 дня 1728 года.

В. мс., м. мс. пану, всего добра зычливий и всегда поволный слуга Афанасий Покорскій».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 52520. Тогочасна копія).

№ 14

1729, березня 7 (лютого 24). – Стародуб. – Лист Лавріна Лук'янова (?) до мглинського сотника Олексія Єсимонтовського.

«Мѣсѣвий пѣне сотнику мглинський Олексій Єсимонтовський, мой добродію.

Закорони (?) долгами вашими пѣнський лист посланий ми для зиску, которіе в разних містах брали козаки денги в вашой пѣнської мѣсти една, иже тилко случился козак з сотни Новгородской. Токмо послан указ к одному в Богдановку, а по иних не дано, велено самим зискват нам Андриевки и Солова или з найму. Токмо ж можим: сами чим ся мусим харчеватися и про мед сокредно (?) споминали его мѣсти пѣну полковникові не пренимат. А про писма около урак и прочіих ділах жадной отправки еще не получено.

О чом вашой пѣнської мѣсти о всем извѣстивши, застаю до услуг поволним вашой пѣнської мѣсти нижайший слуга и подножок Лаврин Луканов (?).

З Стародуба 1729 февраля 24».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 52521. Оригінал. На маргінесах запис: «Велено посилати»).

№ 15

1729, вересня 10 (серпня 29). – Вороніж. – Купча.

«Року 1729, мѣсця августа 29 дня.

Пред нами, старшиною вороніжскою, на сей карті підписаною ставши Григорій Пішовец, знатний козак сотні Вороніжської, обявил, что сего ж 1729 году мѣсця июня 4 д. купил в Варвари Ковалюковски Иосифовой Романовичовой, перед сим вороніжской, а тепер обивателки олшанской, гай еї власний по легації покойному мужові еї от свекра, пѣна Романа Лазаревича, доставшийся на урочищи, прозиваемом Полевичах, за селом Локотками з двох сторон поміж войсковими сіножатми полевицкими, с третьей стороны от чернецкого через шлях, а з четвертой от жителя локотковского, прозиваемого Колодки, ровом оточений, купно з плецем, в селі Локотках лежачим, з одной стороны пѣней гетмановой бившой, а з другой стороны шляху у коло ворот, идучи на Пробиной улице недалеко от церкви за готовую и певную сумму грошей рублей за сорок сім. А тепер тот гай со всіми прописаними локотковскими плецем и хатами продаем в совокупленіи до тих же войскових полевицких сіножатей за такую ж сумму готових грошей, якби я далем и во вічне владніе войскової енеральной артилеріи, сеею моею купчою ствержаю. Що и ми, старшина вороніжская, от его, Григорія Пішовця, вислухавши, яко ему, Григорию, данную купчую от помянутой Варвари велможному его милости пѣну Якову Лизогубу, обозному войсковому енеральному, отдавали. Так и сим листом добровольную продажу и куплю ствержаем.

Року и дня вишеписанного.

В подлинном подпис таков: Кирило Слабій, атаман городовий вороніжский.

Григорій Яковлевич, войт вороніжский.

Гаврило Финицкий, бурмистр вороніжский.

Вороніжский писар Иван Никитов».

(БІАН. Спр. 261. Ч. 2. С. 143 зв. Тогочасна копія. У документі намальовано три кола, всередині яких написано відповідно: «Місто печати міської вороніжской», «Місто печати атамана вороніжского», «Місто печати войта вороніжского»).

№ 16

1729, вересня 10 (серпня 29). – «Відомость» старшини сотенного міста Вороніжа про військовий двір.

«Року 1729 мѣсця августа 29 д.

По указу ясневелможного, его мѣсти пѣна Даниїла Апѣтла, Войск Запорожских обоїх сторон Дніпра гетмана, за прибитіем в Вороніж его милости пѣна Семена Карпїки, асаули артилерийского, ми, нижей писанние, урядовіе вороніжские по требованію его, пѣна асаули, о дворі войсковом відомо чиним. Двор войсковий в городі Вороніжу на предмістію есть, на улиці лежачой, едучи к Ямполью, а куплен за скарбовіе войсковіе денги без будовлі, толко за якую цену за давностю літ ніхто не знает. А тепер в себї будовлі иміет деревяной хат дві з сінцами рублених з доброго дерева, стайня рубленая на семи шулах з двома воротами, а двор огорожен у вусім стін з одной стороны от Карпа Кравця ділованем, а з другой огорожен малим и дробним тином от Степанихи Білозурки, а с третьей стороны от тої ж прозиваемой Білозурки и сая будовля вся куплена з войскових денег. Сію відомость ми, старшина вороніжская, для видения велможному его милости пѣну Якову Лизогубу, обозному войсковому енеральному, руками нашими підписавши, подаем.

В подлинном подпис таков:

Кирило Слабій, атаман городовий вороніжский.

Григорій Яковлев, войт вороніжский.

Гаврило Финицкий, бурмистр вороніжский.

Вомісто Афанасія Деречи, Андрія Бардина, Стефана Борзенця и Ивана Вернигори, я Стефан Хмелник, жител вороніжский підписался».

(БІАН. Спр. 261. Ч. 2. С. 139–140. Тогочасна копія).

№ 17

1729, вересня 10 (серпня 29). – Глухів. – Купча.

«Року 1729 мѣсця августа 29 дня.

Пред нами, старшиною вороніжскою, на сей карті підписаною, ставши Григорій Пішовец, знатний козак сотні Вороніжської, обявил, что сего ж 1729 году мѣсця июня 4 д. купил от Варвари

Коваловской Иосифой Романовичовой, перед сим вороніжской, а тепер обивателки олшанской, гай еї власний по легачії покойному мужові еї в свекра пна Романа Лазаревича доставшийся, на урочищи, прозиваемом Полевичах, за селом Локотками, з двох сторон помеж войсковыми сіножатми полевицкими, с третьей стороны от чернецкого через шлях, а з четвертой от жителя локотковского, прозиваемого Колодки, ровом оточений, купно з плечем в селі Локотках лежачим, з одной стороны пней гетмановой бившой, а з другой стороны шлях у коловорот идучи на пробитой улицы недалеко от церкви, за готовую и певную сумму грошей рублей за сорок сім. А тепер тот гай со всіми прописанными локотковскими плечем и хатками продаем в совокуплений до тих же войсковых полевицких сіножатей за такую ж сумму готовых грошей, як и я далем, и во вічное владіние войсковой енеральной артилерії сеюю моею купчою ствержаю. Що и ми, старшина вороніжская, от его, Григория Пішовця, вислухавши, яко ему, Григорию, данную купчую от помянутой Варвары вельможному его милости пну Якову Лизогубу, обозному войсковому енеральному, отдали, так и сим листом добровольную продажу и куплю ствержаем року и дня вишеписанного.

В подлинном подпис таков:

Кирило Слабій, атаман городовий вороніжский.

Григорий Яковлев, войт вороніжский.

Гаврило Финицкий, бурмистр вороніжский.

Вороніжский писар Иван Никитов.

(БПАН. № 261. Т. 2. Арк. 141. Тогочасна копія. Внизу документа намальовано три кола, всередині яких написано відповідно: «Місто печати міської вороніжской», «Місто печати атамана вороніжского», «Місто печати войта вороніжского»).

№ 18

1729, до жовтня 23 (12). – Рапорт сотенного писаря Івана Вдановського (?) графу П.О. Рум'янцеву.

«Сиятельныйшому графу (далі йде повний титул П.В. Рум'янцева – Ю.М., І.Т.) нижайший репорт За силу данного мні от вашего высокографского сиятельства словесного повеліния о снятіі копій в представленных вашему высокографскому сиятельству высококачайших указов и грамот, також універсалов и кріпостей ратуши березынской и о представлений оних вашему высокографскому сиятельству, я з оних копій снял. Которие при сем з описю вашему высокографскому сиятельству з всенижайшою моею покорностью представляю.

Писарь сотенный березинский Иван Вдановский (?)».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 55504. Оригінал).

№ 19

1729, до жовтня 23 (12). – с. Грицівка (?). – Скарга Стефана Стожка гетьману Данилу Апостолу.

«Ясневелможный мѣці пне гетмане, мой всемилостивійший пне и великий добродію.

Падше до стопи ног ясневелможности вашей, моего всемилостивійшого йшого пна и добродія, слезне и плачливое ускаржаюся на пана Федора Стожка, сотника батуринского, а своего брата едноутробного в таковой способ:

Уже тому діється роков с килконадцять. Еще до шведчини держалисмо в аренді городок Остер з ним, пном сотником братом моім, еден рок по половині, а другой рок третину мні попустил и попустил дати. Потим того так же в Красном Колядині рок арендовалисмо по половині и нажилисмо на тих арендах тысяч вусім. А с тих осми тысячей дал мні близко тысячи всей тоей дачи. Я теди, видячи, что мене оскорбляет, почал з ласкою полюбовне просити, жебы принаме третью част грошей дал. Он мні отказал: «Ну, мовит, брате, ми за тие гроши построім кліток скилко на Сейму, а построівши, там же и твоя по половині нехай идет и всякий кошт». Імію на тое свідителя члвка доброго, Петра Малика, шафара, жителя божковского. Я тому слову повіривши, а до того належитую свою част, як отцу виражаючи, поневаж он, старший брат, там же и свої ронил запрацованіе гроши и инший кошт. Построенными тими млинами он, п. брат мой сотник, уже скилко роков владіет, а мене во всем чужда от них чинит и во всем при бідности моей оставляет. Видячи я его на мене таковое немилосердие, многократне с плачем яко отца и брата своего просилем, абы мене бідного не оставил, а камень хоч третинний мой, приобецаний сумою моею так набитий, дал. Он не тилко камня не хочет дати, леч и во всем от него камня моего отдаляет. А я, бідний, сподіваючися на тот камень, людем мною завиноватился и бідного кгрунтику, що імію, тепер все в людей в арешті zostал и крайное разорение мусілем грезнею пна сотника, брата моего, (...)»-ти. При сицевом моем крайнем разоренном убожестві и паки павше с кривавими слезами моіми под стопи ног ваших рейментарских, всепокорственно прошу, абы в тих млинах братних, посполу зо мною на Сейму в камені як коштом, так и працею, построенных, третина била от него. п. сотника, дана, а принаймне хоч еден камень. Которий когда бы дан был, того ж часу ясневелможности вашей панской спіяжил бы, понеже чрез него, п. брата моего власного, так нищетне при убож[естві] и людем задолжился. О тую милост и по тысячократне ясневелможности вашей прошу и до кончини живота моего з женою и дітками моіми за щасливое пановане ясневелможности вашей найвишого Творца благати долженствую.

Ясневелможности вашей, моему всемилостивійшему пн. у и великому добродіеву, найнижший раб и подножок Стефан Данилович Стожок, козак и жител королевцкый».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 51267. Оригінал ??).

№ 20

1730, травня 12 (1). – Києво-Печерська лавра. – «Объявление» о. Романа, намісника лаври, до генерального військового суду.

«Ея всепресвітлішого імператорського величства в суд войсковый енералный.

Объявление.

Граммота ея імператорського величства из гѣдрственной коллегіи иностранных дѣл в Києвопечерскую лавру отпушенная из Глухова из суда войскового енералного и с нарочным козаком Семеном Колмиком до рук моїх з братією отправленная, получена исправно. По которой о исполненіи в оную гѣдрственную коллегію отповѣтствованием и с нарочным нашим посланним и о сем же о получении тоя монаршія ея імператорського величства грамоты в суд войсковый енералный репортуем.

Лаври Києвопечерския намісник, иеромонах Роман з братією».

(БІАН. ВР. № 261. Ч. 2. Арк. 202. Оригінал. Запис зверху документу: «Под[ано] 5 мая 1730 г. Записав, дат к отпуску»).

№ 21

1732, лютого 29 (18). – Глухів. – Лист гетьмана Данила Апостола до Завадовського і Дзевульського.

«П. п. Завадовский и Дзевулский.

Подад нам супліку пн Григорий Скаруппа, знатний бунчуковий товариш, в которой выразил, иж Николай Еремьевич, козак значковий полку Стародубовского, выправивши себѣ фундуш у антецессора ншого, покойного гетмана Скоропадского, на заняте греблі на річці Веприкѣ за селом Синим Колодезем и не могучи там за убожеством своим сам занят оной, продал фундуш тот покойному родичеві жалобливого. Который, выпросивши у того ж покойного гетмана себѣ конфирмацію (якою позволено ему рудню постройть и слободку осадит) почал бил наемщиками своими там засипат греблю на строение млина виготовливать, з потребу бруса и каменья до млина купити. А он, Николай, послѣ того ж у покойного полковника Журавки выпросивши себѣ поблизу тоей займи будучое селце Синий Колодезь, у подданство загнал, самовольне з тоей займи работников и на его, пна Скорупи отца, початку и кошту без всяких кріпостей постройл оден камень. За якое самовольство хочай он, пн Скоруппа, и позивал помянутого Николая до полкового суду, тилко ж за частими его, пана Скорупи, отлучками з дому, то за николаевими позвами з полковником Журавкою точачимися, того заводу их не окончили. Когда же вскорости справи своей з Журавкою пред покойным судією енералним Чарнишем он, Николай, окончит не могл, тогда по неволи своей обозвавшись с продажею того млина заводного, потай жалобливого пна Скоруппи приторговался на оный з судією енералним Чарнишем за сімсот золотых. Который давши задатку Николаю талярей сто без указу гетманского почал там строит рудню. О якой продажи жалобливый довідавшись, писал он о том до его, судіи енералного, же неслучно и безправне тую себѣ набил куплю, а для лучшего виrozumлення послал ему універсалов гетманских копій. На что Черниш,отвѣтуючи, обіщал не учинит обіди. Когда же судія Черниш по многих мѣстах в полку Стародубовском распростираючися самовольною державою, начал бил полчанам чинить протчие обіди. В ту пору, довідавшись того, покойный гетман Скоропадский, прислал в полк Стародубовский указ (який и нні у пна Петра Корецького иміється) даби жадной держави судіи Черниша бит у полку не допускано, а в кого що хочай купит, як у помянутого Николая, принявши свой задаток, талярей сто уступил би. По которому указу протчее владіние от Чарниша отобрано було, а за турбацію жалобливого под час межованія Почепа ставшуюся,тоєю руднею на жалобливого займі самовольне постройенную и до того ж часу он владіет. По освобождению же своему жалобливый з-под аресту Румянцевого, когда начал бил турбоват Николая за продажу судіи енералному Чернишу займи, тогда он прилюдне сознаючи свою вину, самоизвольно просил жалобливого даби он же як своего власного тоей займи на Чернишу доходил или недодаточные ему денги чтириста золотых себѣ доправил, а себе от тоей претенсіи весма отдалил. На что добровосовістных людей за руками битное свидѣтельство при протчих кріпостях презентовал. О чом всем еще в прошлом 1728 году у битное ншу в Москві за живота покойного Чарниша подавал нам челобитную, по которой хочай ми посилали з ним, пном Скоруппою, пна Грабянку з протчїими, до его, Чарниша, упоминаячи, жеби завладінное жалобливому уступил, толко ж он, покойный Чарниш, обіщаючис да сам до нас прибѣг посланних, отвітствия певного отправил. Тогда он же, пн Скоруппа, сими годами многожды посилал листи з упоминком о той млин (где теперь рудня) и до пней покойной Черниша, но и она посланих без отвітствия отправуючи, тим млином и руднею напрасно до тих час владіет и в том просил нашего разсмотрения. Прето предлагаем, абисте в. мст. по вишеписаной жалобливого пна Скоруппи отца займи, где теперь паней Чернишевой рудня, по кріпостям и по людским свидѣтельствам в самую правду и присудствіи присланного од пней Черншовой повѣренного розискали и тот розиск к нам прислали до разсмотрения, а жеби она, пн. і Чарнишева, кого од себе повѣренного з кріпостями к оному розиску до вас прислала, о том к ей, Чернишевой, указ наш послан.

З Глухова февраля 18 1732 году.

В. мостем ласкавий ея імператорського величства Войска Запорожского обоїх сторон Дніпра гетмана и кавалер Данило Апостол.

(ІР НБУВ. Ф. І. № 50739. Тогочасна копія).

№ 22

1732, квітня 1 (березня 31). – Глухів. –Купча.

«Року тысяча сімсот тридцят второго, мѣсяца марта тридцят первого дня.

Всім и кому колвек тепер и в потомние часи сего оказиватимет потреба сим ншим обявляем доброволним писанием, иж міючи мы половинную част млина свою власную, от дяді ншого и Ивана

Шкирманта за долг матки Їшой нам доставшуюся, который и свою того ж млина половинную част, где в едной клітці дві колі мучних, а в другой ступное просяного и суконное з греблю на річки Уску лежачою, двор оден з едной стороны на березі войсковому пушци артиллерийской Полежицкой стоячий, другой двор з другой того млина стороны лежачий з пущею от города Ямполья и Гути покойной Скоропадской помеж закопов униз до Павла Стаховского, до дорожки, идучой от хутора его, понад тоєю ж дорожкою помеж гаюв закопанных жителя ямпольского Василя Гаевого и Павла Рощина, жителя усковского, до самого Глинища чрез дорогу, идучую з Гути и урочища Мостов, сіножат з гаєм над річкою Уском на сімдесят воз помеж гутянского жителя Медведя, а з другой стороны жителей паліевских, подданных мїстрия Гамаліевского, понад річкою Уском же через шлях, из Гути до села Паліевки идучий, против гаю гетманши Скоропадской лежачую, з доброй їшой волі продали войсковой енеральной артилерії за певную сумму готових денег двісті рублей. Которие денги всі сполна с помянутим дядею ншим Иваном Шкирмантом и его женою Евдокиєю и сном их Стефаном одобравши и пополам поділивши, самих себе, жен, потомков нших кровных, близких и далеких, от тоей вишеписанной продажи отдаляем и не повинни будем интересоватися вічными часи и жадной в оную уступу иміти под варунком правним на турбатора покладаючи тую ж виш означенную сумму. А мїл бы хто з нас или хто колвек в означенной продаже ншой енеральную войсковую артилерию правними турбациями затруднять и в спокойном владінію оной артилерії чинит препятствие, то от такого турбатора повинни и должны будем ми своїм сумптом защищат и оборонят в всякого суда и права, а войсковой енеральной артилерії вишпоказанным майном, греблю, дворами, сіножатою и пущею вічно владіть позволяем. В том и сие їше добровольное писание при людех означенных руками своїми подписуем.

В Глухові року и дня вишеписанных.

В подлинной подпис таков:

К сему їшему добровольному запису купчому Андрей Шкирмант руку приложил.

К сей їшой купчей Николай Иванов син Шкирмант руку приложил за себе и за брата своего Александра подписался.

К сему їшему добровольному запису купчому Александр Шкирмант руку приложил.

К сему купчому запису в місто Евдокии Никифоровой, дочери Ивановой, жени Шкирмантихи, вишей писанный Андрія, Николая и Александра Шкирмантов, дядини их, по ея прошению руку приложил Сава Терлецкий.

Я, Иван Сисоенко, житель глуховский, по прошению вишепомянутых Шкирмантов к сей их добровольной купчей руку приложил.

К сему купчому запису канцелярії малороссийских зборов писар Ияков Яковлевич по прошению вишеписанных Шкирмантов по их прошению руку приложил».

(БІАН. Спр. 261. Ч. 2. С. 161. Тогочасна копія).

№ 23

1733, червня 3 (травня 24). – Глухів. – Розпорядження гетьмана Данила Апостола.

«Ея императорского величества Войска Запорожского обоіх сторон Дніпра гетман и ординатор Александр Невский кавалер Даниїл Апостол.

В суд войсковый енеральный предлагаем: при високомонаршой ея императорского величества из гсдарственной коллегии иностранных діл прошлого априля от 27 д. сего 1733 году з Санкт Пітербурха пущенной, а намы сего мая 9 д. полученной грамоті, якие ея императорского величества присланы к нам печатные указы о доносителях в важных ділах, чтоб доносили самую истину и не приминивая к тому от себе ничего, а не на вынних в том никто б вымышленно и ложно доносить и в слові объявлять отнюд не дерзали. З тых ея императорского величества печатных указов один в суд войсковый енеральный печатный же указ при сем посылается для відома и исполнения, як в оном ея императорского величества указі всемілостивіше повелено.

В Глухові мая 24 д. року 1733 году.

Звишенованный гетман и кавалер, а вмісто власной рейментарской руки по повелению его ясновельможности, на сей час болізнующего, подписал войсковый енеральный писар Михайло Турковский.

Записав, взят по пові(...) и служителям канцелярии

Афанасий Радищев

Суддя енеральный Михайло Забіла.

Суддя енеральный Иван Бороздна».

(ІР НБУВ. Ф. 1. Од. зб. 270. Арк. 93. Оригінал, завірений власноручним підписом генерального писаря і печаткою).

№ 24

1733, березня 5 (лютого 22). – Глухів. – Розпорядження гетьмана Данила Апостола.

«Ея императорского величества Войска Запорожского обоіх сторон Дніпра гетман и ординатор Александр Невский кавалер Даниїл Апостол.

В суд войсковый енеральный предлагаем: текущего 1733 году февраля 18 д. получили мы премощнейшую високомонаршую ея императорского величества з гсдарственной коллегии иностранных діл грамоту, мимошедшего генваря 24 д. з Санкт Пітербурха к нам отпущенную, и при ней сообщенніи два печатные указы о штрафованіи и наказаніи за гсдарственные и партикулярные преступления и о рішеніи діл со всякою чистотою безстрастною совістю без предложения. З яких печатных указов один при сем в суд войсковой енеральный посылается для надлежащего по нем исполнения.

Дан в Глухові февраля 22 1733 году.

Звищенований гетман и кавалер рукою власною».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 270. Арк. 92. Оригінал, завірений власноручним підписом гетьмана та печаткою).

№ 25

1733, травня 17 (6). – Івангород. – Купча.

«1733 году, мая 6 дня.

Я, Павел Харченко, полку Ніжинского, сотні Івангородской козак и житель села Фастовец, а те-пер палубничий артилерії войсковой енеральной, відомо чиню сим моїм купчийм записом в каждого суда и права и кому о сем відати будет потреба, иж міючи я власний свой кут, в Колчиновці поміж войскового ґрунту лежачий, из сіножато и ліском, який кут и з сіножато и ліском не пенний и ні-кому ни в чем не заведений так из доброй моей волі, ані жадного примусу, продадем до войсковой енеральной артилерії за суму певную готових денег двадцят один рубль, якие то денги отобравши своїми руками всі сполна, самого себе, жену, потомков, родичов моих, близких и далеких, от того мною доброволне проданного кута сіножати и ліска, отдаляю и ніхто впреди до оного не повинен интересоватися и жадного уступу иміти, вічисто права своего зрекаюся под обовязком правним на турбатора тоєї ж вишозначенной суми, а войсковой енеральной артилерії волно уже тим кутом, сіно-жато и ліском вічними часи, не узнаючи ні от кого жадного препятствия, владіти. Тут же докладаю, же если би хто иміл до оного кута впрעד интересоватися и турбовати, то я, вишеписанный продавец, повинен своим сумптом боронити в том. Для лучшей віри и певности в потомние часи, абы в твер-дости zostавало при войсковой енеральной артилерії и сей мой купчий запис за відомом всего уряду сотенного ивангородского с подписом рук и при звиклой печати и за подписом собственной руки моей видалем в ратуши ивангородской року и дня звишписанного, в чом для лутшого достовірия своеручно крестом росписуюс (+).

Сей вишеписанный купчий запис писменно стверженний пред нами, нижей подписанною стар-шиною бил презентован и по требованию обоіх сторон для неотмінности часи потомними подписом рук належных и притиснением міской печати ест конфірмован року, мсця и дня више специфікован-ных.

В подліній конфірмації підпис таков:

Сотник ивангородский Андрей Безпалый.

Атаман городовый Филип Кривонос.

При печати міской подписался писарь ивангородский Александр Саетовский».

(ВР БПАН. Спр. 261. Ч. 2. Арк. 149–150. Тогочасна копія. Внизу документа намальовано коло, всередині якого напис: «Місто печати міской ивангородской»).

№ 26

1735, березня 16 (6). – Івангород. – Купча.

«Року тысяча сімсот тридцят пятого, мсця марта, шестого надцят дня.

Я, ниже подписавшийся, явственно чиню сим моїм кому того потрібно будет відати тепер и в потомние часи доброволним писанием в том, иж міючи свой власний нікому ні в чом не заведений и не пенний, стоячий на урочищи ведля хутора войскового Калчиновки на рекі Острі в острові, про-живаемий Мишуровский, который з доброй своей волі, а не с примусу, з відомо всіх своїх свойствен-ных продал з землею во вічне владіние на войсковую енеральную артилерию за готовие денги чоти-ри рубля. И по такой моей добровольной продаже отдаляю себе самого, жену, дітей и всіх свойствен-ных своїх, близких и далеких, от показанного гаю вовся, но толко оним позволяю вічне и спокойне владіти тепер и в потомние часи правлению енеральной войсковой артилерії вовся. В какой моей доб-ровольной продаже ради в потомние часи твердости и віроятия сей мой купчий запис на уряді з рату-ша ивангородского с притиснением урядовой печати и подписом имени моего и урядников в прав-ление енеральной войсковой артилерії подаю року, мсця и дня вишшеозначенных.

В подлиной подпис таков:

К сему купчому запису продавца полку Ніжинского значковий товариш и на сей час сотенное ивангородское правление содержащий Василь Дмитриев, житель ивангородский подписался, а вмі-сто Василя Дмитриева, яко неграмотного по его прошению тоєи же сотні писар Евфим Шуба руку приложил».

(ВР БПАН. Спр. 261. Ч. 2. Арк. 150–151. Тогочасна копія. Внизу документа намальовано коло, всередині якого напис: «Місто печати міской ивангородской»).

№ 27

1737, червня 30 (19). – Батурин (?). – Скарга батуринського сотника Федора Даниловича (Стожка) та ін. гетьману Данилу Апостолу.

«[Ясневел]можный пне гетмане, [мні] велце милостивый пне пне и великий добродію.

[Пад]ши до ног велможности вашей, слезне [ускарж]аюся на п. сотника бахмацкого, который як его перед тим мене ненаві[дил] и враждуючи, а барзій всякими способами стараючися чим бы мене [...]честия и з ласки в неласку и особливую уразу, велможности вашей [...]сти многочотне разы до велможности вашей, пна моего милостивого, [...]в неслухний річи доносячи и удаючи мене якобы за недосмотром з дворца велможности вашей многие людем кривды утиски чинят, барзій як в стат-ку, так и конях краденым способом забіраючи оний (?) чого тогді перед его млстию паном сотником глуховским и пном Тарнавским, якие в тот час особне от боку велможности вашей на инквізицию высыланы были не толко на мене, жебы я позволяю албо теж тое з відомо моего чинилося, але и на

тую всю челядь сколько ей в дворці вашой панской велможности zostавало и тепер zostает не доведлося, так и тепер тоей давной своей невинной на мене завязтости он, помененный п. сотник, не переставючи и на том першом неправедном своем велможности вашей доношению сердца своего запалчивого не угамовши при бытности пана Ивана Василевича, маршалка двору велможности вашой, в бахмацком дворці случившой, задал мні немалое без (...)»* и не раз домовлял будто я в окольные села на загоны злодійским способом здобыватися, а барзій коней викрадати, стадников з дворца велможности вашей городского посылаю, которые якобы уже и гдесъ выкравши вола, до мене в дворец ваш пінский привели. Теды люб того ж часу пін Иван, маршалок, по указу велможности вашей, пана моего милостивого, припозвавши всіх тых стадников, каждого бючи, подробну допрашвал если где колвек що крали и [...].

(ІР НБУВ. Ф. І. № 54279. Тогочасна копія. Запис внизу документу: «Місто печати батуринської»).

№ 28

1737, червня 30 (19). – Батурин (?). – Лист батуринського сотника Федора Даниловича Стожка, Павла Козловського, батуринського писаря Йосипа Івановича до мглинського сотника Олексія Єсимонтовського.

«Копия с печатного.

Року 1737 мѣсяця июня 19 дня.

На уряд, нижей подписанный батуринский, прибавшы еї мѣсц пні Агафія Лисенчиха з дочерю своею пні Даниловою Забілихоу упоминалася о поосталое покойной дочери еї Маріи Ивановой Роговникової внесене у форой Роговниченковой жені, жебы унукові их Василеві, от дочери еї спложенному, возвращено. Теды пні Екатерина Покотилина, уфорая Ивана Ханевского жена, подлуг составленной от небожчиці свекрухи еї, старой Роговнички, купно от покойного мужа духовниці, представила всі сосуди серебряные и прочие фанти, привязши у ратушу батуринскую до отдана упоминаючимся при битности пна Павла Козловского и жени его, що все нижей сего значит

Куман пивний, мало по концах и на уху позлочований, ковш великий срібний, чарка медопийная срібная, кубков пѣстро позлоцістих чтири, розтрухан един медопийный позлочований, а другой менший горілкопийный позлочований, ложок срібных шість, пояс един срібропозлочований на рамені, другой в десяти штуках позлочоний, ціні полумисков сім, талірок цінових пят, кошул женских чтири, дві злотом на рукавах вишивание, третяя вишивим шовком розшиваная, со шнурком на брижах золотых, четвертая зеленим шовком розшиваная со шнурком же золотим, конец суто з срібром золотий, до баволнни (?) належный. Простира до постелі и шіст наволочок подуццаних з карунками білими, запона простая тканая [...]получю, ковдра зеленая лудановая з окладками [...]новими жовтогоронцими, кунтушов два, женскіи] един табиновий жовтогоронций, другой блаки[тний] лудановий, футер дві сибіркових, плахта ед[на...]впатая червоная з шовком, другая простая [чер]воная, шапка старая ригого(?) вишевого оксам[и]ту, обрусов чтири з заплочными крутом зашну[...]вками, коцов два пристриганих старих. Сие все вишписанное иміне пні Екатерина Василева Покотилова, бывшая Роговничина невістка, в ратуші батуринском налице представила и при битности пней Лисенчихи и паней Забілихи, при пну Козловскому, отдала все до рук пней Лисенковой. Що урядовне на ратуши записали и для твердійшой вірности печаттю міською закріпили при подписаніи рук наших, а он, Василий Ханевский, на сей записі своею рукою во увіреніе затверждает и вмісто квітанціи о взятих виш писаних вещах отдает сие мачесі своей Екатерині Василевой Покойной року и дня виш писанного

Федор Данилович, сотник батур[инский].

Павел Козловский.

Иосиф Иванович, писар батуринский».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 54275. Тогочасна копія. Запис внизу документу: «Місто печати батуринської»).

№ 29

1739, жовтня 7 (вересня 26). – Глухів (?). – Купча.

«Року тысяча сімсот тридцят девятого мѣсяця сентябра двадцат шестого дня.

Перед нами, старшиною глуховскою, на сем листу подписанною, ставши жители глуховские Марко Ганчар да Грицко Паламаренок, объявили, что сего ж 1739 году мѣсяця июля 11 дня для строения лиоуху на содержание казенного пороха уступили добровольне своей собственной никоум ни в чем не заведенной и не пенной землі близ Глухова иміючоїся в длину саженой на сто пятьдесят чтири, да в попереk саженой на тридцять два, в том числі Марко Ганчар землі в длину саженой сімьдесят сім, а в попереk шестнадцат, да Грицко Паламаренко в длину ж саженой же сімьдесят сім, да в попереk шестнадцат, за готовую сумму денег, а именно за чотири рублі. Якая земля означенных Ганчара и Паламаренка з обоіх сторон состоіт з землею гѣдна двскарбия енерального Андрея Марковича, якую сумму денег каждый з них, а именно Марко Ганчар два рубли да Грицко Паламаренко два ж рубли з енеральной войсковой артилеріи принявши, оную землю во вічное владіние оной енеральной артилеріи продают, а себе самих яко и жену, дітей, близких и далеких крвних от владіния той землі вічне отдаляют. А если бі кто з крвних или посторонних людей дерзнул до той землі який учинити одозв, то должны оны сами или по них діти их в том обстоювати и обороняти, ижби та земля ненарушно, а вічне при енеральной войсковой артилеріи найдовалася. Чего для ради лучшаго впрд енеральной войсковой артилеріи владіния сим купчим записом зътвержают, що мы, старшина глуховская, вслушавши, а особливо узнавши ту пропажу за слушную, для віроятія и лучшой твердости руками своїми ствержаем.

В подлинной подпис такъв:
К сей купчой въмѣсто отца своего Марка Гончара по его велению сн его, Лукян, руку приложил.
К сей купчой житель глуховский Яков Яковлев, сн Броварников, місто Грицка Паламаренка по его прошению руку приложил.

Демян Туранский, атаман глуховский.
Войт глуховский, Иван Пухович.
Бурмистр глуховский Юрий Данилов.
Сотенный глуховский писар Яков Макухин».

(БПАН, Спр. 261. Ч. 2. Арк. 152–153. Тогочасна копія. Внизу документа намальовано коло, всередині якого напис: «Місто печати міської глуховской»).

№ 30

1740, листопада 28 (17). – с. Дегтярівка (?). –

Зобов'язання дегтярівського священика Петра «Яковлева».

«Року 1740 мѣсяца ноеврия 17 дня.

Я, нижей подписавшийся, чиню извѣстно тим моим постановним писанием кому о том видат надлежати будет тепер и в дальшия времена, что за принятием мене чрез прозбу мою за настоящего и цілопарохияльного священника до цркви дегтяровской сѣтых апсл Петра и Павла договорился я з їх мыслями бунчуковым товаришом пном Алексіям Есимонтовским и с панією М(а)риєю Есимонтовскою яко фундаторами оной цркви и державцами помянутого села Дегтяровки в том, что должен буду за їх мыслостей и за наслідников их иерейско Бѣга молит и имит всякое доброе з их милостями и со всеми парохиянами яко паче доброму презвитеру принадлежащее обхождение, а даходи парохияльные, на мене належные за разные отправки, обишаюся брат от парохиян своих и от прочих жителей не іначе, токмо по ниже слидуущему объявлению, а именно: роковщини з четвертки жилой (?) пахатного грунту, четвертки жита старой мири мглинской з батля (?) по чтири копейки денгами, за шлюб винечный тяглою члѣвика десят алтин, з батля (?) пят алтин, за имя мужескаго полу дві копейки, а женского копейку. Тое ж и за крещение, а за посвящение дому и за помочомолля (?) гривну, за похорон всякого людина старого и старой жени гривну, за остатний столъ старого – дві гривни, за младенческий – пят копѣек. Кто же будет в парохіи моей, в маенностях више означенных пнов Есимонтовских, с чужой парохіи брат в кого дівку, то з можного – два таляри, а з убозшаго – чѣри золотих. А если их же, пнов Есимонтовских, и оних наслідников з других маенностей будут кого в брачное сочетание поймуют, то копу одну. Буди же случится кому з своих парохиян второ и требрачный шлюб дават и подданим пнским же инших маенностей, теди за второбрачный гривнюю болш, а требрачный – двома гривнями над первые шлюби якою я и установою будучи кантант (помилка, має бути «контент» – Ю.М., І.Т.), даю сию мою добровольную (...)»* и рукою моею закрипленою и (...)»* и пнам Есимонтовским ассекурацію с тим предложением, же если би имил я в чем нибудь сию установу нарушит и проти оной не устоит, то должен буду без жадного и[з]винения на дом архиерейский платит штрафу денежного двадцат рублей, тое ж и им, пном Есимонтовским, и их наслідником. В том лучшего ради вираятія и для спокойнишаго сожитія сие мое писание с подписом руки моей и печатемі оного року, мѣсяца и дня звиш виража[...] потребуемой стороны видал сие писание установочное по прошению Петра Яковлева, презвитера сѣто Пе[т]рапавловскаго дегтяровскаго Василий Феодоров, поп биловодский, писал. К сему писанию своему Петр Яковлев, поп дегтяровский, руку приложил».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 52568. Оригінал).

№ 31

1742, липня 7 (червня 26). – Івангород (?). – Купча.

«Тисяча сімсот сорок второго году мѣсяца іюня двадцать шестого дня

Я, Василий Дмитриев, син значковий полку Ніжинского товариш, а житель містечка Івангорода, чиню відомо сим моім купчим писанием во всякого суда и права и кому о сем відати тепер и впред будет потреба, иж міючи я власную свою греблю, прозиваемую Пустую, мною набутую, на рекі Острі засипанную, на которой состоят и мелниц дві, в каждой по одному мучному устроение, з обоіх концов к собственной моей землі присипанную, во грунтах фастовецких и мартиновских лежащую, никому ни в чем не пенную и не заведенную, але як владіл я чрез килко десят літ оною спокійно, так з доброй моей волі без жадного примусу за совітом жени моей Параскевії и синов нших Павла и Семена той половинную част греблі, от села Мартиновки концем лежащую, и на оной клітку о одном колі мучном, в какой и другое коло волно будет устроїт, и в ріки рібною ловлю. Да в конец тоей греблі березняк з землею для подчинки той греблі, которая лежит обмеж з одной стороны дороги и другой з села Мартиновки, а вверх концем до березняка козака и жителя фастовецкаго Василя Шекеренка, продал на енералную войсковую артиллерию во вічність за сумму готовых грошей сто сорок рублей. А другую половину греблі, от фастовецких грунтов концем же лежащую, и на оной клітку з одним же колом мучным себѣ удержал для препитания. Якую греблю когда надлежатиметь подчинит или внов плотину с подвышением устроїт, то все то ділат мнѣ с енералною войсковою артиллерією равномерно по половинным частям без всякого спору. Ежели ж над надежду за недостатком моім в подчинки греблі и в строеніи плотины воспослѣдует остановка и затем в артиллеріи енеральной признаватиметься убиток, то я должен сам, а по мнѣ жена и сні мої своїм имуществом тот убиток награждать и пополнять неотмінно. Якие вишеписанные сто сорок рублей денги в канцеларіи енеральной войсковой артиллеріи через шафара оной же артиллеріи Ефима Филонова отобравши, самого себе, жену, дітей и родственников моїх, близких и далеких, от оной продажи вовся отдаляю и вічисте. Права своего и зрекаюся под обвязком и варунком правним на турбатора тоей же

вишеписанной сумми вдвое. А енеральной войсковой артиллерии волно будет тоєю мною проданною греблю, кліткою рыбною ловлюю и березняком з землею как хотя владіти и ко наилучшему своему пожитку употребити, не узнаючи ни от кого и наименьшой перешкоди диспонувати. Буди же над чаяние в той мною проданной греблі с мельницею и в отбиранию с ней користей міл би хто енеральной войсковой артиллерии чинит какую трудност и во владінии оной воспящение, то должен, я сам жена, а по нас и сні нши Павел и Семен своїм сумбтом защищать и оборонят, да и оставленную мною половинную в той греблі част и на оной клітку одну. Ежели б я, а по мні жена или сні мої впрд пожела-ли в продажу пустит, то не должно в другие руки отходит не повинно за настоящую цену бит при енеральной войсковой артиллерии. Чего ради во лутшую кріпост с подписом имени моего и сна моего Павла руки за упрощением мною ж знатних персон, на сем подписавшихся, из сообщением точних копий с иміючихся в мене на то кріпостей, дал сию енеральной войсковой артиллерии купчую року и дня вышеписанных.

В подлинной подпис таков:

К сей купчей по повелению отца моего, значкового полку Ніжинского товарища, а жителя міс-течка Ивангорода, Василия Дмитриевича вмсто его за себе син его Павел Дмитриев руку прило-жил.

На сей купчей по прошению полку Ніжинского товарища значкового Василия Дмитриева това-риш значковий Иван Писаревский во свидѣтельство подписался.

К сей купчей по прошению значкового полку Ніжинского товарища Василия Дмитриева, того ж полку Ніжинского товариш значковий Иван Гриценко во свидѣтельство подписался.

К сей купчей по прошению значкового полку Ніжинского товарища Василия Дмитриева атаман городовий новомлинский Федор Троцкий во свидѣтельство подписался

1745-го году августа 19 д. в сотенном ивангородском правленіи сия купчая запис презентована и по требованию енеральной войсковой артиллерии и значкового полку Ніжинского товарища Василия Дмитриева в книгу записана руками ншими подписана и печать сотенная приложена.

В подлинной подпис таков: сотник ивангородский Матвій Кониский.

Атаман ивангородский Антон Давидов, а вмсто его неграмотного по его велению житель бор-зенский Семен Котляревский руку приложил.

Писар сотні Ивангородской Сава Малюга.

(ВР БПАН. Спр. 261. Ч. 2. Арк. 154–156 зв. Тогочасна копія. Підпис кожного свідка скріп-лено печаткою. На копії намальовані три кола, всередині яких напис: «Місто печати» і «Місто печати сотенной ивангородской»).

№ 32

1767, до серпня 9 (липня 29). – Ніжин (?). –

Лист ніжинського полковника Петра Розумовського до графа Рум'янцева.

«Сиятельнойшому графу (далі йде повний титул графа – Ю.М., І.Т.), его высокографскому сия-тельству Румянцеву от полковника ніжинского Разумовского

Репорт

В ордері вашого высокографского сиятельства юня от 23, ко мні присланном, изображенно: яко правящий должностю полкового писаря войскового канцелярист Романовский, явясь у вашего вы-сокографского сиятельства, представлял, что я ему в присудствіи моем в полковой ніжинской канце-лярии засідание иміть не позволил, говоря, что он яко непатентований со мною міста иміт не может и обовязан токмо чинить в канцелярии по ділам доклады. А надлежало б відать, что в Малой Россіи всі чыни не были снабдѣны патентами, а отправляли и отправуют каждой по званию их предпысания должносты. Из числа которых полковые писаря, состоя между старшинамы по полковники третими в полковой канцелярии, яко члены міста и голос иміють и вовсі полковые чины производими быва-ют по большой части с войсковых канцелярист, слідовательно ему, Романовскому, опредѣленному от вишего началства к точному отправлению должносты полкового писаря, засідание в канцелярии воз-бранить не должно било и для того веліно, не чиня ему впрдѣ в исправленіи звания его никаких препятствий, прислать к вашему высокографскому сиятельству отвѣт: каких рады причин он, Рома-новский, к присудствию допущен не был. Я во исполнение вашего сиятельства ордера во отвѣт пред-ставляю, что оной Романовский несправедливо вашему высокографскому сиятельству донес, якобы я его к присудствию не допустил, ибо в полковой ніжинской канцелярии за получением о битіи ему на місті писаря полкового указу чинить исполнение и я как о воспященіи ему присутствоват в полко-вой канцелярии, так что он непатентований и со мною міста иміть не может, ничего ему в присутст-віи моем тогда в полковой канцелярии не говорил и в исправленіи звания его я, как и прежде, не чи-нил никаких препятствий, так и впрдѣ от мене не будут чинени. Яко я всегда веліния моей коман-ди почитаю за долг выполнить их в самой точности.

Полковник Петр Разумовский.

1767 году июля ____ д.».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 55563. Оригінал, завірений власноручними підписом. Запис зверху доку-мента: «Пол[учен] юля 29 д. 1767 году»).

№ 33

1767, серпня 14 (3). – Глухів (?). –

Лист глухівського сотника Семена Уманця до графа Рум'янцева.

«Сиятельныйшому графу (далі йде повний титул графа – Ю.М., І.Т.), его высокографскому сия-тельству Румянцеву

Нижайший репорт

Сего августа 2 числа козак сотні Глуховской, житель деревні Сліпорода, Михайло Козачок, в сотенную глуховскую канцелярию представил при доношеній дівку Евгению Яковину доч Дорошенкову приличившуюся в заломі его, Козачка, и других тамошних сліпородских жителей на нивах и на огородах ржи и другого збожжа. Коя допросом показала: от роду ей сколько літ, не відаєт, живет она в оной деревні Сліпороді при отцу ей, живущем в подсосідках козака Василя Козачка, и там научилась она, Евгения, в жителки сліпородской Параскеві Кондратиhi Партилихи заломливат жита. С которою она, Евгения, на огороді ей, Партилихи, ходила и тамо она ей, Партилиха, коноплі и лион пасинка своего Стефана, в том огороді посіяние, заломила с тім, щоб жена одного ей пасинка, а ей невістка Мария, скоро умерла. При котором заломі сказивала она ей Партилиха таковые слова: «Заломлю я жита, чтобы жита ломилися, а люде галилися». И при том на тот залом клала печину и низкимся незнаемим (?) напоєм жолтим на подобие воска поливала. И что при том говорила ис чего тот напої составляла, она, Евгения, не відаєт. От (...) * и она, Евгения, заломливать жита и протчего научилась. Означенная ж Параскевія Партилиха тому всему по взятому (?) и с ней в сотенной глуховской канцелярії допросу не винится. А показанный козак Михайло Козачок предствляет, что в дачах сліпородских на полях тамошних жителей в очие (?) літо явилось заломов одинадцять. Того ради вашему высокографскому сиятельству о вишеписанном к високому разсмотрению нижайше репортуя

Сотник глуховский Семен Уманец.

1767 году, августа 3 д.».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 55559. Оригінал, завірений власноручними підписом. Запис зверху документа: «Под[ан] августа 3 д. [1]767 году»).

№ 34

1776, травня 8 (квітня 27). – Петербург. –

Лист генерал-прокурора Сенату князя Олександра В'яземського до графа Рум'янцева.

«Секретно.

Сиятельнейший граф, милостивый государь.

О присланном от вашего сиятельства ко мне малороссианине Василье Сирском по высочайшему ея императорского величества соизволению надлежащее решение здесь учинено. А притом ея императорское величество повелеть соизволила: 1, как из допроса онаго Сирскаго видно, что он фальшивых ассигнаций выпустил на три тысячи триста рублей, то к вашему сиятельству отписать, что есть ли из оных фальшивых ассигнаций в губерниях ведомства вашего сиятельства вступят в казенные доходы, то б ваше сиятельство приказал оныя секретно присылать к себе. А вашему сиятельству для изстребления оных доставлять ко мне, в место коих от меня доставлены будут настоящие ассигнации; 2, из письма вашего сиятельства, а паче из произведенного у тайного советника Кочубея оному Сирскому допроса того, чтоб кто знал о делании им ассигнаций не видно и точно он в допросе своем тако утверждал, что не токмо о том его ремесле никто не ведал, но и отец его, Сирского, не знал. Но здесь в тайной экспедиции оной Сирской признал и показал, что отец его о делании им ассигнаций ведал и обще с ним те ассигнации в разных местах разменивал. А посему и отец его, Сирского, оказался в сем бездельстве соучастником из корыстолюбия. Почему б и надлежало ныне зделать и о нем решительное положение. Но понеже он о сем преступлении был еще не спрашиван, то без ответа его решительного заключения по правосудию зделать не можно. Чего ради для допроса его против вышеписанного показания, дабы о сем деле не зделать лишней огласки, взять онаго Сирскаго в тайную экспедицию под строжайшею стражею и отправке его сюда к вашему сиятельству отписать. Я, исполняя оное высочайшее ея императорского величества повеление, вашему сиятельству имею честь сим сообщить: для лутчаго ж усмотрения вашего сиятельства о открывшихся онаго Сирскаго безделье с допроса его имею честь приложить усего копию. В прочем пребываю с истинным почтением и совершенной преданностию

Вашего сиятельства милостивого государя покорнейший слуга князь Александр Вяземский.

Апреля 27-го дня 1776 года. Санкт Петербург».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 55565. Оригінал).

Додатки:

№ 1

1973, лютого 3. – Ленінград. –

Уривок з листа історика І.Ю. Спаського до мистецтвознавця С.А. Таранушенка.

«[...] Но кое-что насчет Магистрата, все-таки наклеивается: напр. у И. Долгорукого в его Путешествии в Одессу и Киев в 1810 г. о Нежине: "... площадей и регулярных улиц не увидишь, а пустырей много; речка скверная или, лучше сказать, проточная лужа. Дом для Присутственных мест каменный; Магистратов два: один уездный, по общему стату[ту] российских городов, и строение его такой же формы, [как] в Кременчуге, только поменьше, и не столь великолепно; другой учрежден собственно для греков [...]". Конечно, нужно заглянуть и в архив – возможно, там оба окажутся и будут ясны упрощения, произведенные в Нежине. Только времени и недостает! Под бельведером подразумевается, конечно, балкон 3-го этажа и остается не решенным вопрос, какое из старых двух-этажных зданий Нежина (поскольку 3-х этажных не сохранилось) могло бы быть остатком Магистрата, если, разумеется, здание не было разобрано до фундамента после 1810 г. Присматривался я к бывш[ей] гимназии женской, но во внутренней планировке никаких намеков, а снаружи можно будет окончательно сориентироваться через неделю-две, когда я надеюсь получить фото, сделанные во время поездки последней в Нежин [...]».

(ІР НБУВ. Ф. 278. № 4274. Машинописний оригінал).

1973, лютого 5. – Ленінград. – Уривок з листа історика І.Ю. Спаського до мистецтвознавця С.А. Таранушенка.

«[...] К Магистрату в свое время примыкали лавки Гостиного двора – при мне они были еще с открытой галереей, где сидели бабки и продавали солодки стручки и т. п. прелести... А лавки против собора были разобраны и в мое время он уже со стороны базара был отгорожен такими же лавками с галереями, а перед главным входом стала колокольня 19 в. и площадь – теперь превращенная в продолжение гор[одского] сада [...]».

(ІР НБУВ. Ф. 278. № 4275. Машинописний оригінал).

о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трохосвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

pr. Mytsyk Yurii – doctor of historical sciences, professor, chief scientist at the M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian archaeography and source studies of the National Academy of sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytelska Str., Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: mytsyk2002@ukr.net

Тарасенко Інна Юріївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трохосвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна)

Tarasenko Inna – Ph.D. in historical sciences, research fellow at the M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian archaeography and source studies of the National Academy of sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytelska Str., Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: innatarasenko86@gmail.com

**TO NEW DOCUMENTS ON THE HISTORY OF SIVERSHCHYNA (17th–18th c.)
(part 25)**

The purpose of the publication is to introduce into scientific circulation important documents created by hetman of Ukraine Danylo Apostol, generals and hundreders of the Hetmanate, which allows to supplement the «Ukrainian Dypломатаріум of the 16th–18th c.», and publication of the last one is an important task of Ukrainian archaeology. Various business documents of the Hetmanate (bills of sale, complaints, reports, etc.) are also published. In addition, the information capabilities of these sources are analyzed, and particularly valuable evidence is identified. The scientific novelty is closely related to the mentioned goal, since for the first time archival, non-printed sources from the collections of the Institute of manuscripts of the Vernadsky National library of Ukraine and the manuscripts department of the library of the Polish Academy of arts and the Polish Academy of sciences in Krakow (Poland) are introduced into scientific circulation. For the first time, important facts about the socio-economic, military-political, and church history of Ukraine in the mid-17th – 18th c., the activities of the judiciary, and the everyday life of the Ukrainian people have been established. The documents relating to the little-studied region of Starodubshchyna are also important. This ethnic Ukrainian land is now part of the Russian Federation, where they are trying to erase the memory of its historical identity by all possible means. Meanwhile, in Ukraine, the history of Starodubshchyna has not been studied for a long time, and researchers are only beginning to work on this material.

Key words: universal, letters, hetman, Hetmanate, Sivershchyna, Church, bills of sale.

Дата подання: 11 травня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 18 червня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Мицик, Ю., Тарасенко, І. Из новых документов до истории Сіверщини XVII–XVIII ст. (частина 25). Сіверянський літопис. 2023. № 3. С. 67–84. DOI: 10.58407/litopis.230306.

Цитування за стандартом APA

Mytsyk, Yu., Tarasenko, I. (2023). Iz novykh dokumentiv do istorii Sivershchyny XVII–XVIII st. (chastyna 25) [To new documents on the history of the Sivershchyna XVII–XVIII centuries (part 25)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 67–84. DOI: 10.58407/litopis.230306.

УДК 339.5(477:(47+57))-89«1890/1914»

Олександр Пилипенко

ДІЯЛЬНІСТЬ КООПЕРАТИВНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ У ГАЛУЗІ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ наприкінці XIX – на початку XX ст.

DOI: 10.58407/litopis.230307

© О. Пилипенко, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6096-9433>

Метою розвідки є вивчення історії виникнення та діяльності кооперативних організацій у галузі зовнішньої торгівлі українських губерній Російської імперії наприкінці XIX – поч. XX ст., аналіз динаміки й тенденцій їх розвитку; з'ясування місця й ролі українських земель у загальноімперській структурі експортно-імпортних відносин; визначення залежності державного регулювання в цій сфері від місцевої господарської специфіки та пріоритетів регіональних підприємницьких кіл. **Методи дослідження** добирались відповідно до поставленої мети на основі принципів об'єктивізму та науковості. Переважно використовувався метод аналізу та дедукції для інтерпретації архівних джерел. **Наукова новизна** полягає в тому, що виокремлено такі провідні передумови діяльності кооперативів: історичні, географічні, фінансові, демографічні, соціальні. Акцентовано увагу на значенні цього виду діяльності кооперативних організацій у містах та селищах, де вони працювали. Досліджено головні чинники, що визначали якісні й кількісні характеристики кооперативних організацій наприк. XIX – на поч. XX ст.: соціально-політичні, соціально-економічні, господарські. Доведено, що окреслені передумови та чинники справили значний вплив на формування провідних тенденцій розвитку та діяльності українських кооперативів у пореформений період. Виділено основні періоди діяльності кооперативних організацій. Охарактеризовано окремі види господарської діяльності. Простежено тенденції та зміст цієї діяльності в контексті проведення реформ і суспільно-економічного розвитку країни.

На основі використання історико-педагогічної персоналістики як базового теоретичного підходу в науковому дослідженні розкрито культурницьку й організаційну місію цих видатних діячів. Зазначено, що кінець XIX – поч. XX ст. характеризувалися не стільки безпосередньо діяльністю великого капіталу, але й селянських організацій. У результаті вивчення діяльності кооперативів Київської, Харківської, Подільської та інших губерній, визначено головні тенденції розвитку сільсько-господарських товариств. Зроблено **висновок**, що діяльність кооперативних організацій залежала від багатьох факторів: економічного розвитку губерній, рівня організації зовнішньої торгівлі, темпів проведення реформ, відповідної атмосфери, у якій перебувало суспільство.

Ключові слова: Наддніпрянська Україна, кооперативи, кредитні товариства, підприємницька діяльність, економічний розвиток, громадськість.

Напередодні Першої світової війни в Україні налічувалося 84 фахових кооперативних товариства з переробки молока та іншої сільськогосподарської продукції. Окрім молочарських були товариства зі збуту продукції птахівництва, городництва, рослинництва, садівництва та ін. Загалом, за даними одного з організаторів кооперативного руху К. Мацієвича, в Україні налічувалося 1061 сільськогосподарське товариство. Однак треба урахувати, що спектр завдань сільськогосподарських товариств був значно ширшим і вони активно займалися пропагандистською та виробничою діяльністю в суто агрокультурній сфері. За даними Департаменту землеробства, на весну 1911 р. було затверджено 3103 сільськогосподарських товариств. Із них 21 – центральних, 43 – обласних, 242 – губернських, 356 – повітових і 2441 – товариство з районом діяльності, значно меншим за повіт. У Подільській губернії на основі виданих урядом у 1906 р. тимчасових правил виникли землеробські гуртки¹.

¹ Катаев Н. Сельскохозяйственная кооперация в России (окончание). *Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства*. Харьков, 1913. Кн. 3. С. 48.

Завдяки фінансовій підтримці земств найбільше сільськогосподарських товариств виникло в Полтавській губернії. Наприкінці 1911 р. тут їх функціонувало 241, по 4 у середньому на одного дільничного агронома. За оцінкою харківського часопису, вони стали своєрідними посередниками між агрономами й сільським населенням. Основним змістом їх діяльності була організація показових полів і ділянок, сільськогосподарських навчальних курсів, проведення для населення бесід і читань. Допомога Полтавського губернського земства сільськогосподарським, товариствам нормувалася постановами. Розмір субсидій повітовим організаціям становив 700 руб. на рік, сільським товариствам у перший рік після відкриття – по 200 руб., а в наступні – по 100 руб. Перші товариства в губернії відкрилися в 1902 р. Чисельність кожного з них коливалася від 50 до 200 осіб – це були в основному селяни й козаки середнього статку, що мали від 4 до 15 десятин землі.

Фінансові й матеріальні засоби товариств склалися з таких елементів: по-перше, земські субсидії і позики; по-друге, кошти Департаменту землеробства в розмірі від 50 до 100 крб. на травосіяння та селекцію домашніх тварин; по-третє, прибуток від прокату сільськогосподарської техніки та користування злучними тваринницькими пунктами; по-четверте, прибуток від складів землеробської техніки, зсипання й зберігання хліба в коморах тощо². На поч. XX ст. в Полтавській губернії також поширилася практика проведення землеробських виставок, в організації яких брали участь сільськогосподарські товариства. За їх допомогою створювалися зерноочисні пункти, проводилися прокатні операції. Товариства організовували також заходи в сфері скотарства й садівництва. На їх адресу надходили часописи «Хуторянин» і майже повсюди – «Хлібороб».

Значні досягнення в агрокультурній галузі й реалізації сільськогосподарської продукції мали сільськогосподарські товариства Чернігівщини, яких на 1 січня 1915 р., за підрахунками губернського земства, налічувалося 106. У доповіді земської управи губернському зібранню зазначалося, що «справжніми керівниками» сільськогосподарських товариств були дільничні агрономи й частково представники сільської інтелігенції, які займалися культурно-просвітницькою працею на місцях³. За 1913 р. сільськогосподарські товариства губернії одержали від комерційної діяльності 110 тис. руб. валового прибутку. Понад 60% цієї суми надійшло від продажу насіння, землеробських машин і добрив. Певні кошти було одержано також від злучних пунктів, продажу продукції показових полів, за оренду сільськогосподарської техніки тощо. Заслугує на увагу й структура витрат сільськогосподарських товариств Чернігівщини на поч. XX ст.: на комерційні операції витрачено 113570 руб., або 65% усієї суми; на показові поля та ділянки – 17343 руб. (10%); на утримання персоналу – 13431 руб. (8%); на поширення сільськогосподарських знань поза-шкільним шляхом – 10173 руб. (6%); на сприяння кустарним промислам – 9959 руб., або 6% усієї суми. А загалом 70 сільськогосподарських товариств витратили 172 тис. руб. на культурно-господарські заходи. Річна сума земських субсидій товариствам становила 30 тис. руб. Отже, діяльність сільськогосподарських товариств розповсюджувалася на різні сфери – від агрономічної допомоги до заходів у виробництві та збуті готової продукції.

Важливу роль у розвитку продуктивних сил у сільському господарстві з сер. XIX ст. відігравали позичково-ощадні й кредитні кооперативи. Громадські, політичні діячі й науковці, організатори кооперативного руху оцінювали їхню роль і значення неоднозначно. Кооперативи поступово збільшували свій вплив серед населення й стали «важливою формою організації місцевого життя». «Кооперативи, – наголошував К. Мацієвич, – є значною громадською силою, пов'язаною з масами, чого не має зараз жодна організація. Водночас вони неспроможні поставити перед собою великі самостійні завдання внаслідок своєї розпорошеності»⁴. До цієї характеристики варто додати й те, що кооперативи стали більш впливовими серед населення порівняно із земствами внаслідок своєї демократичності та практичних результатів діяльності.

Першим кредитним кооперативом у Наддніпрянській Україні вважається Гадяцьке ощадно-позичкове товариство (Полтавщина), статут якого було затверджено у квітні 1869 р. Після нього в українських губерніях Російської імперії почали виникати інші осередки кредитно-кооперативної роботи. На початку 1874 р. на території українських губерній Російської імперії діяло 53 ощадно-позичкових товариств, а в 1885–1886 рр. – понад 170. Деякі з них припинили свою діяльність, проте на поч. XX ст. їх чисельність прискорено зростала, про що свідчать дані таблиці 1.

² Отчет о деятельности Харьковского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. *Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства*. Харьков, 1913. Кн. 4. С. 32.

³ Пискунов Д. Киевский областной съезд по вопросам экспорта (окончание). *Южно-русская сельскохозяйственная газета*. 1915. 18 июня. С. 10.

⁴ Мацієвич К. Объединенная кооперация и ее главные задачи. *Агрономический журнал*. Харьков, 1915. Вып. 5. С. 8.

Таблиця 1.

**Кількість кредитних та ощадно-позичкових товариств
в українських губерніях на початку XX ст.⁵**

Рік	1900 р.	1.I.1904 р.	1.I.1908 р.	1.I.1910 р.	1913 р.
Ощадно-позичкові товариства Кредитні товариства	126 12	138 85	246 491	386 1002	599 1643
Загалом	138	223	737	1388	2242

Слід зауважити, що споживча кооперація розвивалася в Україні майже такими само темпами, як і кредитна. На поч. 1912 р. на теренах дев'яти українських губерній налічувалося близько 2300 споживчих товариств. Чисельність пайовиків у їхньому складі разом із членами сімей досягла того року 1 млн осіб чоловічої і жіночої статей⁶. Окрім постачання населенню промислових і продуктових товарів, деякі споживчі товариства сприяли й збуту продукції дрібних сільських господарів.

Стосовно цього можна навести вдалий приклад співробітництва Тальнівського кредитного товариства (Київська губернія), заснованого 3 серпня 1907 р., із місцевою споживчою організацією. Воно мало 2 власних будинки та сільськогосподарський склад і стало членом споживчого товариства (пай 100 руб.). Товариство надавало позики під заставу сільськогосподарських продуктів – збіжжя, яєць тощо, а також узяло на себе посередництво під час закупівлі й продажу землеробського інвентарю, деревини, з оренди землі та збуту цукрових буряків із селянських земель. Його діяльність поширювалася на 12 селищ (4541 двір). Саме життя підштовхувало споживчі товариства розвивати свою діяльність у цьому напрямку. Уже на першому етапі їх розвитку крамниця споживчого товариства приймала в обмін на промислові товари хліб, льон, курячі яйця тощо – для реалізації їх не лише на місцевому, а й віддалених ринках (у Києві, Харкові, Одесі, Санкт-Петербурзі, Москві та навіть в європейських країнах)⁷. Цілком зрозуміло, що масштабна організація збуту сільськогосподарської продукції за посередництва споживчих товариств могла бути зреалізована тільки за умов створення союзів цих товариств.

Аналогічною була діяльність споживчих товариств на теренах Правобережжя. Так, Кузьминецьке товариство на Поділлі займалося купівлею й продажем реманенту, будівельних матеріалів, насіння хлібних культур. Протягом трьох років (1909–1912) воно придбало товарів на 99,6 тис. і реалізувало на 98,4 тис. руб. Подібну діяльність провадили Тридубське, Іванковецьке, Студенянське, Немирівське, Дунаєвецьке та інші товариства⁸.

Кредитна кооперація за своїм складом була переважно селянською. Вона забезпечувала дрібних сільських господарів позиками, відсоткові ставки яких коливалися в різних товариствах від 4% до 12%, що робило їх доступними для населення. За висновками сучасного дослідника В. Власенка, «позички призначалися переважно на придбання худоби, реманенту, сировини і матеріалів для кустарно-ремісничого виробництва, купівлю й оренду землі, будівництво господарських приміщень»⁹. Проте надійний розвиток селянського господарства потребував довготермінового кредиту. У цьому можна переконатися на прикладах цільового призначення позик, наведених у таблиці 2, які надавалися кредитними товариствами в Російській імперії.

Таблиця 2.

**Структура довготермінових селянських позик кредитних товариств
Російської імперії (1907–1910 рр., у %) ¹⁰**

Призначення позики	1907 р.	1909 р.	1910 р.
Купівля землі	4,6	6,5	7,2
Покращення угідь	0,4	0,7	1,1
Господарські будівлі	10,3 2,3	9,3	10,2 3,0
С/г машини і знаряддя	20,2	2,7	21,1
Робоча худоба	20,1	19,4	23,0
Оренда землі		22,1	
Загалом	57,9	60,7	65,6

⁵ Фареній І.А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в др. пол. XIX – на поч. XX ст.: монографія. Черкаси: Відлуння-Плюс, 2008. С. 163.

⁶ Стопневич Б. Споживча кооперація на Україні (спроба історико-статистичного начерку). Полтава: Видання Полтавської спілки споживчих товариств, 1919. С. 123.

⁷ Виноградов Н.А. Доклад на 50-й очередной сессии. Черниговская земская неделя. 1914. 21 марта. С. 7-8.

⁸ Сосницький Л. Состояние кооперативного дела Подольской губернии. Кооперативный листок. 1910. № 1. С. 12–13.

⁹ Власенко В.М. Кредитна кооперація Лівобережної України др. пол. XIX – поч. XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Харків, 1998. С. 14.

¹⁰ Билимович А.Д. Землеустроительные задачи и землеустроительное законодательство России. Киев: Тип-я Императорского ун-та Св. Владимира, 1907. С. 40, 58.

Кредитні товариства частково брали участь у заходах безпосередньо агрокультурного характеру. За неповними даними статистиків Всеросійської виставки в Києві 1913 р., кредитні кооперативи Наддніпрянської України здійснювали патронаж за 46 зразковими полями, мали 15 злучних тваринницьких пунктів, 72 зерноочисних пункти і 90 станцій прокату сільськогосподарської техніки. Позики кредитних товариств стимулювали поширення землеробської техніки й досконаліших знарядь праці в селянських господарствах. У Старобільському повіті Харківської губернії сівалки, віялки й почасті снопов'язалки та молотарки з'явилися навіть у дрібних сільських господарів. Їх придбало 5,9% господарств, що мали до 3 дес. землі; 19,2% господарств, котрі володіли від 3 до 7,5 дес.; 24% – від 7,5 до 15 дес. землі. За даними Н. Темірової, в губерніях Наддніпрянської України від 1909 р. до 1913 р. вартість сільськогосподарського реманенту збільшилася вдвічі й становила 35,08 млн руб., у тому числі в Катеринославській губернії – 8,39, у Херсонській – 6,66 млн руб.¹¹ Місце в діяльності кредитних і позичково-ощадних кооперативів посідали хлібозаставні позики дрібним селянським господарствам (таблиця 3).

Таблиця 3.
Хлібозаставні позики кредитних кооперативів сільським господарствам
у 1909–1913 рр. (млн. руб.)¹²

Рік (на 1 січня)	Чисельність товариств	Сума кредиту	Заборгованість (млн. руб.)	% заборгованості до кредиту	
				на 1 січня	на 1 липня
1909	145	1,5	0,4	23,8	7,6
1910	267	2,7	0,7	27,6	3,4
1911	621	6,3	2,4	38,5	4,7
1912	860	10,0	2,1	21,3	3,1
1913	1478	18,9	6,2	23,7	–

Отже, кількість кредитних товариств протягом 1909–1914 рр. зросла з 145 до 1478, тобто у понад десять разів, а сума наданого ними селянським господарствам довготермінового кредиту під заставу збіжжя – з 1,5 до 18,9 млн руб., або на 1160%.

Кооперативна діяльність зі збуту селянського збіжжя в українських губерніях мала певні особливості. Вона поступово набирала сили, особливо в роки, що передували Першій світовій війні. Її найбільш характерною особливістю стало прагнення реалізовувати пшеницю та ячмінь на світовому ринку, оскільки саме ці зернові культури мали посилений попит у країнах Західної та Південної Європи – у Великобританії, Німеччині, Італії, Бельгії, Голландії тощо.

На Поділлі напрямок торгової діяльності кредитних кооперативів збігся з економічною спеціалізацією регіону на виробництві товарного зерна та цукру. Дуже поширеними тут були операції комісійного характеру, торгове посередництво. Місцевий хлібний ринок у губерніях Правобережної України сформувався ще в дореформений період, і кооперативним товариствам було надзвичайно складно конкурувати з великими торговими фірмами. Попри ці складнощі, кооперативний збут збіжжя на поч. XX ст. був досить розвинутим. У 1912 р. тут діяли кооперативні товариства, що мали кредити під хліб: 6 – на Київщині (кредит на 121 тис. руб.), 3 – на Волині (сума кредиту 10,5 тис. руб.) і 4 – на Поділлі (кредит на 27 тис. руб.). Щоправда, вивезення кооперативними об'єднаннями зерна на ринки Західної Європи й Близького Сходу мало в цьому регіоні спочатку епізодичний характер, проте на поч. XX ст. посилювалося. Найбільш помітно це проявилось протягом 1909–1910 рр.¹³

Прискорений розвиток у регіоні цукрово-буякового виробництва відкрив перед кооперативними товариствами нові можливості збуту сільськогосподарської продукції. Цим скористалося, зокрема, Олександрівське позичково-ощадне товариство, що діяло на території Брацлавського повіту Подільської губернії. Із метою усунення зайвого посередництва між селянськими господарствами та місцевими цукроварнями воно уклало з Капустянським цукровим заводом угоду на постачання в 1914 р. цукрового буряка з земельної площі 110 дес.¹⁴

Значних масштабів збут збіжжя кредитними товариствами досяг у Київській губернії. Зі 150 кооперативів Київського союзу установ дрібного кредиту хлібні операції у вересні

¹¹ Темірова Н.Р. Помішки в Україні в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. Донецьк: ДонНУ, 2004. С. 146.

¹² Билимович А.Д. Землеустроительные задачи и землеустроительное законодательство России. С. 40, 58.

¹³ Итало-турецкая война и наши экономические интересы. *Промышленность и торговля*. 1911. № 8. С. 380.

¹⁴ Михайлик А.О. Кооперативний рух на Поділлі і товарно-грошовий обіг краю на поч. XX ст. *Споживча кооперація Поділля: через століття – до майбутнього (27–28 травня 2010 р.)*. Вінниця, 2010. С. 151–155.

1914 р. здійснювало 36. На Полтавщині кредитних товариств, що займалися зерноторгівлею, за неповними даними, в 1909 р. було тільки 4, а в 1914 р. – вже 19. У Харківській губернії кооперативних товариств, що здійснювали хлібну торгівлю напередодні Першої світової війни, було 26, а у Чернігівській – тільки 5. За свідченням тогочасної преси, кредитні товариства в реалізації селянських зернових культур керувалися такою метою: усунення посередництва, котре завдавало дрібним господарям великих збитків; зменшення торгових витрат; поліпшення якості зерна; викидання на ринок якомога більших партій збіжжя; вишукування постійних покупців; надання членам товариств можливості очікувати найсприятливішої цінової кон'юнктури¹⁵. Останнє майже цілком залежало від наявності власних чи орендованих зерносховищ. За далеко неповними даними, на теренах Наддніпрянської України кредитні й позичково-ощадні товариства мали 59 зерносховищ місткістю близько 2,5 млн пудів зерна. У серпні 1907 р. почав приймати збіжжя Тальнівський кооперативний елеватор в Уманському повіті Київської губернії. Його потужність перевищувала 200 тис. пудів, він не поступався Олексіївському зерносховищу в Самарській губернії, яке було найбільшим на той час у Російській імперії. Елеватор приймав і очищав дрібні партії селянського збіжжя, даючи змогу «наблизити виробника зерна до великих центрів хлібного ринку». Тальнівський кооперативний елеватор брав селянський хліб у заставу з видачею короткотермінової позики в розмірі $\frac{1}{4}$ вартості зерна. Цікаво, що адміністрації підприємства надавалося право продажу взятого в заставу зерна за сприятливими цінами на внутрішньому чи зовнішньому ринках, як це практикувалося в Сполучених Штатах Америки¹⁶.

Активними посередниками в збуті селянського хліба стали кредитні товариства в південному степовому краї. За даними сучасних дослідників, на 1910 р. четверта частина кредитних установ Херсонщини займалася зерновими операціями¹⁷.

За більш конкретними обчисленнями перших дослідників цього аспекту проблеми, в Херсонській губернії хлібні операції здійснювало 130 кооперативів, – із них 34 мали 35 зерносховищ загальною місткістю понад 5 млн пудів. У 1910 р. вони продали понад 500 тис. пудів збіжжя, а до 1 жовтня 1911 р. – близько 600 тис. пудів. Низка товариств Миколаївського повіту цієї ж губернії продали в 1909 р. на комісійних умовах 500 тис. пудів збіжжя, причому його вартість підвищувалася на 5–8 коп., натомість ті виробники, що реалізовували хліб через скупників (посередників), на кожному пуді втрачали від 3 до 15 коп. А в Одеському й Ізмайльському портах – ще більше. У Таврійській губернії хлібозаставні та комісійні операції практикували 36 установ дрібного кредиту. Із них 17 товариств мали 19 невеликих зерносховищ місткістю 793 тис. пудів. Зокрема, Терпінське кредитне товариство мало 3 комори – власну на 60 тис. пудів і дві орендованих, по 40 тис. пудів кожна. Зерносховище Іванівського позичково-ощадного товариства володіло зерносховищем на 70 тис. пудів, Акимівське – двома коморами на 120 і 33 тис. пудів. Усі вони були споруджені або придбані товариствами переважно за власні кошти¹⁸. Кредитним товариствам, які вели хлібну експортну торгівлю, доводилося працювати в непростих умовах. Вони могли конкурувати з посередниками першого й другого ступеня, але були безсильними перед великими експортними фірмами, які залишали головними покупцями збіжжя в сільських виробників. У зв'язку з цим постає питання про стійкість кредитних кооперативів, що займалися хлібною торгівлею та розміри їх прибутків і можливих збитків. Про це частково свідчать дані таблиці 4.

Таблиця 4.

Розміри прибутків і збитків хліботорговельних кооперативів у 1913 р.¹⁹

Кооперативне товариство	Реалізовано пудів	Залишок або перевитрата (руб.)
Карлівське	95 000	+246
Песливське	28 189	–163
Покровське	14 000	+169
Новобузьке	210 500	+1371
Піщанське	35 181	–480

¹⁵ Виноградов Н.А. Доклад на 50-й очередной сессии. Черниговская земская неделя. 1914. 21 марта. С. 9; Черниговская земская неделя. 1914. 27 июня. С. 15.

¹⁶ Жиленкова І.М. Вплив агрокультурної діяльності сільськогосподарських товариств України на розвиток зовнішньої торгівлі (початок XX ст.). *International Scientific Journal EURO-AMERICAN SCIENTIFIC COOPERATION: research articles* / Responsible editors: Tonkyh S., Pryhodko N., Mintz A. Hamilton, Canada: Accent Graphics Communications, 2015. Vol. 10. P. 17–21.

¹⁷ Цибуленко Г.В. Кредитна кооперація на півдні України в кінці XIX – на поч. XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Дніпропетровськ, 1997. С. 15–25.

¹⁸ Кульжний А.Е. Может ли русский земледелец выгодно продавать свой хлеб? Москва, 1913. С. 86–90.

¹⁹ Черниговская земская неделя. 1914. 27 июня. С. 17.

Наведені дані свідчать, що хлібна торгівля була досить ризикованою. Три товариства із зазначених у таблиці мали позитивний баланс від своїх хлібних операцій, а два – від’ємний. Найкращими результатами вирізнялося Новобузьке товариство, котре характеризувалося значними обсягами хлібного збуту в 1913 р. – 210500 пудів.

Перші кредитні спілки виникли на поч. ХХ ст. та особливого розмаху набули в роки Першої світової війни, коли російський уряд змушений був зняти обмеження на їх заснування, оскільки від цього певною мірою залежало забезпечення продовольством багатомільйонної армії. Наприкінці 1915 р. в імперії функціонувало 25 великих кредитних спілок, які об’єднали 1230 установ дрібного кредиту. А в березні 1916 р., за даними «Вестника мелкого кредита», налічувався вже 61 спілка (із них лише 3 було в межах азійської Росії), серед яких 10 губернських об’єднань, 16 повітових і 18, що охоплювали своєю діяльністю декілька повітів²⁰.

Найбільшою інтенсивністю кооперативно-спільчанське будівництво відзначилося в Україні та деяких прилеглих губерніях, що тяжіли до чорноморсько-азовських портів. До вже наявних Київського, Кубанського, Мелітопольського, Єлисаветградського, Переяславського, Подільського та інших приєдналися ще Харківський, Полтавський, Житомирський та ін. Згодом, на поч. ХХ ст. в Україні було створено широку мережу кредитних і ощадно-позичкових кооперативів, засновувалися потужні об’єднання – спілки.

Таким чином, діяльність кооперативних організацій залежала від багатьох факторів: економічного розвитку губерній, рівня організації зовнішньої торгівлі, темпів проведення капіталістичних реформ, митної та тарифної політики уряду Російської імперії, рівня підприємництва, відповідної атмосфери, у якій перебувало суспільство.

References

Farenii, I. (2008). Kooperatyvnyi rukh u Naddnyprianskii Ukraini v dr. pol. XIX – na poch. XX st.: monohrafiia [The cooperative movement in Naddnyprianshchyna Ukraine in the second half of the 19th – the early 20th c.: monograph]. Cherkasy, Ukraine.

Mykhailiuk, A. (2010). Kooperatyvnyi rukh na Podilli i tovarno-hroshovi obih kraiu na pochatku XX st. [The cooperative movement in Podillia and the commodity and money circulation of the region in the early 20th c.]. Vinnytsia, Ukraine.

Temirova, N. (2004). Pomishchyky v Ukraini v 1861–1917 rr.: sotsialno-ekonomichna evoliutsiia [Landlords in Ukraine in 1861–1917: socio-economic evolution]. Donetsk, Ukraine.

Tsybulenko, H. (1997). Kredytna kooperatsiia na pivdni Ukrainy v kintsі XIX – na poch. XX st. [Credit cooperatives in southern Ukraine in the late 19th – the early 20th c.]. Dnipropetrovsk, Ukraine.

Vlasenko, V. (1998). Kredytna kooperatsiia Livoberezhnoi Ukrainy dr. pol. XIX – poch. XX st. [Credit cooperatives of the Left-Bank Ukraine in the second half of the 19th – the early 20th c.]. Kharkiv, Ukraine.

Пилипенко Олександр Євгенійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри гуманітарних дисциплін Національного університету харчових технологій (вул. Володимирська, 68, м. Київ, 01001, Україна).

Pylypenko Oleksandr – doctor of historical sciences, professor, professor of department of humanity courses of the National university of food technologies (68 Volodimirska Str., Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: pylypenko08@ukr.net

ACTIVITIES OF COOPERATIVE ORGANIZATIONS IN UKRAINIAN REGIONS IN THE FIELD OF FOREIGN TRADE IN THE END OF THE 19th – THE BEGINNING OF THE 20th c.

The purpose of the investigation is to study the history of the emergence and activities of cooperative organizations in the field of foreign trade of the Ukrainian provinces of the Russian Empire at the end of the 19th – the beginning of the 20th c., to analyze the dynamics and trends of their development; clarifying the place and role of Ukrainian lands in the overall imperial structure of export-import relations; determining the dependence of state regulation in this area on local economic specifics and priorities of regional business circles. *The research methods* were selected in accordance with the goal on the basis of the principles of objectivism and scientificity. The method of analysis and deduction was mainly used to interpret archival sources. *scientific novelty* of the work is that the following leading prerequisites for the operation of cooperatives are singled out: historical, geographical, financial, demographic, social. *Attention is focused* on the importance of this type of activity of cooperative organizations in the cities and towns where they worked. The main factors that determined the qualitative and quantitative characteristics of cooperative organizations at the end of the 19th – the beginning of the 20th c. were studied: socio-political, socio-economic, household and other. It is proved that these prerequisites and factors had a significant impact on the formation of the leading trends in the development and activities of Ukrainian cooperatives in the post-reform period. The main periods of activity of cooperative organizations are allocated. Certain types of

²⁰ Южно-русская сельскохозяйственная газета. 1916. 22 апреля. С. 3.

economic activity are characterized. The tendencies and content of these activities in the context of reforms and socio-economic development of the country are traced.

Based on the use of historical-pedagogical personalistics as a basic theoretical approach, the cultural and organizational mission of these outstanding figures was revealed in the scientific study. It is noted that the second half of the 19th – the beginning of the 20th c. were characterized not so much directly by the activities of big capital, but also by peasant organizations. As a result of studying the activities of cooperatives of Kyiv, Kharkiv, Podilsk and other provinces the main trends in the development of agricultural societies were determined. **It is concluded** that the activity of cooperative organizations depended on many factors: the economic development of the provinces, the level of organization of foreign trade, the pace of reforms, the appropriate in which the society existed.

Key words: Trans-Dnieper Ukraine, cooperatives, credit societies, business activity, economic development, public.

Дата подання: 3 травня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 5 червня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Пилипенко, О. Діяльність кооперативних організацій українських губерній у галузі зовнішньої торгівлі наприкінці XIX – на початку XX ст. *Сіверянський літопис*. 2023. № 3. С. 85–91. DOI: 10.58407/litopis.230307.

Цитування за стандартом APA

Pylypenko, O. (2023). Diialnist kooperatyvnykh orhanizatsii ukrainskykh hubernii u haluzi zovnishnoi torhivli naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [Activities of cooperative organizations in Ukrainian regions in the field of foreign trade in the end of the 19th – the beginning of the 20th c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 85–91. DOI: 10.58407/litopis.230307.

Андрій Гриценко, Анжеліка Колієнко

ВІЙСЬКОВО-АДМІНІСТРАТИВНИЙ, ПРАВОВИЙ ЛАД ТА ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГІВЩИНИ в 1941–1943 рр.

DOI: 10.58407/litopis.230308

© А. Гриценко, А. Колієнко, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9107-1394>, <https://orcid.org/0009-0008-5366-8561>

Метою розвідки є дослідження особливостей повсякденного життя сільського населення Чернігівщини в 1941–1943 рр. в умовах військово-адміністративного та правового ладу окупаційної влади. **Методологічну основу** роботи складають загальнонаукові (аналіз, синтез, дедукція, індукція, системний підхід) та спеціально-історичні (історико-генетичний, історико-порівняльний та історико-системний) методи й принципи історизму, періодизації, суб'єктивізму, оптимізації обсягу інформації. **Новизна роботи.** У статті на основі документальних джерел уперше здійснено аналіз створеного військово-адміністративного та правового ладу.

Висновки. Авторами статті звернено увагу, що за час окупації в Чернігівській області повсякденне життя сільського населення значно змінилося. Найвищим проявом його погіршення стало спалення окупантами понад 60 населених пунктів Чернігівщини. Завдяки аналізу історичних джерел та наукових робіт ряду вчених авторами статті також визначено суттєві особливості впливу окупаційного режиму на повсякденне життя сільського населення Чернігівщини, проаналізовано їх основні складники: діяльність польових та місцевих комендатур, розгортання репресивних заходів щодо населення з уведеною системою покарань від штрафів, обмежень до розстрілів та тотальним контролем за життям і діяльністю місцевої людності. Ця каральна політика фактично була помстою окупантів мирним жителям за співпрацю з тутешніми радянськими партизанами. У статті наведено ряд прикладів знищення німецько-нацистськими загарбниками місцевих мирних жителів на теренах Чернігівщини протягом 1941–1943 р. Також визначено, що організований загарбниками окупаційний режим призвів до великих людських втрат серед мирних мешканців сіл та невеличких містечок Чернігівщини, складних умов повсякденного життя через запровадження окупантами жорстокого правового становища населення та вивезення людей до Німеччини.

Ключові слова: повсякденне життя, населення, селяни, пропаганда, Чернігівщина, окупанти, нацисти, режим, порядок.

Масове знищення німецько-нацистськими загарбниками місцевих мирних жителів сіл та селищ на теренах Чернігівщини протягом 1941–1943 рр. базувалося на чітко прописаній правовій основі та ідеології націонал-соціалізму. За час окупації, у ході німецько-радянської війни, у Чернігівській області повсякденне життя сільського населення значно змінилося. Найвищим проявом його погіршення стало спалення окупантами понад 60 населених пунктів Чернігівщини. Ця каральна політика, фактично, була помстою окупантів мирним жителям за співпрацю з тутешніми радянськими партизанами. Найбільшими за чисельністю людських жертв є злочини окупантів у селищі Корюківка (Корюківський район, де знищено 6700 мешканців) та в с. Козари (колишнього Носівського, а з 2020 р. – Ніжинського району, закатованими були 4000 селян).

Різні аспекти повсякденного життя сільського населення Чернігівщини в 1941–1943 рр. залишаються малодослідженими. Зокрема, перелік спалених сіл уперше був надрукований у 1972 р. в серійному виданні «Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область»¹. У 1980-х рр. побачила світ серія документальних та художніх матеріалів про спалені села Української РСР під назвою «Дзвони пам'яті», включаючи й Чернігівщину², та праця-меморіал «Вінок безсмертя» (1987 р., за редакцією О. Федорова)³. Проте, це були науково-популярні, а не наукові видання.

¹ Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. Чернігівська область. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. 780 с.

² Дзвони пам'яті: книга про трагедію сіл Сумщини та Чернігівщини, знищених фашистами у роки війни: худ. та докум. твори / Упоряд.: Л.Н. Горлач та ін. Київ: Радянський письменник, 1986. 279 с.

³ Вінок безсмертя: Книга-меморіал / Редкол.: О.Ф. Федоров (голова), В.А. Маняк (керівник колективу авт.-упорядників). Київ: Вид-во політичної літератури України. 1987. 578 с., іл.

Серед напрацювань українських вчених із цієї теми слід виокремити праці останніх десятиліть: А. Кентія та В. Лозицького⁴, І. Дерейка⁵, які охарактеризували наслідки окупаційного націонал-соціалістичного та радянського терору. Цю проблематику також розвивали угорські історики К. Унгвари⁶, Т. Краус та Є. Варге⁷, які доволі ґрунтовно розглянули участь угорських військових у спаленні мирних жителів сіл на теренах Чернігово-Сіверщини. Автори статті⁸ також досліджували різні аспекти розгортання радянського Руху Опору в означений період. В останні роки Є. Шаповаленком⁹ було захищено дисертацію, а також авторськими колективами підготовлено ряд збірників документів та матеріалів¹⁰.

На жаль, у роботах перерахованих вище науковців не були подолані межі локальності, а також не відбулося чіткого осмислення проблем повсякденного життя мешканців суто Чернігівської області. Використання термінів «каратели», «німецький каральний загін», «фашисти» дезорієнтує та не дає можливості реконструювати портрет осіб, що здійснювали ці страшні злочини проти людяності. Для розуміння повсякденного життя селян Чернігівщини в 1941–1943 рр. необхідно ще аналізувати багато джерел та літератури.

Виходячи із ситуації, що склалася, метою роботи є ґрунтовне дослідження історії повсякденного життя сільського населення Чернігівщини в 1941–1943 рр. в умовах військово-адміністративного та правового ладу окупаційної лади. Завданнями статті є визначення суттєвих особливостей впливу окупаційного режиму на повсякденне життя сільського населення Чернігівщини в 1941–1943 рр. з аналізом їх основних складників: діяльності польових (фельдкомендатур) та місцевих комендатур (орткомендатур); розгортання репресивних заходів щодо населення з уведеною системою покарань від штрафів, обмежень, вивезення людей до Німеччини до розстрілів та тотальним контролем за життям і примусовою працею місцевої людності. Важливим є також питання військово-адміністративного ладу, який тоді існував для місцевого населення.

Після окупації в 1941 р. Чернігівська, Сумська, Харківська, Донецька області та Крим належали до зони дії військової адміністрації, де всі нагальні питання вирішувалися VII відділом штабу групи армій «Південь»¹¹. Саме цей штаб керував Чернігівщиною в 1941–1943 рр. Його головна польова комендатура № 399 розташовувалася у м. Конотоп (Сумська обл.). Існували ще дві польові комендатури (фельдкомендатури) FK № 197 (м. Ніжин, Чернігівська обл.) та FK № 194 (м. Щорс, нині – Сновськ Чернігівської обл.), які підпорядковувалися безпосередньо головному¹². Цим фельдкомендатурам звітували всі місцеві комендатури (орткомендатури). Так, до FK № 194 належали такі орткомендатури: № 358 (м. Ріпки), № 431 (м. Мена), № 743 (м. Чернігів), № 762 (м. Холми), № 884 (м. Бахмач), № 1314 (м. Новгород-Сіверський). До FK № 197 підпорядковувалися 2 орт-

⁴ Кентій А., Лозицький В. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944). Київ: Генеза, 2005. 408 с.

⁵ Дерейко І.І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 рр.). Київ: Інститут історії України, 2012. 174 с.

⁶ Унгвари К. Венгерские оккупационные войска на Украине в 1941–1942 гг. *Клио*. 2011. № 2–3 (53–54). С. 54–55, 56–59.

⁷ Краус Т., Варга Е.М. Венгерские войска и нацистская истребительная политика на территории советского Союза. *Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований*. 2015. № 1 (6). С. 91–99.

⁸ Грищенко А.П. Формування Глухівського партизанського загону: правда і вимисли. *Сіверщина в історії України*. Ніжин, 2021. Вип. 14. С. 286–288; Коліснюк А.А. Роль партизанських з'єднань у спаленні сіл та селищ Чернігівщини в 1941–1943 рр. *Студентські історичні студії*. Глухів: ГНПУ ім. О. Довженка, 2022. № 8. С. 19–23; Його ж. Участь 105-ї угорської дивізії в репресивних акціях на теренах Чернігівщини в 1941–1943 рр. 36. *Матеріали щорічної звітної науково-практичної конф. здобувачів фахової передвищої, вищої освіти та молодих учених «Освіта і наука XXI століття: молодіжний вимір»*. (м. Глухів, 11–12 березня 2021 р.). Глухів: Глухівський НПУ ім. О. Довженка, 2021. С. 116–118.

⁹ Шаповаленко Є.Ю. Повсякденне життя сільського населення Чернігівщини в роки окупації (1941–1943 рр.): дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. Чернігів: Національний університет «Чернігівський колегіум», 2018. 381 с.

¹⁰ Спалені села і селища Чернігівщини в 1941–1943 рр.: злочини проти цивільного населення. Збірник документів і матеріалів // Чернігівська обласна державна адміністрація, Чернігівська обласна рада, Український інститут національної пам'яті, Пошукове агентство по створенню науково-документальних серіалів «Книга Пам'яті» та «Реабілітовані історією» / Упоряд.: С.В. Бутко, О.В. Лисенко; Відп. ред.: Р.І. Пилявець. Чернігів: Десна Поліграф, 2013. 224 с.; Чернігівщина в роки нацистської окупації: Документи і матеріали. Чернігів: Вид-ц Лозовий В.М., 2013. 496 с.

¹¹ Веденєєв Д. Корюківка. Імена нацистських катів стають відомі. *Історична правда*. 2013. 1 березня. URL: <http://www.ispravda.com.ua/articles/2013/03/1/115268/>; Науменко В., Нестеренко В. Зона військової адміністрації 1941–1943 рр.: основні напрями окупаційної економічної та соціальної політики. *Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: Історичні нариси*. Київ: Наукова думка, 2011. С. 368–391. *Інститут історії України*. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1063-5/11.pdf>; Нестеренко В.А. Умови розгортання радянського партизанського руху в 1941 – на поч. 1942 рр. *Сумський історико-архівний журнал*. 2012. № XVIII–XIX. С. 106–110. eSSUIR. URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/30049>.

¹² Вінок безсмертя... С. 63.

скомендатури в м. Прилуки (№ 317) та м. Козелець (№ 770)¹³. Уся ця система комендатур забезпечувала правове, адміністративне та військове керівництво антипартизанськими операціями. Зауважимо, що с. Єліно у березні 1942 р. було спалено за командування фельдкоменданта Імри Чендеша. Уже згадане містечко Корюківка в березні наступного року знищили за особистим розпорядженням керівника штабу головної польової комендатури № 399 Баєра Бруно Франца¹⁴.

Окружні управи районного та місцевого рівнів почали активно формуватися ще восени 1941 р. Це було своєрідне цивільне управління. Вони забезпечували виконання всіх наказів вищих органів влади гітлерівської адміністрації. Одним із найважливіших завдань цих відомств було піклуватися про своєчасне постачання харчових продуктів та продовольчих товарів нацистам. Старости та їх безпосередні помічники мали дбати про регулярний експорт м'ясо-молочної продукції, зернових культур, деревини до Німеччини. «Сільські бухгалтери» займалися обліком оподаткування місцевих жителів. На старост також покладався обов'язок організації нічної охорони, залучення місцевих жителів до ремонтних дорожніх робіт, повернення майна розкуркуленим особам, нагляд за роботою шкіл і навіть збір інформації про місцевий комуністичний актив. Звичайно, що були люди, які підтримували німецько-нацистську адміністрацію і беззаперечно виконували всі доручення, але більшість робили лише видимість «відданої праці» і хотіли скоріше позбавитися окупантів¹⁵.

Міські та районні управи мали проводити агітацію проти підтримки партизанського руху. Також вони займалися формуванням списків для примусового вивезення населення на роботи до гітлерівської Німеччини, плануванням посівної кампанії. Люди мали право писати скарги до міських та районних управ, але, зазвичай, із цього нічого доброго не виходило. З 1942 р. з'являється посада бургомістра. Під його особистим контролем перебувала вся документація, що стосувалася земельних та фінансових питань. Зауважимо, що податки, які збиралися кожного місяця, передавалися у співвідношенні 60:40 окупантам та витрачалися на зарплати місцевої поліції або на заохочення для найбільш активних «інформаторів»¹⁶. Уся нормативно-правова база репресивної політики окупаційних органів управління ґрунтувалася на документах Третього Райху.

Відомо, що на початковому етапі окупації в 1941 р., перш за все, підтримувалися всі можливі репресивні заходи щодо населення Чернігівщини. Таке формування «правової системи» почалося з наказу начальника штабу Верховного командування Вермахту Вільгельма Кейтеля від 16 вересня 1941 р. Репресивна політика була нормативно конкретизована в жовтні 1941 р.¹⁷ До речі, ініціаторами збільшення кількості та методів репресивних заходів виступали керівники невеликих військових підрозділів, а не безпосередньо штаб Верховного командування. Генерал-фельдмаршал Вальтер фон Рейхенау 10 жовтня 1941 р. видав наказ, в якому дозволяв негайно вживати найрішучіших заходів для того, щоб зміцнити авторитет окупаційної влади та запобігти проявам незадоволення місцевого населення, не рахуючись з їх життями¹⁸. Наголосимо на тому, що в цьому наказі командувач 6-ю армією звертав увагу, що під репресивні дії переважно мали підпадати, перш за все, радянські комуністи. Місцеве мирне населення не повинно було потерпати від жорстоких репресій. Для них проводилася «політика заохочення до співпраці». Загалом, уся репресивна система мала працювати завдяки функціонуванню військово-польових судів.

З весни 1942 р. нацистська адміністрація почала формувати суди різних рівнів. Першими були створені районні, а потім міські. Районний, у свою чергу, мав складатися з голови суду та двох засідателів. Бувало, що суди районного значення очолювали бургомістри. Відмітимо, що права виносити вироки про смертну кару в районних суддів не було. Тим паче, усі рішення обов'язково перевірялися й затверджувалися польовою комендатурою. Улітку 1942 р. районні суди були ліквідовані. Незначні правопорушення розглядали старости та бургомістри. З серпня 1943 р. почали роботу мирові суди. Головою тут признавався бургомістр, який урегульовував усі спірні майнові питання (купівлі-продажу, спадкування, оренди тощо)¹⁹.

¹³ Шаповаленко Є. Повсякденне життя... С. 41–42.

¹⁴ Веденєєв Д. Корюківка. Імена нацистських катів...

¹⁵ Шаповаленко Є. Повсякденне життя... С. 42–43.

¹⁶ Там само. С. 42–44.

¹⁷ Бевз Я.В. Фельдмаршал Вільгельм Кейтель як головний військовий злочинець у справі радянських військово-полонених. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського. Сер. «Історичні науки»*. 2022. Т. 33 (72). № 3. С. 13–14. *Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського*. URL: https://hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2022/3_2022/2.pdf.

¹⁸ Bernd Boll: Generalfeldmarschall Walter von Reichenau. In: Gerd R. Ueberschär (Hrsg.): *Hitlers militärische Elite*. Band 1. Primus, Darmstadt 1998. S. 195–202.

¹⁹ Шаповаленко Є. Повсякденне життя... С. 44.

До того ж, ще восени 1941 р. німецька військова адміністрація вже чітко визначила перелік проступків для розстрілу жителів Чернігівської обл. 6 листопада 1941 р. було оприлюднено «Оголошення коменданта Чернігова про розстріл громадян, що порушують окупаційний режим», у якому зазначалося таке: «1) Самовільне відвідування лісу; 2) Підтримує зв'язок з партизанами та надає їм допомогу (продукти харчування, житло); 3) Не повідомить про місце знаходження партизан та ін.»²⁰. Фактична реалізація цього документа відбулася вже на початку листопада 1941 р., зокрема в оголошенні польового коменданта м. Ніжина зазначалося, що в с. Баранівка було розстріляно 10 мешканців села за напад на 4-х німецьких вояків і хазяїна їх квартири. Також це село було «підпалено та знищено дощенту»²¹. Уже з грудня 1941 р. міри покарання для населення, яке виступало проти окупаційної влади, стали більш жорсткими. Зокрема, активно використовувалися такі методи залякування: смертна кара, вивезення до Німеччини без права сповіщення родичам та ін. Усі ці заходи «боротьби» з мирним населенням на найвищому законодавчому рівні були затверджені на поч. 1942 р. Відомо, що з 16 січня 1942 р. за наказом Вільгельма Кейтеля стало офіційно дозволено солдатам застосовувати всі наявні засоби і методи покарання місцевих жителів, навіть якщо «ворог» – це жінки чи діти. До речі, військовим дозволялося чинити злочини проти людяності й за це вони отримували своєрідну індульгенцію²².

Окупаційна адміністрація намагалася своїм контролем охопити всі сфери життєдіяльності. Повсякденне життя селян ускладнювалося через існування німецьких адміністративних установ. Узимку 1942 р. було створено обласну земельну управу та районні. До їх обов'язків входив контроль аграрної промисловості. Саме вони сліdkували за термінами вирощування врожаю, його зберіганням та переробкою. Проте їх рішення мали затверджуватися військовим сільськогосподарським командуванням.

Фельдкомендатури та ортскомендатури Чернігівської області очолювали здебільшого угорські військовики. Відомо, що в 1943 р. фельдкомендатурою FK № 194 керував підполковник Імра Чендеш, а ортскомендатурою в Семенівці – Франц Раднот²³. Також у залежності від ситуації в регіоні періодично змінювалося їх розміщення. Наприклад, у 1943 р. фельдкомендатура № 197 з Ніжина була передислокована до Чернігова, а місцева комендатура № I/743 з цього міста – до Ніжина²⁴.

З місцевих жителів гітлерівці формували поліційні органи. Нацисти створювали їх через недостатню кількість своїх сил для умиротворення тутешніх мешканців. Вони виконували накази комендатур та сільських общин. Наприклад, у новоствореній в м. Мена весною 1943 р. фельдкомендатурі № 668 VII відділ займався співпрацею з місцевим населенням для вербування добровольців до допоміжних підрозділів німецької армії²⁵, зокрема воєнізованого формування «Загін охорони врожаю»²⁶. Для боротьби з партизанами їх не використовували. Іноді вони охороняли об'єкти військового значення, наглядали за військовополоненими, виїжджали на арешти партійно-радянського активу, проводили обшуки, проте найчастіше займалися агітацією та інформуванням населення проти радянської влади, партизан. Заробітна плата їх коливалася від 5 до 40 карб. У селах поліційні відділи налічували до 15 поліцаїв. Брили не всіх. Вік поліцаїв міг коливатися від 20 до 35 років (старшини до 45 років), до того ж треба було бути високим та міцним фізично²⁷.

Мала місце також примусова праця селян Чернігівської області в 1941–1943 рр. Так, у серпні 1941 р. рейхсміністром окупованих східних територій Альфредом Розенбергом було видано наказ про введення обов'язкових трудових повинностей. Трудодні були передбачені для населення віком від 18 до 45 років, але з 1943 р. вікові рамки зросли до 65 років. Містяни відпрацьовували повинності на заводах, а дехто продовжив працювати за своїм фахом (учителі, лікарі та ін.). Зауважимо, що в містах запрацювали Управління робочої сили, яким звітували біржі праці (тогочасні центри зайнятості населення). Селяни займалися господарством, зокрема трудилися на фермах чи йшли на найближчі будівництва. Якщо людина відмовлялася працювати, її могли заарештувати чи навіть розстріляти²⁸.

²⁰ Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): сб. док. и мат. Киев: Политиздат Украины, 1978. С. 63–64.

²¹ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. Р-4393. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 9. Типографський друк.

²² Бевз Я.В. Фельдмаршал Вільгельм Кейтель...

²³ Спалені села і селища Чернігівщини в 1941–1943 роках: злочини проти цивільного населення. С. 89–90.

²⁴ ДАЧО. Ф. Р-3003. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 97, 173; Ф. Р-4211. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 16.

²⁵ Галузевий державний архів Служби Безпеки України (далі – ГДА СБ України) м. Чернігів. Ф-7. № 17108. Арк. 20–20 зв., 22.

²⁶ ДАЧО. Ф. Р-3343. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 108.

²⁷ Шаповаленко Є. Повсякденне життя... С. 44–47.

²⁸ Науменко В., Нестеренко В. Зона військової адміністрації... С. 17–18.

У вересні–листопаді 1941 р. гітлерівці трансформували всю колгоспну систему, провели ряд економічних реформ. Колгоспне майно збиралось у всіх селян. Очолили колгоспи переважно ті самі голови, що були й раніше. Улітку 1942 р. ці господарства перейменували на «трудові общини». Люди працювали бригадами, які поділялися на ланки. Одна ланка – це жителі 8–10 дворів. Весь інвентар було порівно розділено між усіма бригадами. Зауважимо, що на рік необхідно було в середньому відпрацювати 80 (для жінок) або 120 (для чоловіків) трудоднів. Робітники після збору врожаю отримували свій відсоток (за 1 трудодень зернових давали до 1 кг дуже рідко, в основному по 300–400 грамів), а з 1942 р. запровадили грошову оплату. Платили мало, фінансів часто не вистачало. За 100 трудоднів давали від 1 до 3 карбованців. Крім того, за виконання трудоднів селяни могли одержати додаткові ділянки землі. Наприклад, в Авдіївській сільській управі Понорницького району положення «Реєстраційних листів про наділення селян земельними ділянками» дозволяло за 200–300 трудоднів одержати 0,2 га землі; а понад 300 трудоднів – 0,3 га²⁹.

Робочий день звичайного селянина починався о 4-й ранку і тривав до 20-ти години. Усі свята та вихідні скасовувалися, зокрема релігійні. Якщо людина запізнювалася, то її штрафували (від 200 карбованців, а за прогул усього дня – 500, за інші проступки – до 1000)³⁰. За неякісне виконання одного робочого мінімуму передбачалося грошове стягнення чи певні санкції (це могли бути додаткові примусові роботи). Не зважали ні на стан здоров'я робітників, ні на погоду. Наприклад, староста Новобасанського району наклав штраф на десяткох селян по 300 карбованців кожному за те, що вони без дозволу старости виорали власні городи. Також 23 січня 1942 р. він застосував до мешканця с. Красне Новобасанського району А. Лопати штраф у 1000 карбованців за «недогляд жеребчика, який від неналежного ставлення здох»³¹.

Усе, що мало виконуватися за допомогою тяглової робочої сили (коня чи трактора), селяни під час окупації здебільшого робили вручну. За крадіжку зернових чи пасльонових культур мінімально карали у вигляді штрафу чи конфіскації майна, а іноді навіть розстрілювали. Гітлерівці заохочували селян до праці своїми обіцянками про надання індивідуальних земельних ділянок у користування (про приватну власність не говорили). За колабораціонізм пропонували присадибні ділянки (до 2-х гектарів), але не для приватизації³².

До Німеччини на примусові роботи відправляли здорових людей від 16 до 50 років. Трудилися вони здебільшого в галузі сільського господарства, на будівництвах або на видобувній, металургійній, хімічній промисловості. Робочий день тривав 12 годин, на тиждень був 1 вихідний. Зарплата становила приблизно 25–30% від виплати середнього німецького робітника. Трохи легше було в приватних господарствах (хатні робітники, няньки)³³.

Підсумовуючи, зазначаємо, що період окупації з 1941 по 1943 рр. на теренах Чернігівщини характеризується великими людськими втратами серед мирних мешканців сіл та невеличких містечок, складними умовами повсякденного життя через запровадження гітлерівського військово-адміністративного ладу та жакливого правового становища. Умови примусової праці, вивезення людей до Німеччини лише підтверджують відсутність людяності у прибічників нацистського режиму. Вважаємо, що злочини такого характеру не мають строків давності й виправдати їх неможливо. Це дослідження має перспективи подальших розвідок у питанні поглиблення матеріалу в означений період та продовження збирання фактів важкого повсякденного життя мирного населення в умовах окупації.

References

Bevz, Ya. (2022). Feldmarshal Vilhelm Keitel yak holovnyi viiskovyi zlochynets u spravi radianskykh viiskovopolonenykh [Field Marshal Wilhelm Keitel as the main war criminal in the case of Soviet prisoners of war]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu im. V.I. Vernadskoho. Ser. «Istorychni nauky» – Scientific notes of I. Vernadskiy Tavriya national university. Series «Historical sciences»*, T. 33 (72), 3, P. 11–16.

Butko, S., Lysenko, O. (2013). Spaleni sela i selyshcha Chernihivshchyny v 1941–1943 rr.: zlochyny proty tsyvilnoho naselennia: Zbirnyk dokumentiv i materialiv [Burned villages and towns of Chernihiv region in 1941–1943: crimes against the civilian population: Collection of documents and materials]. Chernihiv, Ukraine.

Dereiko I. (2012). Mistsevi formuvannia nimetskoï armii ta politsii u Raikhskomisariati «Ukraina» (1941–1944 r.) [Local formations of the German army and police in the «Ukraine» Reichskommissariat]. Kyiv, Ukraine.

²⁹ ДАЧО. Ф. Р-3059. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 1–41.

³⁰ ДАЧО. Ф. Р-3085. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 9.

³¹ ДАЧО. Ф. Р-4480. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 69, 78.

³² Шаповаленко Є. Повсякденне життя... С. 118–127.

³³ Там само. С. 75–81.

Hrytsenko A. (2021). Formuvannia Hlukhivskoho partyzanskoho zahonu: pravda i vymysly [The formation of the Hlukhiv partisan detachment: truth and fiction]. *Siversshchyna v istorii Ukrainy – Siversshchyna in the history of Ukraine*, 14, P. 286–288.

Kentii, A., Lozyskyi, V. (2005). Viina bez poshchady i myloserdia: Partyzanskyi front u tylu vermakhtu v Ukraini (1941–1944) [War without grace and mercy: Partisan front in the rear of the Wehrmacht in Ukraine (1941–1944)]. Kyiv, Ukraine.

Koliienko, A. (2021). Uchast 105-i uhorskoj dyvizii v represyynykh aktsiakh na terenakh Chernihivshchyny v 1941–1943 rr. [Participation of the 105th Hungarian Division in repressive actions on the territory of Chernihiv region in 1941–1943]. Hlukhiv, Ukraine.

Koliienko, A. (2022). Rol partyzanskykh ziednan u spalenni sil ta selyshch Chernihivshchyny v 1941–1943 rr. [The role of partisan units in the burning of villages and towns of Chernihiv region in 1941–1943]. *Studentski istorichni studii – Student historical studies*, 8, P. 19–23.

Kovalenko, O., Podkur, R., Lysenko, O. (2013). Chernihivshchyna v roky natsystskoi okupatsii: Dokumenty i materialy [Chernihiv region during the years of Nazi occupation: Documents and materials]. Chernihiv, Ukraine.

Kraus, T., Varga, E. (2015). Vengerskie voiska i natsistskaia istrebitelnaia politika na territorii soetskogo Soiuza [Hungarian troops and the Nazi extermination policy on the territory of the Soviet Union]. *Zhurnal rossiiskikh i vostochnoevropeiskikh istoricheskikh issledovaniy – Journal of Russian and east European historical studies*, 1 (6), P. 91–99.

Naumenko, V., Nesterenko, V. (2011). Zona viiskovoi administratsii 1941–1943 rr.: osnovni napriamy okupatsiinoi ekonomichnoi ta sotsialnoi polityky [Zone of military administration in 1941–1943: main directions of occupation economic and social policy]. Kyiv, Ukraine.

Nesterenko, V. (2012). Umovy rozghortannia radianskoho partyzanskoho rukhu v 1941 – na poch. 1942 rr. [The conditions for the deployment of the Soviet partisan movement in 1941 – at the beginning of 1942]. *Sumskyi istoriko-arkhivnyi zhurnal – Sumy historical-archive journal*, XVIII–XIX, P. 106–110.

Shapovalenko, Ye. (2018). Povsiakdenne zhyttia silskoho naselennia Chernihivshchyny v roky okupatsii (1941–1943 rr.) [Everyday life of the rural population of Chernihiv region during the occupation (1941–1943)]. Chernihiv, Ukraine.

Ungvari, K. (2011). Vengerskie okkupatsionnye voiska na Ukraine v 1941–1942 gg. [Hungarian occupation troops in Ukraine in 1941–1942]. *Klio*, 2–3, P. 53–59.

Гриценко Андрій Петрович – доктор педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри історії, правознавства та методики навчання, Глухівський національний педагогічний університет ім. О. Довженка (вул. Київська, 24, м. Глухів, Україна, 41400).

Hrytsenko Andriy – doctor of pedagogical sciences, docent, the head of department of history, law and teaching methods, O. Dovzhenko Hlukhiv national pedagogical university (24 Kyivska Str., Hlukhiv, Ukraine, 41400).

E-mail: metodistAndre@gmail.com

Колієнко Анжеліка Анатоліївна – асистентка кафедри історії, правознавства та методики навчання, Глухівський національний педагогічний університет ім. О. Довженка (вул. Київська, 24, м. Глухів, Україна, 41400).

Koliienko Anzhelika – assistant of the department of history, law and teaching methods, O. Dovzhenko Hlukhiv national pedagogical university (24 Kyivska Str., Hlukhiv, Ukraine, 41400).

E-mail: kolienkoanzelika@gmail.com

MILITARY-ADMINISTRATIVE, LEGAL LAW AND DAILY LIFE OF THE RURAL POPULATION OF THE CHERNIHIV REGION in 1941–1943

The purpose of the research is to study the peculiarities of the daily life of the rural population of Chernihiv region in 1941–1943 in the conditions of the military-administrative and legal system of the occupation authorities, **the methodological** basis of the work is general scientific (analysis, synthesis, deduction, induction, systematic approach) and special historical (historical-genetic, historical-comparative and historical-systemic methods) methods and principles of historicism, periodization, subjectivism, optimization of the volume of information. **The novelty of the work.** The article is the first to analyze the established military-administrative and legal system based on documentary sources.

Conclusions. The authors of the article draw attention to the fact that during the occupation in the Chernihiv region, the everyday life of the rural population changed significantly. The highest manifestation of its deterioration was the burning by the occupiers of more than 60 settlements in the Chernihiv region. Thanks to the analysis of historical sources and scientific works by a number of scientists, the authors of the article also determined the essential features of the influence of the occupation regime on the everyday life of the rural population of Chernihiv region, analyzed their main components: the activities of field and local commandants, the deployment of repressive measures against the population with the introduced system of punishments from fines, restrictions to shootings and total control over the life and activities of the local population. This punitive policy was, in fact, revenge of the occupiers on civilians for cooperation with the local Soviet partisans. The article gives a number of examples of the destruction of local civilians

by the Nazi invaders on the territory of the Chernihiv region during 1941–1943. It is also shows that the occupation regime organized by the invaders led to great human losses among civilians in villages and small towns of Chernihiv region, difficult conditions of everyday life due to a terrible legal situation of the population by the occupiers and the deportation of people to Germany.

Key words: everyday life, population, peasants, propaganda, Chernihiv region, occupiers, Nazis, regime, order.

Дата подання: 20 травня 2023 р.

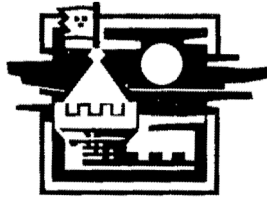
Дата затвердження до друку: 18 червня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Гриценко, А., Колієнко, А. Військово-адміністративний, правовий лад та повсякденне життя сільського населення Чернігівщини в 1941–1943 рр. *Сіверянський літопис*. 2023. № 3. С. 92–98. DOI: 10.58407/litopis.230308.

Цитування за стандартом APA

Hrytsenko, A., Koliienko, A. (2023). Viiskovo-administratyvnyi, pravovyi lad ta povsiakdenne zhyttia silskoho naselennia Chernihivshchyny v 1941–1943 rr. [Military-administrative, legal law and daily life of the rural population of the Chernihiv region in 1941–1943]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 92–98. DOI: 10.58407/litopis.230308.

УДК 821.162.1.09-94

Володимир Пилипенко

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО У ТВОРЧОСТІ САМУЕЛЯ ЗІ СКРИПНИ ТВАРДОВСЬКОГО

DOI: 10.58407/litopis.230309

© В. Пилипенко, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2133-243X>

Метою роботи є проаналізувати образ українського козацтва у творах польського поета середини XVII ст. Самуеля Твардовського. **Завдання роботи:** визначити, якими термінами користувався Твардовський для опису українського козацтва, що ці терміни означали для освічених читачів XVII ст., як змінювалися описи козацтва в творах Твардовського. **Актуалізація теми.** Українське козацтво лишається однією з популярних тем в українській історіографії. Але окрім досліджень історії власне козацтва, цікаво поглянути на козацтво з іншого боку – зрозуміти, як бачила козаків польська інтелектуальна еліта, які способи вирішення конфліктів вони пропонували.

Самуель Твардовський був одним із відомих письменників сер. XVII ст. Його вплив на розвиток польської літератури визнавали вже сучасники. До теми українського козацтва він звернувся досить пізно, тоді, коли вже не було сенсу її ігнорувати. На мою думку, «відсутність» козаків у текстах Твардовського протягом 1630–1640 рр. можна пояснити тим, що поет не хотів зайвий раз злити своїх покровителів і потенційних меценатів. Твором, в якому поет проявив власне ставлення до козаків, до повстання та козацьких ватажків, була поема «Wojna domowa». Головними ознаками козаків у поемі стали: велика кількість, безликість (майже не нотує імена ватажків, окрім Богдана та Тимофія Хмельницьких, М. Кривоноса, І. Богуна), жорстокість, зрадливість. Окремо слід відмітити характеристику Б. Хмельницького як тирана.

Висновки. Вокабуляр Самуеля Твардовського мав досить поширені терміни й поняття для характеристики козаків, так складні поняття класичної політичної теорії. Наприклад, термін тиран, який у поета мав подвійне значення.

Ключові слова: польська література, поема, суспільно-політична думка, повстання, козаки.

Самуель зі Скрипни Твардовський – один із найвідоміших польських поетів та хроністів першої пол. XVII ст. Він є автором історичних епічних творів, з-поміж яких на українських землях найбільшу популярність мала «Wojna Domowa Z Kozaki y Tátary Moskwą, rotym Szwedami y z Węgry Przez lat Dwanaście tocząca się dotąd». Саме цю поему активно використовували козацькі хроністи кінця XVII – поч. XVIII ст. для написання власних історичних творів. Майбутній поет отримав гарну освіту, мав військовий та дипломатичний досвід. Усе це відобразилося в його історичних творах.

Творчість Твардовського останніми роками стала предметом досліджень польських істориків літератури. У першу чергу Міхала Курана, Романа Кживого, а також Ренати Риби, які здійснили критичну едіцію більшості творів Твардовського. А Міхал Куран¹ та Рената Рыба² присвятили монографії окремим творам Твардовського. З-поміж українських істориків слід виділити дослідження Інни Тарасенко. Предметом її дисертаційного дослідження став лише один твір Самуеля Твардовського – «Wojna domowa». За матеріалами дисертаційного дослідження було видано монографію, у якій поему проаналізовано з погляду інформаційного потенціалу для дослідження Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.³

¹ Kuran Michał. Retoryka, historia i tradycja literacka w twórczości okolicznościowej Samuela Twardowskiego. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2008. 477 s.

² Ryba Renata. «Książę Wiśniowiecki Janusz» Samuela Twardowskiego na tle bohaterskiej epiki biograficznej siedemnastego wieku. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2000. 157 s.

³ Тарасенко І. «Wojna Domowa» польського хроніста С. Твардовського як історичне джерело та пам'ятка історичної думки. Київ, 2011. 207 с.

Метою розвідки є проаналізувати образ українського козацтва в історичних творах С. Твардовського. Джерельною базою є історичні твори Твардовського. Найперше, «*Wojna Domowa*» та «*Władysław IV, król polski i szwedzki*». Хоча окрім цих творів поет писав й інші історичні поеми, але до козацької тематики звертався не завжди. Переживаючи військову, політичну кризу, яку викликало в Речі Посполитій повстання Б. Хмельницького, на власному досвіді, Твардовський, очевидно, не міг ставитися до козаків позитивно чи навіть нейтрально. Тому, ще до початку роботи з джерелами, можна досить впевнено стверджувати, що образ українського козацтва в творах Твардовського негативний. Проте мене будуть цікавити терміни та поняття, які використовує поет для опису козаків, чому автор використовує саме такі терміни, на яких рисах козацтва зацентровано увагу, а які заретушовані, «політологічний код», яким користується автор. Для цього в хронологічній послідовності визначимо вокабуляр поета. Це дасть можливість проаналізувати зміни в описах козаків. Потім вокабуляр Твардовського достосуємо до політичної термінології Речі Посполитої сер. XVII ст., що дасть можливість відкрити «політичний код» поем.

Не буду зупинятися на біографії поета, позаяк це не є темою цієї розвідки. Із життєвим шляхом С. Твардовського можна детально ознайомитися в публікаціях І. Тарасенко, М. Курана та Р. Кживого. Але головні віхи біографії окреслю, оскільки це важливо для аналізу творчості поета. Самійло Твардовський, на думку більшості дослідників, народився близько 1600 р. Спочатку навчався вдома, потім в єзуїтському колегіумі в Каліші. Згодом розпочав службу у війську, де набув бойового досвіду, про який згадував у своїх поезіях. Після Хотинської війни Твардовський брав участь у дипломатичній місії князя Кшиштофа Збарзького до Стамбула. С. Твардовський був свідком, а, можливо, й учасником польсько-козацького протистояння сер. XVII ст. Не дивно, що автор неодноразово звертався до «козацької теми» в своїй творчості.

Нешастаням, яке постійно переслідувало поета, були проблеми із меценатами. Замолоду Твардовський пов'язував свою кар'єру з Кшиштофом Збарзьким, але той досить швидко помер. Невдовзі помер і старший брат Кшиштофа – Єжи. Поет шукав підтримки у Яреми Вишневецького, короля Владислава IV. Їм він адресував свої твори, що вплинуло на те, як автор відгукувався про козаків.

Твардовський досить пізно почав друкуватися. Його першим опублікованим твором є «*Przeważna legacja jaśnie oświeconego księcia Krzysztofa Zbaraskiego...*» (1633 р.), який, за слушною характеристикою І. Тарасенко, зробив автора відомим⁴. І тут слід виокремити два зауваження: про адресата й про дату. Поему було присвячено князеві Яремі Вишневецькому, який славився не лише своїм непростим характером, а й складними стосунками з козаками. По-друге, друк припав на період козацьких повстань, коли ставлення до козаків у польському суспільстві різко погіршилося. Уже минув період легкої ейфорії після Хотинської війни, коли навіть польські державні діячі та публіцисти припускали можливість співпраці з українським козацтвом та визнавали їхні заслуги у війні з Османською імперією. Стосунки Варшави й запорожців знову повернулися в звичне русло напруженого протистояння. На мою думку, такі обставини впливали на те, що і як писав Твардовський про козаків. Тож нічого дивного немає в тому, що в «Легатії...» участь козаків у Цецорській та Хотинській битвах оминули увагою. Це було б недоречно з огляду на адресата поеми й завданням знайти мецената, яке стояло перед автором.

Така ж ситуація повторюється й у наступному творі Твардовського «*Szcześliwa Moskiewska Expedycja. Naiasnieyszego Władysława IV [...]*», який побачив світ 1634 р. На думку дослідників, цей вірш можна віднести по епінікіїв (епінікіонів) – давньогрецьких привітальних пісень на честь переможців змагань, які виконувалися на батьківщині переможця під час його повернення⁵. Він був написаний Твардовським, щоб вшанувати перемогу польського війська під Смоленськом та, ймовірно, пошукати підтримки двору. В усьому творі про козацтво не згадується взагалі, хоча участь і реєстрових козаків, і запорожців у війні була досить значною. На мою думку, причиною «відсутності козаків» у «*Szcześliwa Moskiewska Expedycja...*» стало небажання автора створювати провокаційний контент, який міг не сподобатися королівському двору.

Черговим за хронологією твором Твардовського, у якому він мав би торкнутися проблеми козаків, хоча б з огляду на тему твору, є «*Książę Wiśniowiecki Janusz...*», який був надрукований 1646 р. Але в ньому, як і в попередньому, ми не зустрічаємо згадок про козаків. Поет, вихваляючи дім Вишневецьких та особисто князя Ярему, на мою думку, свідомо уникав козацьких сюжетів. Автор не міг не згадати про Дмитра Корибута Вишневецького, відомого предка князя Яреми, але при цьому повністю замовчав його роль у розвитку козацтва й побудові Січі на Хортиці. Бо для Яреми Вишневецького згадка про

⁴ Тарасенко І. «*Wojna Domowa*»... С. 61.

⁵ Kuran Michał. Retoryka, historia... S. 156–157.

предка – це одна, а от демонстрація його зв'язку з бунтівливими козаками – зовсім інша справа.

Узагалі, читаючи ранні твори Твардовського, складається враження, наче автор намагався максимально довго не чіпати козацьку тему. Можливо так і було. Адже від 1638 р., після того, як Варшава нав'язала козакам «Ординацію», особливих проблем із козацтвом у Речі Посполитій не було, повстання припинилися, козацькі напади на Крим майже зникли. Наслідком цього стало те, що тема козацтва та пов'язана з нею тема татарсько-турецької загрози майже зникли із суспільно-політичного дискурсу. Підтвердженням може слугувати єдина згадка про козаків у творі Твардовського «*Satyr na twarz Rzeczypospolitej w roku 1640*». Головний герой вірша – Сатир, – критикуючи порядки Речі Посполитої, зазначає:

«Козацтва маю трохи й шуму з ним трохи»⁶ (тут і далі переклад наш – В.П.)

Така характеристика чітко вказує на те, що козацтво перестало створювати проблеми для Варшави й поступово зникало з публічного простору, перетворюючись на вирішену проблему. Але «десятиліття золотого спокою» досить швидко минуло.

Ситуація кардинально змінилася після початку козацького повстання. Козаки із небезпеки, яка, мабуть, видавалася прирученою, упокореною, одразу перетворилися на небезпеку актуальну. На початок повстання, який був дуже вдалим для козаків, відгукнулися письменники. Не стояв осторонь і Твардовський.

За оцінками Михала Курана, першим твором Твардовського, у якому автор висловився на тему козацького повстання, є «*Pobudka wychodzącemu wojsku pod Ołykę pro 1 Maii anno 1649*»⁷. Його написано до конкретної події – збору польського війська у травні 1649 р., після того, як закінчився період польсько-козацького перемир'я.

Упродовж бойових дій 1648 р. польське військо зазнало низки невдач, з-поміж яких особливо прикрою була поразка під Пилявцями, звідки шляхетське військо почало втікати ще до початку бою. Оскільки головним завданням твору було надихнути польську шляхту на боротьбу із козаками, то автор концентрується саме на цьому. Відтак він майже на згадує козацтво в тексті, хоча козаки, як ворог, як небезпека, присутні у творі. Твардовський згадує козацьких ватажків Б. Хмельницького та М. Кривоноса у досить неочікуваній ролі: як антипод до марнотратської шляхти. Поет риторично запитує:

«Хто Кривоноса, або Хмеля у такий час

Сподівався побачити одягнутим у альтебас?»⁸

Дорогий одяг польської шляхти (альтебас – різновид дорогої парчі), яка збиралася на війну проти козаків, був для Твардовського символом морального занепаду шляхти та неготовності її до виконання обов'язку захисту держави. Тож автор іронізував над цим. Водночас у «Побудці» поет ще раз звертається до теми одягу, коли зображує шляхту, яка була змушена перевдягнутися зі свого дорогою одягу в просту сермягу, щоб мати можливість сховатися від переслідування козаками й добратися додому.

У такий спосіб Твардовський докоряв шляхті за те, що вона не виконала свій обов'язок. У цьому контексті козацтво виступає в тексті в ролі морального антипода польської шляхти. На перший погляд, таке порівняння неочікуване, але насправді у польській політичній публіцистиці можна знайти досить багато прикладів, коли автори порівнюють польське військо чи шляхетське ополчення із ворогом (козаками, татарами, турками) та доходять висновків про переваги ворогів над поляками⁹. Хоча це не впливає на загальний висновок, що польське військо обов'язково переможе. Тож і Твардовський далі натяку не йде, він навіть жодного разу не вживає слово «козак», замінюючи його «виузданими гультями»¹⁰.

1649 р. Самуель Твардовський друкує новий великий за обсягом твір «*Władysław IV, król polski i szwedzki*». Загалом твір, присвячений польському королеві Владиславу IV, виявився посмертним панегіриком монархові. У ньому поет вперше детально торкнувся козацької теми. На той час ігнорувати її вже не було ні можливості, ні сенсу. Життя Владислава Вази було тісно пов'язане з українським козацтвом. Але Твардовський і надалі продовжує використовувати перевірену тактику: де можна замовчати про козаків – він мовчить, а де не вдається промовчати – говорить лише негативні речі. Наприклад, успішні походи на турецькі чорноморські фортеці змальовані як заслуга Владислава:

⁶ Twardowski S. *Satyr na twarz Rzeczypospolitej w roku 1640*. C. 2.

⁷ Kuran Michał. *Retoryka, historia...* C. 271.

⁸ Twardowski S. *Pobudka wychodzącemu wojsku pod Ołykę pro 1 Maii anno 1649*, [b.m. 1649], wiersz 53–54 (Kto Krzywonośa? Albo się w tym czasie // Spodziewa widzieć Chmiela w altebasie?).

⁹ Пилипенко В. Ідеалізація Османської імперії у політичній публіцистиці Речі Посполитої сер. XVI – сер. XVII ст. *Сіверянський літопис*. 2015. № 1. С. 32–38.

¹⁰ Слово «виузданий» означає коня, який вирвався із уздечки, у переносному значенні – хтось, хто вийшов з-під контролю.

*«Niedługoż się i na sam wielki Wschód obrócił,
otomańską gdzie hydrę tak przez syna skrócił,
że tyle łbów i rogów hardych pomiatała,
a – na kark przydeptana – przed nim się czołgała,
skąd przyjąwszy z pokorą pokój wymuszony,
dotąd nie śmie przestąpić progu tej Korony.
Jego szczęściem wschodowe dojechane zorze,
pustoszone Tauryka i Czarne gdzieś Morze
po Dziurdzistan i Kolchy...
... okurzony dymem
nie raz Konstantynopol, nie raz mury drżały
i w okna aż cesarskie łuny uderzały»¹¹.*

Як бачимо, у цьому пасажі взагалі відсутня згадка про козаків. Однак згадки про козацькі напади на татар і турків ще кілька разів будуть з'являтися у тексті.

Так, описуючи виникнення українського козацтва, Твардовський діє відповідно до усталеної польської традиції, описуючи козаків, як утікачів, що «з батьківщини назавжди вигнані», та селян, яким не вистачає землі. Ці «селяни» та «вигнанці» організовують численні напади на Кримське ханство та Османську імперію:

*«A tam kiedy posłużą wiatry im życziwe,
nie tylko pomorszczyzny i bliższe Kilije,
ale i Trapezonty, i Teodozyje,
Tauryki, Chersonezy bez odporu burzą,
aż i pod nos samemu cesarzowi kurzą
prędkością niesłychaną, bo i morskie czaty,
i wszystkie ubiegają klasy i armaty
wschodowej karadyni, i nie śni się komu –
oni już gdzie w pół morza i znowu wnet w domu».*

Напади стали великою проблемою, «бичем та блискавкою на поган», адже козаки здобували міста й села, де «обидві статі з бридкою кров'ю та попелом змішували»¹². У такому описі козацтва немає нічого негативного, а згадку, що козацтво є небезпекою для татар, можна обережно потрактувати як визнання козацьких заслуг в обороні степового кордону Речі Посполитої. Цікаво, що опис убивств, які чинять козаки, майже дослівно співпадає з аналогічними описами «татарської жорстокості» стосовно населення Речі Посполитої, але, звісно, без негативної конотації.

Позиція автора змінюється, коли він розповідає про турецькі погрози у відповідь на козацькі напади. Козаки одразу перетворюються на «гультаїв», яким неможливо заборонити виходити в море¹³, а польські делегати на переговорах погоджуються на те, щоб турки громили й били козаків, де їх наздоженуть, – «тим нас найменше розгнівають»¹⁴.

Цікавим є опис участі козаків у Хотинській битві та вокабулярій поета. Спочатку автор лише згадує, що козаки є. Але згодом зупиняється на цій темі детальніше. Так, прихід козаків до польського війська на Дністрі порівнює зі сходженням снігової лавини з Карпатських гір, яка затопила усі прилеглі долини:

*«Szło ich, jako ogromne trzęsły o tym wieści,
do obozu naszego tysięcy czterdzieści.
Gdzie kinęli, wszędy strach, popioły i zbiegi»¹⁵.*

Сам опис Хотинської битви займає значну частину твору. Він вказує на потужну атаку турків на козаків, які витримали натиск ворога, а відтак контратакували:

*«Turcy jako pioruny z góry Jowiszowe
uderzą na Kozaki, wprzód wywarszy działa,
z którego aż rumoru ziemia zahuczała,
wyjąc zewnątrz straszliwie, a pole z płomieni
rozświeciło.
...dopieroż i Kozacy na nie tak wjechali,
jako chmury burzliwe,»*

Звісно, війна неможлива без загиблих, й автор визнає значні втрати, як козацького, так і польського війська. Але при цьому він не вдається до перерахунку козацьких втрат, як

¹¹ Я користувався новим критичним виданням твору: Twardowski Samuel. Władysław IV, król polski i szwedzki. Wydał Roman Krzywy. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN; Stowarzyszenie «Pro Cultura Litteraria», cop. 2012. 526 s. S. 33.

¹² Twardowski S. Władysław IV... S. 85–86.

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid. S. 138.

робить це в описі польського війська. Можливо, через незнання ватажків запорожців, можливо, через те, що для нього козаки були всі «на одне лице».

Підсумовуючи поему «Владислав IV», можна сказати, що у тексті немає виразно негативної оцінки козацтва. Описи козаків у творі я б назвав нейтральними, адже автор подекуди навіть визнає їхні заслуги. Причину такого опису козаків у поемі Твардовського я вбачаю в тому, що текст писався до повстання Хмельницького й підстав жорстко критикувати і звинувачувати козаків у Твардовського не було.

Усе інакше в найвідомішому творі «Wojna domowa». Поема написана після вибуху козацького повстання, укладання Зборівського договору й переосмислення того, що відбулося. У творі автор не приховував негативної оцінки козаків. Описуючи козацтво, поет найчастіше вживає слово «гультьайство» та «виуздане гультьайство». Така характеристика вказує на нешляхетське, низьке походження, що було лише частиною правди, адже в лавах козацького війська опинилося багато представників української шляхти. Твардовський звертався до повсталих селян із запитанням: звідки стільки злості до своїх панів? На думку поета, краще вони б використали свою силу для нападу на ворогів і визволили християнські народи, ніж повстали проти держави й короля¹⁶. Трактатування повстанців, як селян, що збунтувалися, було характерним для польської політичної думки першої половини XVII ст. й завдяки історичним трактатам сер. XVII ст. закріпилося в наступних поколіннях. Спочатку в тексті автор не розділяє військо повстанців на селянське та козацьке, але згодом додає окремі розповіді про козаків, які свавільно жили на Дніпрі, промишляли розбоєм, рибальством та грабували турків і татар. А для турків не було нічого страшнішого за козаків.

Цікавою є згадка, що козаки «стримували передмур'я»¹⁷. Концепція «передмур'я християнства» (*antemurale christianitatis*) набула великої популярності серед польської шляхти й навіть використовувалася польськими дипломатами в міжнародних відносинах. У межах цієї концепції Польща трактувалася як передмур'я християнського світу, яке захищає християн (Європу) від турецької загрози¹⁸. Наприклад, польський публіцист Кшиштоф Варшевіцький (Krzysztof Warszawicki) писав, що «Річ Посполита – башта всієї Європи, мур цілого християнства. Якщо поганці її здобудуть, то будуть скакати по полю битви в шляхетській крові й те буде їм забавкою»¹⁹. Іноді польські автори передмур'ям називали українські землі. Так, Вацлав Кіцький (Wacław Kiecki) називав українські землі «щитом і муром» Польщі, писав, що за колоніями «Польща сидить ... неначе за муром»²⁰, а Бартош Папроцький (Bartosz Paprocki) – польський хроніст, поет та перекладач, у вірші «Historia żałobna o przetróści u okrutności tatarskiej...» (1575 р.) зобразив Україну, як мур Польщі:

*«Płaczą Ruskie Krainy swej drużyny wiernej
Z których niedawno mieli mur tak mowią pewny.
Ten teras rozwalili okrutni Poganie.
A już czym oni zwali/ to przechody nanie.
Twoy to dziś Mur Cna POLSKO aleć barzo słaby
Radzęć bądź ostrożniejsza dodawaj mu rady»*²¹.

Але концепцію передмур'я не використовували для описів козацтва. Тим цікавіший текст Твардовського.

В описі війська Б. Хмельницького я б виділив кілька головних характеристик. По-перше, С. Твардовський описує козацьке військо, як поєднання козаків, збунтованих селян та татарських загонів. Треба наголосити, що в публіцистичних текстах др. пол. XVII ст. з'явився новий тоpos козацько-татарського союзу. Цього не було в першій пол. XVII ст. і він відбивав реальний стан речей. Козацько-татарська співпраця була й раніше. А в 1624 р. запорожці навіть уклали міжнародну угоду з претендентами на кримський трон²², і ця співпраця вийшла на новий рівень за часів Хмельниччини. Козацько-татарське військо поет порівнює із Гідрою, мабуть, натякаючи на наявність кількох голів у об'єднаному вій-

¹⁶ Twardowski S. Wojna Domowa Z Kozaki y Tátary Moskwą, potym Szwedami y z Węgry Przez lat Dwánaście tocząca się dotąd [...] Kraków, 1660. 114 s. S. 1.

¹⁷ Ibid. S. 4.

¹⁸ Докл. про концепцію польського передмур'я див.: Tazbir J. Polska przedmurzem Europy. Warszawa: Twój Styl, 2004. 215 s.; Tazbir J. Polskie przedmurze chrześcijańskiej Europy: mity a rzeczywistość historyczna. Warszawa: Interpress, 1987. 156 s.

¹⁹ Warszawicki Krz. Chrysztofa Warszawickiego po śmierci króla Stefana na pierwszym i głównym jeździe Mazowieckim mowa. Dwie mowy pogrzebowe ks. Krzysztofa Warszawickiego kanonika Krakowskiego. Wyd. Kazimierza Józefa Turowskiego. Seria (Biblioteka Polska). Kraków: Wydaw. Biblioteki Polskiej, 1858. S. 34.

²⁰ Kiecki W. Dialog o obronie Ukrainy y pobudka z przestroga dla zabiezenia incursiom tatarskim. Dobromil, 1615. S. B4.

²¹ Вирський Д.С. Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI – сер. XVII ст.) Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. Ч. 2. С. 228.

²² Брехуненко В.А. Дипломатія українського козацтва й Кримський ханат: невідомі сторінки укладення першого козацько-кримського договору 1624 р. *Козацька спадщина*. 2005. Вип. 2. С. 50–54.

ську²³. Твардовський постійно вказує на наявність у війську повстанців селян. Селяни не повинні воювати, їхня функція в суспільстві – працювати й користися своїм панам. Участь селян у війні проти Речі Посполитої є порушенням порядку речей, що загрожує руйнуванням усієї держави. На невідповідність селян вказує зброя, якою вони користуються під час бойових дій – в основному це перекована коса («наставлена догори коса»²⁴). Це, з одного боку, справді відповідало дійсності, з іншого – вкотре маркувало військо повстанців як низьке, не шляхетне, адже існувало поняття благородної лицарської зброї та зброї плебейської. Коса була плебейською.

Іншою ознакою війська повстанців є його жорстокість. Це – звична характеристика, яку завжди використовують для опису військ неприятеля. При цьому самі описи часто кочували від одного автора до іншого. Для прикладу, звернімося до вже згаданого тексту Бартоша Папроцького 1575 р. Український історик Д. Вирський зазначає, що цей вірш «у вітчизняній історіографії може претендувати на статус класичного опису вдалого татарського набігу на українські землі»²⁵.

*«Чинячи за своєю думкою / так людей вибракочував /
Діток малих розтинав / і голови знімав
Старим, котрі не могли за ним прудко ходити /
[З тими] Котрих, як псів, на смиках так волів водити.
Узявши [гвалтом] жінку перед [очима] чоловіка / нецнотливі забави
Плюдов і з панянками / і мучив [свійську] худобу.
Здер шкіру на хребті бідному волів /
І там же руки, ноги в'язав чоловікові.
Дитя, яке плакало / взявши за ноги /
Зараз вдарив об землю / там же при дорозі.
Коли йшов негідник / лежало їх багато /
Котрих ще живих / їли пси сміливо»²⁶.*

За моїми спостереженнями, цей опис майже без змін переписав при складанні вірша «Bitwy znamienite... W roku terazniejszym 1620... spisane» М. Пашковський²⁷. Подібні описи в кількох місцях знаходимо й у «Wojna domowa». Автор вказує на жорстокість, дикість збунтованих селян і виносить цей підпис на маргінес сторінки. В описі Твардовського повстанці убивають усіх без розбору, заливають усе кров'ю:

*«Dziateczki przed oczyma Matek rozdzerali
Y wbyiali na Krzyże. Panienkom wprzód kwiaty
Splugawiwszy różane/ O nad wszystkie katy
Toż ich wpuł rożćinali»²⁸.*

І як тут не згадати про «мальчика в трусіках» від російської пропаганди?! Що вкотре демонструє живучість таких стереотипів для опису ворога.

Ще однією важливою рисою війська повстанців є його кількість. Твардовський, говорячи про козаків, завжди вказує, що їх багато. Поет не виокремлює загони, як він це робить для польського війська. Останнє постає в поемі персоналізованим, ватажків названо на ім'я, загони – прізвищами їхніх керівників. У козацькому війську згадано лише Богдана та Тимофія Хмельницьких і Кривоноса. Отже, повстанці постають безликою, але значною масою. Козацького війська «без ліку», до Збаража прибуває «сто тисяч прибуло підмоги / гультайства...» [WD II, 79]. Описуючи повстанців, Твардовський порівнює їх із сараною або хмарами²⁹. Боротьба з незліченною кількістю ворогів додає польському війську слави, показує масштабність трагедії й героїзм польського війська, яке протистоїть такому ворогові. В описі Твардовського це протистояння набуває екзистенційного забарвлення. Уже на початку першої частини поеми автор пише, що «жорстокішої ніколи у Польщі не було війни» [WD I, A].

*«... Що зараз
Знищена Україна і пів усієї Польщі
По Сян і далі до Вісли все вкрите брудним попелом» [WD I, 2].*

²³ Twardowski S. Wojna Domowa Z Kozaki... S. 6.

²⁴ Ibid. S. 62.

²⁵ Вирський Д. Околиця Ренесансу... Ч. 1. С. 250.

²⁶ Подаю текст Папроцького у перекладі Д. Вирського: Вирський Д. Околиця Ренесансу... Ч. 2. С. 271.

²⁷ Paszkowski M. Bitwy znamienite... W roku terazniejszym 1620 [...] przez [...] Marcina Paszkowskiego spisane. B. m. dr., 1620.

²⁸ Twardowski S. Wojna Domowa Z Kozaki... S. 13.

²⁹ Twardowski S. Wojna Domowa Z Kozaki i Tatary Moskwą, potem Szwedami, i z Węgry, Przez lat Dwanascie Za Panowania [...] Jana Kazimierza [...] Tocząca się, Na cztery podzielona Xięgi Oyczystą Mużą / Od Samvela z Skrzypny Twardowskiego Opus Posthumum – [War. A] Calissii 1681. S. 51.

І ця пожежа, що охопила Вітчизну й майже цілий світ, розпочалася з маленької іскорки [WD I, 5]. До цієї ідеї автор повернувся наприкінці першої частини поеми, де стверджував, що

«Ця війна страшна закінчилася,

Що не лише Польщі, а усьому

Християнству загрожувала.

Tak wojna ta straszliwa tedy się skonczyła /

Która Polsce nietylko, ale społ groziła

Krzyżacyństwu wszystkimu...» [WD I, 95].

Для підтримки козаки навіть вдаються до нечистої сили та чарів. Твардовський переповідає історію про сестру одного з козацьких ватажків, яка за допомогою чарів намагалася захистити брата [WD I, 44], а в другій частині звинуватив у чарах самого Хмельницького. Але це не допомогло козакам, адже на захисті польського війська стояли Богородиця та Архангел Михаїл [WD II, 30–31]. У такому описі козацько-польське протистояння набувало ознак релігійної боротьби, що, зрештою, відбивало реалії того часу. Згадати хоча б відому промову Хмельницького на переговорах у Переяславі в лютому 1649 р., яку занотував у своєму щоденнику Войцех Мясковський. На добру обізнаність Твардовського з цим джерелом вказує І. Тарасенко³⁰. Тоді гетьман заявив: «... а що перше я воював за шкоду і кривду свою, тепер буду воювати за нашу православну віру». Або згадку про те, що з-поміж трофеїв, які поляки захопили в таборі козаків, був меч, висланий від патріарха до Б. Хмельницького на війну [WD II, 43]. На вирішальну роль православних священників у розпалюванні повстання вказував й автор анонімного памфлета 1648 р. «Dyskurs o terazniejszej wojnie kozackiej albo chlopskiej», там, зокрема, був прямий заклик знищувати православні церкви та монастирі³¹. Хоча варто наголосити, що Твардовський надавав релігійному факторові у війні меншого значення.

Самуель Твардовський, описуючи війну, вказував на зраду Хмельницького та селян. Це – постійний мотив твору й головний термін для пояснення причини війни. Хмельницький зрадив короля. Він відмовився покоритися й уклав угоду з татарами: склав нову присягу ханові на шаблі [WD I, 6]. Хоча варто вказати, що поет згадував «кривду», яку завдав Хмельницькому Чаплинський, пограбувавши володіння майбутнього гетьмана. Проте опис війни відбувається в категоріях зради й покути за неї. Хмельницький зрадив свого правителя, а селяни його підтримали (*Duma chlopska, Żeby iej nie dostąpiła || Żadna Pańska powaga* [WD II, 7]). Тож поет ставить питання: як пробачити його зради та хитрощі (*na jego zdrady i fortele || Nic się nie odlądaić*) [WD II, 8]?

Виходячи з поняття зради, Твардовський оповідає про закінчення «першої війни» – укладання Зборовського договору. Так, автор говорить про необхідність «упокорити» Хмельницького [WD I, 37], а коли гетьман таки прибуває на переговори до короля, то:

«W drogim widzę Namiecie padno na kolana

Grzech swój znając, a tylko miłosierdza prosząc,

Wojska przytym wszystkiego suplikę przynosząc

Y pod nogi porucę» [WD I, 85].

У другій частині поеми теж є опис переговорів козаків із королем: вони стоять на колінах, не підводячи очей, і просять прощення в монарха [WD II, 40]. Звісно, що король вибаचाє, адже він милостивий до своїх підданих. Особливо, якщо вони розкаються в своїх вчинках.

У вокабулярі Твардовського, яким поет користується, описуючи козацьке повстання, кілька разів зустрічається слово «тиран» для характеристики Хмельницького. На мою думку, таке використання термінів є цікавим, адже виводить нас у іншу площину розуміння тексту. Бо це відображає ставлення Твардовського до Хмельницького як до правителя певної території. Адже терміни, які поет використовував для характеристики козаків: бунтарі, повстанці, злодії, гультяї не стосуються політичної влади. Вони лише вказують на те, що козаки порушили існуючі правила, зламали порядок. Натомість, «тиран» – це поняття політичної теорії, яке стосується влади, способу її отримання та реалізації. Оскільки Твардовський отримав гарну для свого часу освіту, то немає сумнівів, що він добре знав античних класиків політичної теорії. Платон, Ксенофонт, Полібій і особливо Аристотель були обов'язковою лектурою в тогочасних колегіумах. Саме на їхніх роздумах про політичний устрій ґрунтувалися теоретики та практики політики Речі Посполитої. Усі перераховані класики визначали тиранію негативною формою правління, адже правитель дбає лише про власний інтерес і про те, щоб лишитися при владі. Характерною ознакою тиранії є

³⁰ Тарасенко І. «Wojna Domowa»... С. 88.

³¹ Dyskurs o terazniejszej wojnie kozackiej albo chlopskiej, 1648. *Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648–1668*. T. 1, 1648–1660. S. 10.

незаконний спосіб отримання влади – захоплення влади силою в результаті перевороту, бунту тощо. Саме тираном називає Хмельницького Твардовський. Цікаво, що окрім Хмельницького поет називає тиранами московських правителів³². Саму ж владу Хмельницького поет називає тиранською. Питання тирана та його влади було одним із тих, які провокували жваву відповідь у середовищі польської шляхти. Навіть сама згадка якогось політика в одному реченні зі словом «тиран» на довго псувала репутацію.

Те, що Твардовський використовує однаковий термін для характеристики влади московських царів і Богдана Хмельницького, не означає, що він ставить цих діячів на один щабель. На мою думку, тут ми маємо справу із двома значеннями терміна «тиран», які існували ще від часів античності. Стосовно московського царя, то йдеться про тирана як правителя, що дбає лише про власний інтерес. Така характеристика була дуже поширеною в польській суспільно-політичній думці XVI–XVII ст. Зазвичай вона поєднувалася з інформацією, що в Московії немає свободи й усе населення є холопами царя. Найчастіше такі описи московських царів «виринали» за часів безкоролів'я, коли шляхта активно обговорювала можливих кандидатів на корону Речі Посполитої. Польський дослідник Ігор Конколевський (Igor Kąkolewski) звертає увагу на ще один цікавий аспект польської політичної думки, пов'язаної із проблемою тиранії: на виборність польського монарха й суверенність права. Свої роздуми він підтверджує посиланням на творчість Станіслава Оріховського: «знаний зі своєї емпізи та схильності до шляхетської мегаломанії найславніший польський публіцист XVI ст. Станіслав Оріховський у “Розмові або Діалозі про екзекуцію польської корони” (1563) стверджував, що завдяки елекційності монархічної влади та суверенності права над правителем та підданими, жодна інша держава не може порівнятися із Польщею у “свободі”»³³.

Коли йдеться про Хмельницького, то все інакше. Термін «тиран» стосовно гетьмана означав незаконний спосіб отримання влади. І тоді характеристика гетьмана як «зрадника», постійне акцентування уваги читача на тому, що Хмельницький порушив свою присягу, порушив угоду з королем, не суперечать одна одній, а навпаки, доповнюють образ ватажка повстанців.

У характеристиці Хмельницького поет йде далі й звинувачує гетьмана в тому, що той хоче стати монархом [WD II, 77]. Щоправда, слід зазначити, що Твардовський писав поему не під час Хмельниччини, а міг поглянути з певної відстані. Тому закиди гетьману щодо створення власної держави не можна назвати пророчими. Проте вони цілком відповідають баченню ситуації та політичній меті повстання частиною польської шляхти. Таке звинувачення набуло поширення одразу після перших успіхів козацького виступу, коли стало зрозуміло, що це не чергове повстання, яке Варшава звично придушить. У політичному дискурсі почали з'являтися переважно анонімні тексти («дискурси», «роздуми», «трактати»), в яких автори виказували такі побоювання. Про це писав великий коронний гетьман Миколай Потоцький у листі до короля Владислава IV вже на початку 1648 р., згодом таку само думку виказували великий коронний стражник Самуель Ляц та коронний підचाший Миколай Остророг. І навіть прихильник ідеї примирення з козаками Брацлавський воевода Адам Кисіль погоджувався з такою оцінкою ситуації³⁴. В анонімному творі «Dyskurs o terażniejszej wojnie kozackiej albo chlopskiej, 1648» йдеться про те, що козаки зухвало зовсім вибиваються з підданства Корони Польської й собі нове козацьке або Князівство Руське закладають³⁵.

Але одна справа – захопити владу, і зовсім інша – цю владу узаконити та перетворитися на законного правителя. Прагненням легітимізації власної влади Твардовський пояснював нав'язування з боку Хмельницького союзу з Молдовою:

*«Так Хмельницький зробивши ту Лігу Волоську
І союз із Господарем, не лише Запорозької
Черні буде гетьманом, не лише єдиного краю,
Але цілого Князівства Удільного,
Русі усієї Монархом і Найвищим Правителем»* [WD II, 77].

Отже, у характеристиці Хмельницького Твардовський поєднує два значення терміну «тиран»: як людини, що прийшла до влади незаконним шляхом, але при цьому лишається правителем і навіть прагне легітимізувати свою владу через укладання династичних союзів.

³² Twardowski S. Władysław IV... S. 37, 40.

³³ Kąkolewski Igor. Melancholia władzy: problem tyranii w europejskiej kulturze politycznej XVI stulecia. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2007. S. 253.

³⁴ Drozdowski M. Polityczne przyczyny powstania Chmielnickiego w opiniach szlachty Rzeczypospolitej. S. 69–71. Studia Polsko-Ukraińskie Warszawa: Wydział Lingwistyki Stosowanej. Eksperymentalne Laboratorium Literaturoznawcze, 2014. T. 6 (2019). S. 67–81.

³⁵ Dyskurs o terażniejszej wojnie kozackiej albo chlopskiej. Pisma polityczne z czasów Jana Kazimierza. T. 1. S. 9.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що С. Твардовський досить довго уникав козацької теми в своїх творах. На мою думку, це було пов'язано з небажанням зайвий раз дратувати своїх потенційних меценатів. Але від початку повстання ігнорувати козаків було неможливо, та й не було сенсу. То ж у епічній поемі «Wojna domowa» поет зобразив козаків та їхнього ватажка Б. Хмельницького клятвовідстуниками та зрадниками. Визначними їхніми рисами в творах Твардовського стали кількість (безмірна, як сарани, сто тисяч) та безособовість. Окрім самого Хмельницького, його сина Тимофія та М. Кривоноса інших ватажків у тексті майже не згадано. Це різуче контрастує з описами польського війська, у якому перераховані ватажки окремих підрозділів, автор поіменно згадує загиблих. Найцікавішим, на мою думку, є використання терміна «тиран» для характеристики Богдана Хмельницького, адже Твардовський поєднує в ньому два значення: людини, яка отримала владу силою, та правителя, який намагається легалізувати свою владу через міжнародні угоди.

References

Brekhunenko, V. (2005). *Dyplomatiia ukrainskoho kozatstva u Krymskyi khanat: nevidomi storinky ukladennia pershoho kozatsko-krymskoho dohovoru 1624 r.* [Diplomacy of the Ukrainian cossacks and the Crimean Khanate: unknown pages of the first cossack-crimean treaty of 1624]. *Kozatska spadshchyna – Cossack heritage*, 2, P. 50–53.

Pylypenko, V. (2015). *Idealizatsiia Osmanskoi imperii u politychnii publitsystytsi Rechi Pospolytoi ser. XVI – ser. XVII st.* [Idealization of the Ottoman Empire in the political journalism of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the middle 16th – the middle 17th c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 32–38.

Tarasenko, I. (2011). «Wojna Domowa» polskoho khronista S. Twardovskoho yak istorychne dzherelo ta pamiatka istorychnoi dumky [«Wojna Domowa» by the Polish chronicler S. Twardowski as a historical source and a monument of historical thought]. Kyiv, Ukraine.

Vyrskyi, D. (2007). *Okolytsia Renesansu: richpospolyska istoriohrafiiia Ukrainy (XVI – ser. XVII st.)* [The suburb of the Renaissance: The Polish-Lithuanian Commonwealth historiography of Ukraine (16th – the middle 17th c.)]. Kyiv, Ukraine.

Пилипенко Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, докторант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

Pylypenko Volodymyr – candidate of historical sciences, doctoral student at the M.S. Hrushevsky institute of Ukrainian archaeology and source studies of the National academy of sciences of Ukraine.

E-mail: pylvova@gmail.com

UKRAINIAN COSSACKS IN THE WORKS OF SAMUEL OF CKRYPNA TVARDOVSKYI

Purpose of the study. The aim of the study is to analyze the image of the Ukrainian Cossacks in the works of the Polish poet of the mid-17th c. Samuel Twardowski. **Tasks of the research.** To determine what terms Twardowski used to describe the Ukrainian Cossacks, what these terms meant to educated readers of the 17th c., how the descriptions of the Cossacks in Twardowski's works changed. **Actualization of the topic.** The Ukrainian Cossacks remain one of the most popular themes in Ukrainian historiography. But in addition to researching the history of the Cossacks themselves, it is interesting to look at the Cossacks from another angle – to understand how the Polish intellectual elite saw Cossacks and what ways they proposed to resolve conflicts. Samuel Twardowski was one of the most famous writers of the 17th c. His influence on the development of Polish literature was already recognized by his contemporaries. He turned to the topic of Ukrainian Cossacks rather late, at a time when there was no point in ignoring it. In my opinion, the «absence» of Cossacks in Twardowski's texts in 1630–1640 is explained by the fact that the poet did not want to anger his benefactors and potential patrons once again. The poem «Wojna domowa» was a work in which the poet showed his own attitude to Cossacks, the uprising, and Cossack leaders. The main features of Cossacks in the poem were: large numbers, facelessness (he hardly mentions the names of the leaders, except for Bohdan and Tymofii Khmelnytsky, M. Kryvonos, and I. Bohun), cruelty, and treachery. The characterization of B. Khmelnytsky as a tyrant should be noted separately.

Conclusions. Samuel Twardowski's vocabulary included both quite common terms and concepts for characterizing Cossacks and complex concepts of classical political theory. For example, the term tyrant, which had a double meaning for the poet.

Key words: Polish literature, poem, socio-political thought, uprising, Cossacks.

Дата подання: 18 квітня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 22 червня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Пилипенко, В. Українське козацтво у творчості Самуеля зі Скрипни Твардовського. *Сіверянський літопис*. 2023. № 3. С. 99–108. DOI: 10.58407/litopis.230309.

Цитування за стандартом APA

Pylypenko, V. (2023). *Ukrainske kozatstvo u tvorchosti Samuelia zi Ckrypny Tvardovskoho* [Ukrainian Cossacks in the works of Samuel of Ckrypna Tvardovskyi]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 99–108. DOI: 10.58407/litopis.230309.

Ольга Гринёва

В КРУГЕ ПОТЕРЬ. ИЗ ЛИЧНОЙ ПЕРЕПИСКИ ПИСАТЕЛЯ ЮРИЯ СБИТНЕВА (1931–2021)

DOI: 10.58407/litopis.230310

© О. Гринёва, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-7976-7126>

Стаття представляє собою зібрання цитат з приватного листування письменника Юрія Сбітнева (1931–2021), які стосуються подій останнього десятиріччя – подій, які зараз найбільше турбують людство.

Юрій Сбітнев – руський письменник (саме такий термін він обстоював для використання в українській мові щодо нього самого та його мови), представник класичної літератури, в другій половині ХХ ст. входив до когорти письменників-«деревенщиків», посідав помітне місце серед авторів російської натурфілософської прози. Після 30-річного затворництва, під час якого ретельно вивчав спадщину Давньої Русі, на початку ХХІ ст. він знову нагадує про себе, але вже як автор романів, які не мають аналогів в історичній давньоруській романістиці. Також видатними представляються його студії щодо «Слова о полку Ігоревім».

Для більш ретельного вивчення доби «золотого віку Русі» він у 2008 р. переїхав до Чернігова, а у 2014-му остаточно оселився в нашому давньому місті. Саме до цього періоду відносяться його епістолярні одкровення щодо подій, які сталися у 2014-му і 2022-му роках, хоча, можливо на щастя, він не дожив до початку Широкої війни. Як провидець, письменник бачив весь жах катастрофи, що насувається, а як порядна і чесна людина мав позицію на боці Добра і не міг мовчати, говорив про це на зустрічах з людьми і особливо відверто – у листах. Листи Юрія Сбітнева просякнуті любов'ю до України та боєм за російсько-українські відносини. **Ціль публікації** – оприлюднити думки і висловлювання видатної людини свого часу – великого друга України й українського народу, та засвідчити честь і гідність істинної російської культури і літератури, яскравим представником якої був і залишається Юрій Сбітнев.

Ключові слова: письменник Юрій Сбітнев, епістолярний жанр, Чернігів, Широка війна.

Автор роману «Великий князь» біля пам'ятника своєму герою – князю Ігорю Чернігівському, осінь 2012 р.
Саме за ідеєю Ю.М. Сбітнева та завдяки його старанням пам'ятник з'явився на чернігівському Валі.

«Я бы обозначил нынешнюю мировую современность как Круг Потерь. В Русском мире они уже неисчислимы. И вот ещё одна – потеря истории, не истории в веках, мы её теряли (забывали) неуклонно и направленно, но истории новейшей, исчисляемой уже не годами, месяцами и даже днями. Люди уже не способны запомнить то, что происходило с ними вчера. Наш национальный вектор познания, направленный в Прошлое, наконец-то уничтожен и заменён вектором “Будущего”, которого никогда не было и не будет... Виртуальное одержало победу над реальным. Этот фантом несуществующего поглотит и превратит Жизнь в ничто... Нынешний во всей мощи внутренний конфликт между Россией и Украиной – всё ещё внутренний, уничтожающий последние остатки Русской цивилизации, так и не осмысленной и не выявленной во всей полноте своей истории Древней (Древнейшей) Руси. Перетекание его во внешний – межгосударственный, международный неизменно приведёт к гибели нынешней цивилизации... Я это знаю, я это видел...» – писал 21 июня 2015 года Юрий Сбитнев в своей «Пчелиной книге», – дневнике, в который заносил записи всю сознательную жизнь¹.

Сбитнев, как истинный писатель, мыслитель, пророк, получивший Дар свыше, как провидел прошлое, представленное в его исторических романах, так и предвидел грядущее, поэтому особо остро переживал за судьбы всего человечества и особенно своего народа. Русского народа, объединяющего, по его глубокому убеждению, потомков русичей, проживающих сейчас в Украине, Беларуси и России. «Не знаю, как вы там мыслите по поводу возникновения великого украинского народа, но я-то исповедую, что три наших матери – Украина, Беларусь и Русь – одинаково дороги и близки каждому русскому. Русский в моём понимании един в корне. А без белоруса и украинца корня этого нет. Русские – вы, я и мой дед Фёдор Семеняк, белорус. Это наша славянская троица, и никуда нам друг от друга не уйти. И если один из нас погибнет, то погибнут не только два других, но и всё мироздание. Это, друг мой, Виктор Кириллович, надо понять! Понимаете?» – писал он профессору Краснодарского университета В.К. Чумаченко 6 июля 2008 г. «Разве у меня может быть всё нормально, когда цель всей моей жизни – объединять в добре и радости людей, говоря им правду о Великом их Прошлом, когда идея кровного братства разрушена, а единый РУССКИЙ НАРОД Украины, России и Белоруссии поделён на Своих и Чужих, когда величайшие МИРОВЫЕ ценности Культуры Руси превращаются в хлам?! А вы – Подвижники этой культуры, вынуждены жить, сохраняя Национальные ценности по “остаточному принципу” государственной “экономики” – с “барского стола обеды”! Разве могу я жить в этой преступной бессмыслице нормально?!» – писал он с болью 17 марта 2014 года приятельнице из России, режиссёру Дома культуры города Чехова Елене Каменской.

Письма составляли одну из важнейших частей писательской жизни Юрия Сбитнева: «В моей природе интерес к эпистолярному жанру, я очень люблю получать письма и отвечать на них. Когда надо было писать от руки, закладывать в конверт и нести на почту, я и тогда это совершал с удовольствием. А сейчас-то чего проще – поторкал пальцами в клавиши, нажал “отправить” – и всё тут!»² – признавался он одному из своих многочисленных корреспондентов. Именно в письмах писатель выкладывался «до донца», обнажая душу и очерчивая свои мировоззренческие окоёмы. Освоив электронную почту в 76 лет, в 2007 году, он получил и написал более пяти тысяч (!!!) писем. Во многих своих посланиях уже в 2008 году высказывал свои тревожные предчувствия.

«Не буду скрывать от Вас, я остро чувствую некую подлую силу, которая прикладывается к тому, чтобы Украина возненавидела Россию, Россия – Украину... Знаю, что Вы многое делали и делаете, чтобы противостоять этой пагубной силе. И могу совершенно определённо утверждать, что во всех трёх государствах силе этой противостоят обычные простые люди – народ. Можно, конечно, и нужно строить наши отношения на экономической основе, от этого никуда не денешься, это реальность и суть нынешнего времени. Но, думаю, что, кроме экономических отношений, необходимо общение близких родственников одной великой семьи, называемой в прошлом Русью», – писал он 17 июня 2008 года в открытом послании, опубликованном в некоторых газетах Украины и России, но оставленном без ответа, тогда премьеру В.В. Путину. Главная тема письма – призыв: «...на уровне Российского Правительства можно предложить грандиозный проект – сделать город Новгород-Северский городом Дружбы трёх народов. Силами Украины, России и Белоруссии превратить его в литературно-исторический заповедник трёх народов. Если кто-то скажет, что это дело непростое, скажет неправду. Достаточно всего лишь по одному человеку в трёх правительствах, которые заинтересовались бы этим проектом. Не про-

¹ Тут и далее цитируем дневник и письма из личного электронного архива Ю.Н. Сбитнева.

² Письмо от 13 июля 2012 г.

сто уверен, но знаю, что у нас в России найдётся много серьёзных предпринимателей, которые вложат в эту идею свои деньги. То же – и в Украине, и в Белоруссии, надо только начать». Кто-то скажет: наивный! В чём-то – да. Но писатель чувствовал, что между Россией и Украиной всё больше и больше разрастается трещина, превращаясь в раскол, который приведёт к мировому тектоническому разлому, с кровопролитием, и пытался склеить её своими средствами. Он понимал, кто является этой «подлой силой» и, обращаясь к источнику зла, надеялся обезоружить его своим Добром, Словом, созидательными проектами, пытался противостоять этой силе. Теперь мы с особой остротой ощутили, какой величины и неумённости оказалась эта «подлая сила».

«Не могу промолчать о том, что более всего беспокоит меня и волнует. Это проблема национального единения Украины и России. Можешь считать меня сумасшедшим, но скажу, что главное этой проблемы в мире сейчас не существует. Если чёрным силам удастся разорвать нашу кровную братскую связь, страшно подумать, но мир как таковой рухнет. И посему буду делать всё от меня зависящее, дабы мы любили друг друга как кровные и верные братья. Никак не ожидал от себя такого пафоса, но это и не пафос, это ощущение той неизменной беды, которая потрясёт голубой шарик, если нас расцеплят. Сие страшнее атомной бомбы...» – писал Юрий Николаевич 23 июня 2008 года редактору черновицкой областной газеты «Гарт» Д.И. Иванову.

Практически об этом же 23 февраля 2009 года – краснодарскому профессору В.К. Чумаченко: «Вы, вероятно, давно поняли, что я поборник равнодостоинной дружбы Украины и России. Всё, что соединяет наши народы, всё для меня бесценно. Понимаю я и то, что в какой-то мере разнит русских и украинцев. Взаимные обиды никогда и никому не принесли добра. Я также уверен, что мир вообще, мир планетарный не сможет существовать, если исчезнет кровная связь двух великих народов. Корни моей родословной все – в земле Украины. И эти корни, как мне кажется, проросли не ядовитыми дичками, но достойной ветвью одного дерева».

В те же годы Юрий Николаевич встречался и переписывался (правда, писал Сбитнев, а Кучма ему звонил) со вторым Президентом Украины Л.Д. Кучмой. По приглашению Кучмы писатель летом 2009 года почти два месяца работал в Новгороде-Северском над окончанием второй книги романа «Великий князь». Кроме слов благодарности и деловых сообщений, Сбитнев писал и о своих взглядах на место России и Украины в мире, о их взаимоотношениях, предостерегал, убеждал: «Следил не столько глазом и ухом, сколь душою за Вашим участием в предвыборном бурном потоке. Безмерно рад, что основы Независимого Государства, заложенные и выстроенные ВАМИ, выстояли! Рад, что украинцы сделали свой выбор. Очень надеюсь, что меж нашими народами не возникнет третья сила, задача у которой и присно и во веки веков была одна: ссорить кацапов с хохлами. На мой взгляд, сейчас у новой верховной власти Украины не должно возникать чувства, что Россия в чём-либо превосходит её. А нотки такие уже прозвучали. Кое-кому кажется, что Россия поднялась на некую высоту, а вот мы всё ещё на земле. Да, поднялась, но только в строительстве Вавилонской башни. Убереги Бог от таких высот! Извините меня, дорогой Леонид Данилович, за подобные высказывания. Но ведь я глубоко убеждён, что моя и Ваша и наша Украина более соответствует, даже в прошедших бедах, великому государству, нежели современная моя Россия. Украина не Россия – это точно! Но спасение подлинной России – только в её присоединении к Украине. Это не шутка – глубокое убеждение. И это я могу доказать»³. Об этом присоединении говорил он не раз и на своих встречах с читателями. В ответ ему недоумённо улыбались. Но Сбитнев имел в виду не физическое, географическое или политическое присоединение. Он считал, что Украина – более цивилизованная, свободная страна, способная на ценностные революции и здоровые отношения между обществом и государством, что она ментально ближе к общечеловеческим ценностям и находится на пути к Свету.

«...Есть надежда, что в наших оукраинах, всё ещё живо “национальное меньшинство” – русские, честь имеющие, – отвечал в письме Сбитнев 13 октября 2013 года главному редактору российского исторического журнала «История в подробностях» М.Ю. Кобылинскому. – Вменяемых людей в Москве, кажись, и нет уже. Как нет, увы, и Златоголовой, а вот Золотая орда живёт и множится. Власть российская конечно же антинародная, но это вполне укладывается в современный миропорядок. ... Невежество – суть не токмо российской власти, но так и во многих других странах. Феномен Путина – сытая отрывка российского социализма, точнее даже большевизма, гениальное детище далеко не гениального ума вождя пролетариата – Лукича (от лукавого – народное). ВВ, увы, бесталанен и невежественен. Какой поп, такой и приход вокруг него. Сила есть, ума не надо! Здесь не может быть и речи о национальном самосознании русского народа, ибо народ как промы-

³ Письмо от 11 февраля 2009 г.

сел Божий, как государственная скрепа уничтожен подчисто. Вспомните гениальное стихотворение смолятича Михаила Исаковского: “Враги сожгли родную хату”. Оно написано в День победы в сорок пятом году! В сорок шестом опубликовано и в том же году запрещено категорически властью! Писал это стихотворение русский поэт, выражая в нём послевоенное отношение к самой тяжкой победе за всю историю Русской земли. Вот его концовка: “Хмелел солдат, слеза катилась. Слеза несбывшихся надежд, а на груди его светила медаль за город Будапешт...” Жутко, но никто уже по всей России не помнит об этих молчаливых солдатах. О них нет ни рассказов, ни повестей (кроме, вероятно, единственной “Весёлый солдат” Астафьева) в нашей русской литературе и не будет, поскольку нет у нас уже и русской литературы. И в том кого винить?! И надо ли? Русский мир переживает самую тяжкую в своей истории трагедию... Вершится страшный суд! Но это всем до фени! Как сладостно вино обмана, как горек правды вкус... Нельзя не делать ничего, если нельзя ничего сделать...»⁴

Конец февраля – начало марта 2014 года. Юрий Сбитнев в Подмоскowie, в Талее, готовится к возвращению в Чернигов, уже на постоянное место жительства (на руках Посвідка на ПМЖ, выданная Ю.Н. Сбитневу как «персоне, представляющей государственный интерес»). Над головами за плотной пеленой облаков два дня подряд летят каждые две-три минуты на юго-запад тяжёлые транспортники. Очень тревожно. Смутные новости из Крыма. Ещё гиркины-бородаи не на слуху. 24 февраля пришло письмо от редактора исторического журнала, перевернувшее представление писателя об этом человеке. Послание, содержащее, по сути, программное воззвание идеологов «русского мира» (в общепринятом сейчас понимании, не в понимании Сбитнева), просто шокировало писателя, и он, всегда верящий в лучшее в людях, пытается остановить, переубедить автора: «Внимательно прочёл ваше воззвание. И как всегда, честно, без всяких обиняков, хочу сказать, что не поддерживаю ваш пафос и страсть. В благороднейшей нашей идее возрождения исторической великой русской цивилизации нет места для “спасения одних” и “игнорирования других”. В данный момент боже упаси всех, кого вы призываете спасать русских в Украине. “Русские украинцы”, белорусы живут на землях Украины-Руси уже столетия мирно и поистине братски. Свидетельство тому – мой пятисотлетний род. Уверен, что граждане Украины без военного вмешательства извне сами справятся с “мерзейшим чудищем экстремизма”. Призывая помочь русским в Украине, вы помогаете этому чудищу. Русский дух, если угодно Бог – не в силе, а в правде. Вы, человек образованный, от природы одарённый и умный, не спешите подписывать до конца не осмысленный документ. Не надо, прошу вас!»⁵ Но разве остановишь словами этот вал Зла?

8 марта 2014 года Сбитнев пересёк российско-украинскую границу, не зная, что навсегда. Через три месяца будет ещё попытка выехать по необходимости из Украины, которая чудом не закончится трагически для русского писателя. Но об этом позже, а пока он пишет 10 марта другу в Талее: «Добрались мы не совсем ладно. А посему самочувствие было весьма худое. Сейчас восстановился полностью и даже намереваюсь потихоньку работать. В Чернигове ранняя солнечная весна. Часа два гулял по уютным дворикам в парках, с детскими площадками, с лавочками у каждого подъезда для стариков. Дети радовались и звенели серебряными колокольцами голосов, старики судачили, конечно же о политике. Но не шибко рьяно и даже умиротворённо. Продавцы в магазинчиках обходительные, по-семейному предупредительные. На прилавках – чего душа захочет. Моя захотела домашней кровяной колбасы, сала в мясных прожилках... Будь ласка! А ещё свежих огурчиков с хохолками увядших цветков. Привезённых не из Турции либо каких других заморских стран. Только что снятых с тепличной грядки под Киевом. Пожалуйста!.. Народ весь без исключения доброжелательный. Русский язык звучит повсюду, как это было и раньше. Дедок, в новых, “на вырост”, ботиках жаловался мне на украинском, что в них ходить ему неудобно и предлагал поглядеть, убедиться, как идут враспырь большие пальцы. Жинка его на русском корила: “Чего пристал к человеку!” А я ей: “Не пристаёт, общается. И я ему сочувствую. Ботинки красивые, новые, но только вот не по ноге”. – “Так-так”, – радостно дедок... Такая вот обстановка в Чернигове. В Украине – тревожная из-за вторжения наших (российских) войск в Крым. Я этому не верил, звонил туда знакомым, те на мою назойливость отвечали уклончиво, дескать всё нормально... Наконец добился конкретного письменного ответа от уважаемого мной профессора Таврического университета. Вот строки из его письма: “Юрий Николаевич, с нами происходит преддверие войны. Крым заполнен войсками, гражданскими лицами с оружием, постоянно где-то

⁴ Письмо от 13 октября 2013 г.

⁵ Письмо от 24 февраля 2014 г.

кого-то штурмуют, уже реально постреливают, наконец, начались аресты... Понятно, что это не имеет никакого отношения к защите русского языка, на котором в Крыму говорят и русские, и украинцы, и крымские татары, и другие..." Наши (российские) СМИ погрязли в чудовищной лжи, я чуть было не загнулся от неё в Талеже. Кто и зачем ожесточает доверчивый наш народ, натравливая на Украину? Чудовищная бессмыслица, преступная внутри. На пустом пограничном переходе меня – известного писателя, старейшего в русской литературе, отдавшего ей 65 лет творческой жизни, неизвестно зачем и почему пытались унижить, только потому, что я выезжал из России в Украину. И у них для этого есть некое распоряжение сверху... Унижать?! Два с лишним часа продержали на пункте пропуска. Только моя сдержанность и человеческое наше с Ольгой достоинство не привело к худшему... Так меня проводила Родина. А на украинском пропуске все формальности длились десять минут. Старший офицер смены приветствовал нас и по громкой связи передавали, что границу пересекает русский писатель Юрий Николаевич Сбитнев. Вот вам полный отчёт на вопросы..."⁶

А это из письма от 9 марта 2014 года профессору крымского университета В.П. Казарину: «Вот это Слово ваше и нужно было мне. Я с Вами! Меня низко и подло пытались задержать на российской границе. Два с лихом часа держали в напряжении. Собрал всю волю, чтобы не взорваться! Украина встретила меня добром. Всех формальностей десять минут... Две недели, проведённые на нашей с Вами Родине Большой, были самыми тяжкими. На презентации "Великого князя" в Москве попытался втиснуться в мою речь "ке-ривных" (представитель украинского землячества. – О.Г.), сообщив, что все, кто пришёл на "Князя", – граждане России... Отвратительно стремление "спасать соотечественников и российских граждан" и "мы своих не бросаем". Ложь – двигатель политики, и собственное самоутверждение телеуклюдов омерзительны. Не мы "разрушаем мировое устройство", не мы рушим собственный мир, а с ним так и не познанный до конца древне-русский Космос... А кто? Где он, этот режиссёр ада? Кто он? Украина – последний плацдарм наших честных чаяний и надежд. Пролитая кровь Матери русской цивилизации – конец сущего Мира планеты, конец земной истории. Об этом никто ни там ни тут не задумывается. Путь от Истины к невежеству завершён! Неужели победит невежество?! А вы читали заявление российских писателей? И ничтожные другие воззвания, особенно М.Ю. [Кобылинского]. В нём больше всех заботится о нас Устюг! Не могу понять, как человек, утвердивший журнал "История в подробностях", скатился до мелкого политиканчика. По "украинскому вопросу" до этого я писал ему письма, за которые он меня благодарил... И вдруг – лай Моски из подворотни... Непостижимо, что дёется в Золотой орде! Спасибо за крымскую Литературку. Уже получил и ещё номер как подписчик. А дальше всё, и только удил? Мудрости, стойкости и терпения! Ещё раз: Я с Вами! Сердечно, Ю. Сбитнев»⁷.

11 марта из Чернигова – другу, литературному критику, писателю, редактору Алексею Широкову: «У нас весна, солнечно... Только теперь вот уже безумство российское колом в сердце моё... ЮС». Тогда же друзьям в Чехов: «В Чернигове ранняя весна, солнечно и тепло. Очень мирно во всём городе, очень вежливо во всех громадных и маленьких магазинах. Сотни раз пересекал границу Родины, уезжая и приезжая, и в самом страшном сне не мог предположить то, что произошло при последнем пересечении. Несколько дней находился в жутком душевном состоянии... Два дня назад Верховная Рада приняла закон, который сделал Новгород Северск городом областного значения. Этот проект осуществлял бывший губернатор, есть в нём и капелька моей души. Утром и вечером с болью сердечной смотрю российскую программу "Время"... Как надо так не уважать свой народ, погружая его в трясины лжи! Что произошло, что происходит по всей нашей России?! Долго искали свою Национальную Идею! Втюрились сверху – Деньги! А теперь вот – ложь! Как был прав наш национальный гений Есенин: Лицом к лицу – лица не увидать..."⁸ Как в подтверждение этих слов – коротенькое письмо-вопрос от чеховских друзей: «Здравствуйте, Юрий Николаевич, только что передали в новостях, что в Чернигове боевики громят магазины, владельцами которых являются русские. Хочется надеяться, что это неправда..."⁹ И ответ: «Что у меня за окном, в центре города и на улицах его сейчас? Весна, солнце, зазеленели клювики почек на черёмухе, у памятника Игорю свежие цветы, на Валу, над Десной и под каштанами на дорожках детские коляски и мамы с детьми, магазинчики, лавочки, фруктовые и овощные на всех улицах... Какие из них "русские", никто не знал и не знает, а тем паче никто их не громит... Ложь по-украински – брехня». И далее: «Кто что хочет увидеть, тот это и видит. Увы, я вижу многое, чего дру-

⁶ Письмо от 10 марта 2014 г.

⁷ Письмо от 9 марта 2014 г.

⁸ Письмо от 12 марта 2014 г.

⁹ Письмо от 14 марта 2014 г.

гие пока не видят. Это суть моего существования на земле. Сердце моё разрывается от боли за Россию, ложью умытую... Вынесу ли эту боль?! Боль и за вас всех, неправдой умиженных... Простите, что поделился этой болью с вами. Отправив письмо, поехал в самый центр Чернигова, прошагал на “своих троих” два квартала по проспекту Победы. Вокруг простые добрые люди, детишки носятся на роликах, влюблённые целуются на бульварных скамейках, два “щирых хохла” в национальной справе гоголевских времён добродушно общаются на чистом русском языке. Кого спасать? Где боевики?.. Где бесчинства и грабёж?...¹⁰

14 марта 2014 года другу в Талез: «Российское вмешательство не печаль – трагедия. Это шаг в пропасть уничтожения самой России. Бессмыслица происходящего перетекает в безумие...» 15 марта ему же: «В Чернигове всё мирно, тихо и сердечно. Напряжение пока глубоко внутри у всех, а у меня боль. И за Украину, и за Россию, которые неизменно погибнут, коли безумцы начнут братоубийственную войну. Очень тяжело осознавать это...»

«Какой сокрушающий удар нанесён Россией по Русскому миру! Казалось бы, что может быть страшней России, кровью умытой? Оказалось, может – Россия, умытая ложью, несущая кровавое крушение Прошлого и Сущего Мира. Умоляю, не молчите...»¹¹ – это уже крымскому профессору в те же дни. И позже: «Слава Богу, печать безмолвия сломана и я услышал живой Ваш голос. Дюже тревожился, всё ли благополучно в вашем бытии. Да о каком благополучии в сей подлейший период может идти речь?! Была бы душа жива! Ваша душа жива, как и моя тож, истерзанная болью. За долгую памятную жизнь выпало многое: от первой семейной тревоги за судьбу отца при “чистках”, потом ареста его, “искупление” кровью в штрафном батальоне, брошенном в прорыв при снятии блокады Ленинграда, военный и послевоенный голод. Всё это детство... Потом отрочество, юность, зрелость... Одно “знаковое” для родины событие за другим вплоть до нынешнего дня. И всегда вставал один и тот же вопрос: “Зачем всё это?” И всегда находилась ответ, плохой ли хороший, но находилась. Самому себе объяснение... У вас, свидетеля и участника происшедшего в Крыму, есть ли ответ: “Зачем всё это?” У меня – нет! Преступная бессмыслица в грязевом потоке лжи, подлости и предательства. Нашествие и торжество невежественного хама. В бесконечных политических суждениях и ложь, и правда, и боль, и зло, безумство и реденькая кашка здравомыслия, призывы к войне и моления о мире, мнимая забота о “народе”, чего только не говорится о Крыме... И ни слова о редкостной Культуре этого Жизненосного Материка, которая так прекрасна и так беззащитна. В каких безумных головах рождалась и родилась вновь бредовая страсть полагать Афродиту, вышедшую из глубин морских?! Чудовищно и мерзко! Зачем “возвращать” Крым России? Зачем отнимать Его у столь же единой с Ним Украины? Есть ли ответ на это? А другие цели, в чём они?»¹² «Странное сочетание в душе моей Радости и Боли за Украину. А за Россию пока только стыд. С великой горестью произношу: Той родины, которую любил, не существует. Но есть она в душах наших и в нашей любви друг к другу»¹³.

И продолжает мысль 24 марта 2014 года уже в письме другу А.Т. Широкову: «Моё убийственное: “той Родины, которую любил, не существует” никак не согласуется с П. Якубовичем. Я говорю совсем о другом. Не предъявляю счета, не перечисляю свои боли и потери, тем паче не задаюсь поистине недостойным вопросом: “Какая ты мне мать?” Для моего душевного бытия не существовало ни “подлой”, ни “царской”, ни “советской”, ни “новой”, ни “новейшей” Родины, хотя понятия эти не просто внедряли в моё детское, отроческое, юношеское сознание, но сеяли непрестанно в душу и плоть. Выпалывая безжалостно ростки русского национального сознания, заменяя его интернационалом, вплоть до ещё недалёких времён “воинов-интернационалистов”. Но Родина моя, вопреки всем измам, жила и существовала в своей особой человеческой Культуре, с великой надеждой, что всё это “не наше” само собою пройдёт и будет всё хорошо. Русская национальная культура, Великая суть которой в необходимом умении слышать другого, понимать друг друга на равных и в добре общаться с Миром сущим и всем, кто живёт в нём... И даже: уважай врагов своих, а коль дело доходит до боя, до “сила на силу”, то не из-за угла, не из-за спины, а открыто: “Иду на ВЫ!” Чувство Справедливости – главнейшая черта национального характера. Жить по справедливости – извечная мечта Русского Народа (всё той же Троицы). Ловлю себя на мысли, что пытаюсь объяснить необъяснимое... Лёша, моё: “Какой сокрушающий удар нанесён Россией по Русскому миру” не фраза – моя позиция. Я не хочу, чтобы ты её принимал, хочу, чтобы ты понял... Я не занимаюсь полити-

¹⁰ Письмо от 14 марта 2014 г.

¹¹ Письмо от 13 марта 2014 г.

¹² Письмо от 18 марта 2014 г.

¹³ Письмо от 18 марта 2014 г.

кой, не разделяю старые догмы, которые уже, пока незримо, рушатся. Во всей нынешней Бессмыслице бытия пытаюсь искать только Правду, Истину и Божий Промысел... Понимаю, что вышел ОДИН на дорогу, где только кремнистый путь, где давно уже ни пустыни, ни земли обетованные не внемлют Богу и душа другую душу рвёт... Один на всех! А может быть, за всех? Во мне боль не политическая – Человеческая, за последний плацдарм Древней Русской цивилизации, за великий Сакральный смысл Русского космоса. Я видел и понимал, что руками украинцев идёт уничтожение Украины в течение двух лет. В течение двадцати уничтожали мою Родину, которой уже не существует, на её бескрайней шири строится Вавилонская башня, которая, поверь мне, конечно же рухнет... А народ мой с внедрённой в души национальной идеей – Деньги, не видит ни этой башни, ни подлинных архитекторов Нового порядка в Море, ни самого себя в нём... Ещё раз: в разборках не участвую. Ни в какое большинство и партии не вступаю. Ищу Человека. Твою правду не попираю, сердечно выслушаю её. Стараюсь сберечь посевшее в одночасье сердце и поверить, что однокровной бойни, так необходимой для крушения русского мира, а значит и всей земной цивилизации, не произойдёт. В надежде на это совершил двухчасовой поход среди робкой зелени весеннего Чернигова. Надеюсь и на смену гнезда глухаря на добрый кров над лесною (парковою) поймою зачарованной Десны. Отстрадался. И рад, что не помер. Попробуем жить, а значит уйти в работу и в век золотой Золотого Слова. Обнимаю. ЮС»¹⁴. И через два дня ему же: «Не будем жить в метелях ежедневной шелухи, в плеведах зловония, которые сыплются избыточно на головы и души людские. Будем мудро и тихо находить зёрна человеческой правды. Благо, у нас с тобой есть на это ещё время, желание и способности. ... Спасибо тебе за ПОНИМАНИЕ, за твою голову на моём плече, за то, что ты единственный даже в молчании своём знаешь и принимаешь то, что я всю свою жизнь пытаюсь сказать людям. Мне радостно, что на этом межзвёздном “кремнистом пути” ты со мной, и мы – оба-два. Сердечно. ЮС».

Интересны литературные замечания писателя к черновику Открытого письма украинского учёного В.П. Казарина, ректора Таврического национального университета имени В.И. Вернадского, с 2015 года расположенного в Киеве, его российским критикам и оппонентам: «Пытаюсь понять совершённое безумие, увы, уже не властью, но в лести преданными и ложью умытыми, а их легионы! “Уже снесся хула на хвалу”... Прочёл Ваш черновик, который, вероятно, уже превратился в беловик, и мои дружеские советы запоздали. Но я прочитал не токмо ваш ответ “хулителю”, но и целиком интервью и статью Проханова, в лести преданного тому, кого изобличал в недавнем предерзко. Затулинское невежество на проволочных ножках лжи вызывает физическое отвращение. Ваше разоблачение хулы и лжи страдает одним – благородством. Я ни в коем разе не призываю Вас к хамству, я ценю ваше человеческое достоинство и вашу убийственную для всех “лжецов России” Правду. Но ответ Ваш должен быть точен в каждом слове. Затулин не “придирчивый и пристрастный биограф”, он не “всем известный политический персонаж” и т. д. И не по его реакции выверяете Вы верность своей жизненной позиции. Это, конечно, некий полемический приём, но у Вас с К. Затулиным не полемика – у Вас изобличение лжи. Неуместно и величать его по имени отчеству. Я не токмо душой понимаю жизненную главную правоту Вашу, но я прочёл всё, что оказалось мне доступным, из “творческого наследия” и “жизнеописаний”. А посему утверждаю: сия политиканствующая личина не сопоставима с Вашей личностью. Не должно быть и малого ощущения у читателя, что Вы оправдываетесь. Правда и только правда, факт и только факт!.. Такая вот моя реакция на Ваш черновик»¹⁵.

Переживания, откровения, надежды писателя в те тревожные дни никто не передаст точнее, чем он сам: «Дорогой Лёш! Доспела душа моя до письма к тебе. То она наполнится болью не “от русско-украинских баталей”, а от мировой трагедии, которую упорно не желают видеть ни в России, ни в Украине, то вдруг великой надеждой: “всё будет хорошо”, и тому порукой люди, с которыми встречаюсь на улице, в магазинах, в хождениях по Городскому Саду, перетекающему в лесные дубравы до самой Десны и за Десну до окоёмов, то тихой радостью в хлопотах о Гнезде глухаря (так он называл квартиру, приобретённую в Чернигове над Городским садом – О.Г.)... Помню, что надо ответить тебе, и пишу письмо ежедневно мелом на грифельной доске своей памяти. Стираю и снова пишу... И вот сел к столу. Вчера Благовещенье! Почти не спал ночью, а уже в семь поднялся и уехал в Храм на Исповедь и Причастие, на Праздничную службу с тяжёлой душой. Опять эта боль душевная одолела. Скорбел в разговоре с приятелем, который вёз меня в храм. Правды от него требовал, но не возникала в разговоре нашей Правда. Увидел перед воротами стареньких Матерей русских, узрел лица их, услышал с самого сердечного доньшка:

¹⁴ Письмо от 24 марта 2014 г.

¹⁵ Письмо от 26 марта 2014 г.

“С Праздником!” и особую, с надеждой на ответную, – тихую улыбку... И понял: вот Правда! Вот за что я люблю эту Землю, за озарённость души этих бессмертных Матерей. Были они такими в моём мальшестве, в детстве, в отрочестве, в юности, зрелости и теперь вот в глубокой старости моей, ничуть не изменились. Не эти, но они же выдюжили все войны и распри в памятной и забытой истории... Не мы – Они победители. Они воскрешали убиенных, хоронили погибших. Они рождали и возрождали посечённый злом народ... Храм, весьма и весьма обширный, заполнился до предела Одним народом, Нашим! И я, уже увядающий листок на этом вечном Древе жизни, вдруг оказался отмеченным им. Дядька-казачина, на полголовы выше меня, с такими запорожскими бульбовскими усами, принёс скамеечку и усадил меня в уютный закуток, какая-то бабуса, величая по имени и отчеству, шептала в ухо, что глядела на меня в “телевизере”, кто-то поздравлял и просто с поклоном здоровался, и был я Свой, и защищать меня и мой язык совсем не надо, тем паче танками и бэтэрами, которые всё ещё стоят в пятидесяти километрах от Чернигова в моей России... И я подумал, Лёша: не пора ли, ради спасения Мира сущего, по общему согласию Добрых людей отказаться от безумствующего Патриотизма как в России, так и в Украине и во всей Вселенной, приняв единый для всех нас, детей, – Матриотизм!.. Матушка Богородица, спаси и прости нас грешных – так в Святой Руси... Матерь Сва, награди нас щедротами твоими по трудам нашим – так в Руси Древней. Твой матриот ЮС»¹⁶.

Из письма родственнику в Чехов 9 апреля 2014 года: «Меня с моими русскими книгами, с русским языком, с моими взглядами, которые я никогда не скрываю, называя себя русским писателем, Национальный Союз писателей Украины пригласил официально войти в их творческое братство. С моей стороны движений к этому не было, тем паче просьб. Я принял это приглашение и был на всеукраинском пленуме единодушно принят. К моему удивлению и конечно радости, оказалось, что известен я не только украинскому читателю, но и писателям Украины. Удивительная Страна, всё ещё читающая и уважительная к Русскому Слову! Беда нашей с тобой Родины и населения ея в том, что мало кто знает Украину и её суть – преемницу Святой Руси. А личная трагедия моя в том, что моя Россия нанесла сокрушительный удар по Русскому миру, единодушно согласившись на применение Вооружённых сил против Матери всех русских земель, против единокровного народа! Не было такого во всей нашей памятной Истории и внепамятной тож! Танки главнокомандующего Путина стоят в пятидесяти километрах от Чернигова за стелой Дружбы трёх народов, за полем Трёх Сестёр! Безумная Бессмыслица – защитить Своих... Именами Пушкина, Гоголя, Достоевского, Чехова – дают право осуществить агрессию...»¹⁷

В тот же день А.Т. Широкову: «Украина жива, и культура тоже (высокая) жива... Трагедия России в том, что она не знает Украины и себя не знает. Марине Кудиновой скажи, что я и есть правда об Украине. Я Свой, но защищать меня извне не надо. ЮС».

17 мая В. Чепурному: «Я всегда утверждал и утверждаю, что русский язык чище и глубже в Украине, чем в России. Двуязычие делает Украину богаче и просвещённой».

Тогда генеральному директору телеканала «Чехов Вид» Олегу Кострице, уроженцу Украины, 10 июня 2014 года: «...при таком духовном распаде остаётся только и думку гадать! Как говорил пустынный Серапион: “Чума на оба ваши дома!” Это на нашей с Вами родной земле – Руси, стране, которую рвёт и расклёвывает вороньё, “слетевшее со всех улусов”, по-прежнему, даже в военное время, читают книги, чтят Культуру и Историю (по Сбитневу)! А там, на малой родине моей, обойдутся и без Памяти, и без книг, и без доброго отношения к людям. “Для чего живёте?” – хочется спросить у “бардак” творящих. Но ведь не ответят, ума не хватит. Будем надеяться, назреет что-то хорошее...»

Юрий Сбитнев, как человек с обнажённой Совестью, воспринимающий происходящее как личную трагедию, выплёскивает свои переживания в письмах тех дней: «Сей “горячо обожающий” тебя одним из первых среди “музейщиков” подписал письмо президенту, поддерживающее применение Вооружённых сил РФ на территории суверенного государства! Чехов, Пушкин, Достоевский, Толстой, Гоголь... просят Путина в случае необходимости начать войну с Украиной!!! Друзья музейщики, как и друзья “работники искусств”, как и члены Союза писателей, едины как никогда под лозунгом: “Бей своих, чтобы чужие боялись!” Прости, но есть и такое народное присловье: “Всех таких друзей за муди и в музей”. В кунсткамеру, по-благородному. Преступная бессмыслица разделить в сопредельном родном по Памяти и близком по национальному Характеру Государстве народ на

¹⁶ Письмо от 8 апреля 2014 г.

¹⁷ Письмо от 9 апреля 2014 г.

“Свои и Чужие” стала вдруг Национальной идеей!» – писал он в письме чеховской журналистке Ольге Авдеевой. – «Трагедия нашей с тобой Родины, что люди ее (не смею говорить – народ) погрязли в неуважении друг к другу и тщательно оберегаемой внутри себя личной лжи самим себе. Посему ложь государственная принимается охотно и даже с “патриотическим единением”. Марш дружными колоннами от Истины к Невежеству – суть нынешнего Времени и суть вселенская. Но Россия, увы, и в этом “впереди планеты всей”. Прав великий русский поэт: “Большое видится на расстоянии”. Особоливо, когда это Большое – Плохое. Расстояние, с которого гляжу в сегодня, громадное – девять веков... Понимаю, как необходима нынче моему Большому народу, громадному Государству (Беларуси, России, Украине-Руси) подлинная и правдивая История. У каждого из живущих она в Памяти крови, текущая в каждом из нас, там и Царствие Божье. Но упорно не хотим слушать своё мудрое и тихое Я, хотим чутко улавливать шёпот бесов и стоувно повторять сие в истошном крике толпы, теряя самих себя в Беспамятстве.

Не просто и мне жить на Святой Руси, проповедуя любовь друг к другу! Но даже в этом “развороченном бурей бытие” нахожу отклик, сыновнее внимание к себе, добрые улыбки и доброе русское “здрасьте” на улицах от незнакомых людей... А вот и вовсе неожиданное для меня в газетной колонке от 3 апреля 2014 года во всеукраинском еженедельнике “Гарт”: “Несколько десятилетий Юрий Николаевич посвятил раскрытию шедевра мировой литературы – ‘Слова о полку Игореве’, изучению истории Киевской Руси. Результатом этих исследований стали вышедшие в Чернигове книга ‘Тайны родного Слова’ и роман-диалогия ‘Великий князь’... И вот недавно на заседании совета НСПУ (Национальный Союз Писателей Украины) Юрия Николаевича Сбитнева единогласно пригласили войти в состав Национального союза писателей Украины...” И это, Оля, боже упаси, не какая-то политическая акция (я далёк от политики и не участвую ни в каких акциях) – это уважение к моим русским книгам, написанным на русском языке и прочитанным русскими и украинскими читателями, в том числе и национальными украинскими писателями. Я ни разу не был в Союзе писателей в Киеве, не жаждал быть членом Союза, я постоянно говорил (на ТВ, по радио, в газетных интервью – везде, куда приглашали, а приглашали часто и сейчас приглашают) о Нашем Русском Море, о нашем Русском Единстве, о Великой Русской цивилизации, о нашей Родовой связи. Мой Русский мир принял Украинский Союз писателей единогласно, ПРИГЛАСИВ меня войти в их состав. А вот мой Союз писателей России, в котором я состою почти половину века, разрушил этот Русский Мир, единодушно поделив его на Своих и Чужих...

Спад рек в России и Украине – знак весьма плохой. Понижение уровня родников, ручьёв и рек – событие в истории весьма редкое, но всегда предвещавшее природную катастрофу. Кстати, падение уровня и интенсивности талежского родника, по многолетним моим наблюдениям, всегда совпадало даже с самыми далёкими землетрясениями...»¹⁸

И опять с болью чеховской журналистке: «А я, как никто, понимаю и на своей шкуре ощущаю войну информационную. И уже переходящую в нечто непоправимое. Пролитая Нами (обоих) кровь – конец Цивилизации. И жирное тело Европы, и лукавый Восток, и мудрецы Сиона, и утопающий в зелёном шуме пустых бумаг Царь всех земель – Америка, и всё-всё человечество перестанет быть...»

У стелы Дружбы – Три сестры, всего лишь в пятидесяти километрах от Чернигова, стоят Вооружённые Силы России (танки, бэтэры, вертолёты и “живая сила пехоты”), то бишь мои внуки и сыны, а в тридцати от моего дома, за самой чистой рекой Европы – Сновом в наспех отрытых окопах украинские солдатики, тоже мои внуки и сыны, готовые умирать за Нашу Русскую Землю! “Бескровного Крыма” не будет, но пролитая Наша общая кровь означает конец Земной цивилизации. Гром грянет, но мужик уже не перекрестится. Не будет мужика!»¹⁹

Это стояние российских вооружённых сил у границы 23 июля 2014 года чуть не обернулось трагедией для русского писателя. Нужно было машиной, ещё не перерегистрированной в Украине, пересечь границу через 90 дней пребывания на территории государства. Абсолютно пустынная дорога к границе, блокпосты, тщательная проверка документов на каждом – всё это было очень тревожно и напрягало нервы. Остановились на пограничном посту, формальности в окошках, подъехали к шлагбауму перед нейтральной полосой. И тут вдруг с российской стороны выезжает БТР с вооружёнными военными на броне. Остановился на середине нейтральной полосы. Наши пограничники забегали, стали прицеплять подствольники к автоматам и занимать позиции за мешками с песком. Мы стоим на площадке как на ладони. Оцепенели. Я никогда до этого не переживала такого страха.

¹⁸ Письмо от 6 апреля 2014 г.

¹⁹ Письмо от 6 апреля 2014 г.

Юрий Николаевич встал возле машины, прикрывая меня. Я стала лихорадочно глазами искать, куда прятаться в случае чего. «Сейчас вы можете стать свидетелями начала боевых действий...» – нервно пошутил начальник пограничного пункта. Стояние длилось несколько минут. Все понимали, что нам туда ехать нельзя. Солдаты на броне рассматривали нас в бинокли. У меня после оцепенения рука потянулась к фотоаппарату, но Сбитнев на меня цыкнул. Тут дошло, что блеск объектива может привести к непоправимому. В мозгу пронеслось множество мыслей и вся жизнь. Юрий Николаевич скомандовал мне сесть в машину, а пограничники предложили, не выезжая далеко, обогнуть пост и вернуться на территорию Украины. Мы так и сделали. Формальности на въезде в страну, и мы нажали по газам. На выезде с заставы Сбитнева должен был сменить водитель, который отказался въезжать с нами на погранпост и до этого прятался в бетонном укрытии. Юрий Николаевич велел ему впрыгнуть в машину, и мы помчались, минуя Новгород-Северский, в котором планировали ненадолго остановиться. Пришли в себя уже в Чернигове. Об инциденте уже знали некоторые журналисты, звонили с вопросами, но мы отказались комментировать произошедшее, не зная, что это может за собой повлечь. Позже узнали из «неофициальных источников», что готовилась провокация с убийством российского гражданина, которая должна была дать начало боевым действиям против Украины. «Злые языки» говорили, что сбитый малайзийский Боинг МН-17 и отменённый слёт байкеров в Новгороде-Северском, где должно было состояться убийство россиянина, – неудавшиеся провокации для начала военных действий, а тут такой шанс: при пересечении границы выстрелить в спину и обвинить в этом украинскую сторону. Официально ничего нам не удалось узнать, лишь один высокопоставленный сотрудник СБУ признался, что мы «висели на волоске».

Об этом инциденте Сбитнев сдержанно написал позже другу – журналистке Ольге Авдеевой в Чехов: «Твои опасения по поводу моей поездки в лопасненскую отчину самым непостижимым и безумным образом подтвердились. Не хочу подробно об этом рассказывать, сие никоим образом не поможет жить добрым людям, которых вот уже многие годы пытаются сделать злыми и расчеловечить, а теперь вот и поделить на “своих и чужих” (чудовищная подлость!) У меня все они: “Дорогие СВОИ”. ... Зло всегда приводит за собой только Зло, а боль пережитого вдруг является вполне явной болью, и ещё – страхом. Страх – одно из главных качеств человеческой души. Редкие людские индивидуумы лишены этого качества, но они уже не люди! Человек, лишённый страха, – не человек! Человеку дан страх для того, чтобы, пересилив его, остаться Человеком. Мы всю свою жизнь боремся с возникающими (большими, малыми и совсем крохотными) страхами... Был ли он в нас с Олей, когда вдруг оказались мы под прицелом крупнокалиберного пулемета БТР и “калашей” солдатиков на броне? У меня – сиюминутный за Ольгу, поскольку в “немыслимом высверке” осознал, что она жива... У неё – более человечный, посему и продолжительный... Наш с ней Мир “висел на волоске”, как потом определилось “на разборе полётов” без исключения всеми, кому стал известен этот несостоявшийся “военный инцидент” на границе... 23 июля 2014 года... Оля, кто мы – Свои или Чужие?! Я знаю твоё совершенно нормальное женское любопытство, помноженное на журналистское, профессиональное, посему и написал об этом, но без подробностей. Они никому не принесут добра в бессмыслице нынешнего времени»²⁰.

Постепенно страх прошёл, внешне всё вернулось в свою колею, но внутренне писатель всё глубже осознал трагедию, постигшую нашу землю. «Осознать современную Трагедию человечества, а это действительно Вселенская Трагедия, как и каждого человека, достойно пережить её и не расчеловечиться – вот Задача, которая поставлена Свыше Миру в первый век (нынешний) наступившей Новой Эры. Осилит ли сие Человек? – писал он в своей “Пчелиной книге” 10 апреля 2016 года. – Сумеет ли отказаться от привычных, но уже рухнувших догм – ВСЕХ до единой? Сможет ли обрести новое мышление в Новой Эре, откажется ли от Безумства Золотого сна? Найдёт ли дорогу к Правде Святой – к Истине?»

«Если бы не война, если бы не “расчеловечение”, если бы не очередная народная беда, я мог бы сказать о себе – счастлив, – признавался он в одном из писем. – С тех пор, как моё бытие оказалось неразделимо с работой души, с сутью моей, которую я пытаюсь выразить в слове, – это и есть моя жизнь. Я крайне тяжело перенёс совсем непредвиденный “удар в спину”, сокрушительный для моего Русского мира, который строил всю свою жизнь, и особенно плодотворно в последнее семилетие. Но не умер, не рухнул в яму ненависти и злобы, и на седалище нечестивых не сел и на их собрания не пошёл. Господь дал мне силы снова приняться за “старинное дело моё”, снова даровал мне возможность вознесения в Золотой век Руси! Я снова в стихии “Слова”, родного языка и правды истории,

²⁰ Письмо от 7 августа 2014 г.

которая так необходима невежественному двадцать первому веку от Рождества Христова»²¹.

«Пока идёт война, я из Чернигова никуда не двинусь. Так что не волнуйтесь. А война может перейти в Последнюю мировую, тогда и волноваться никому и ни о ком не станет возможности. Все, кто пытается расколоть материк Человечной цивилизации, не могут понять, что это крах мировой людской цивилизации. Об этом я тихо более лет десяти говорил всем своим друзьям и писал об этом. Никто не верил и сейчас не верят. А зря! Мы пока ещё живём во времени крушения всех догм. Мы всё ещё пытаемся опираться на них, как на костыли, а они сгнили, костылики-то. Необходимо возвращаться к Истине и не дать себя расчеловечить, что с успехом делают невежественные власти... Невежественные везде и на любых уровнях. Такой вот мусорный ветер в головах властей предрежащих. Не расчеловечивайтесь, дорогие мои!»²².

«В мудром Чернигове “брызжет синевой глаз весна на старика”. Зелёные клювики черёмуховых почек раскрылись. Жду, когда запоют лягушки под гнездом глухаря. Окончательно определил личную свою профессию: “Любить людей”. Хотя и тяжкая, но достойная Жизни. Сердечно ЮН».

Гриньова Ольга Володимирівна – журналіст, літературний секретар письменника Юрія Сбітнєва, дослідник роду Сбітнєвих (Чернігів, Україна).

Hrynova Olga – journalist, Mr. Sbitnev's Literature Secretary, Researcher of the Sbitnev family (Chernihiv, Ukraine).

E-mail: asatkan@gmail.com

IN THE CIRCLE OF LOSSES. FROM THE PERSONAL CORRESPONDENCE OF THE WRITER YURI SBITNEV (1931–2021)

The article contains a collection of quotations from private correspondence of the writer Yuri Sbitnev (1931–2021), which relate to events of the last decade – events that are currently of the greatest concern to humanity.

Yuri Sbitnev was a Rus writer (the exact term he advocated for use in the Ukrainian language to refer to himself and his language), a representative of classical literature, who in the second half of the 20th c. was a member of the cohort of «village» writers, and also occupied a notable place among authors of Russian natural philosophical prose. After 30 years of solitude, during which he carefully studied the heritage of Ancient Rus, at the beginning of the 21st c. he reappears, but as the author of novels that have no analogues in historical Old Rus novelism. His studies of the Tale of Igor's Campaign are also outstanding.

*In 2008, he moved to Chernihiv for a more comprehensive study of the «golden age of Rus» and in 2014 finally settled in our ancient city. This is the period of his epistolary revelations about the events that took place in 2014 and 2022, although, perhaps fortunately, he did not live to see the outbreak of the Wide War. As a prophet, the writer saw the horror of the coming catastrophe, and as a decent and honest person, he took a stand on the side of Good and could not remain silent, speaking about it at meetings with people and especially frankly – in his letters. **The purpose of the publication** – to make public thoughts and statements of an outstanding person of his time – a great friend of Ukraine and Ukrainian people, and to testify to the honor and dignity of true Russian culture and literature, of which Yuri Sbitnev was and remains a prominent representative.*

Key words: writer Yuri Sbitnev, epistolary genre, Chernihiv, the Wide War.

Дата подання: 25 травня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 24 червня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Гриньова, О. У колі втрат. З особистого листування письменника Юрія Сбітнєва (1931–2021). Сіверянський літопис. 2023. № 3. С. 109–119. DOI: 10.58407/litopis.230310.

Цитування за стандартом APA

Hrynova, O. (2023). U koli vtrat. Z osobystoho lystuvannya pysmennyka Yuriia Sbitnieva [In the circle of losses. From the personal correspondence of the writer Yuri Sbitnev (1931–2021)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 109–119. DOI: 10.58407/litopis.230310.

²¹ Письмо от 17 июня 2014 г.

²² Письмо от 23 июня 2014 г.

Наталія Воробей

КОНЦЕПТ «БАТЬКІВЩИНА» В ТВОРЧОСТІ ГЕРТИ МЮЛЛЕР

DOI: 10.58407/litopis.230311

© Н. Воробей, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-2465-9068>

Розвідка пропонує теоретичний аналіз концепту «БАТЬКІВЩИНА» на основі біографії та творчості німецької письменниці румунського походження Герти Мюллер. Дослідження включає три аспекти аналізу поняття «батьківщина»: політичний, соціологічний та літературознавчий. Основним методом виступає концептуальний підхід, завдяки використанню якого виокремлюються периферія та ядро концепту «БАТЬКІВЩИНА», а центральне місце розвідки займають такі актуальні для модерного суспільства поняття як «бездомність», «чужість / відчуження», «страх». Стверджується, що традиційно позитивне поняття «батьківщина» сьогодні неможливо помислити без його темної, негативної сторони, що доводиться на прикладі аналізу етимології та еволюції цього поняття в німецькомовному просторі. Дослідження концепту «БАТЬКІВЩИНА» на основі літературних доробків та життєвого досвіду Мюллер відбувається в області україномовних розвідок творчості авторки вперше.

Ключові слова: Герта Мюллер, концепт, батьківщина, бездомність, чужість / відчуження, страх.

Сьогодні поняття «батьківщина», його сприйняття та осмислення вчергове переживає на європейському просторі свій ренесанс. Початок цьому поклали головню такі історичні зрушення, як от: розпад Радянського Союзу, падіння Берлінського муру, де «возз'єднання» виступило ключовим терміном. З'явилася іскорка надії на нову, власну, справжню батьківщину, яка, щоправда, жевріла недовго. Глобальні міграційні процеси, пік яких припав на 2015–2016 рр., знову поділили світ на «свій» та «чужий». Російська військова агресія проти незалежної України відродила актуальність захисту «рідного» від «чужого» й посирила міграцію.

Український політолог Іван Розпутенко, автор книги «Третє тисячоліття – Україна і неоколоніалізм», стверджує, що в останні роки небезпечними стали процеси знецінення понять «держава» та «батьківщина», вимивання їхнього сутнісного значення. Актуальні негативні тенденції світового масштабу, породжені попереднім розвитком суспільства, досягли надзвичайної гостроти на поч. ХХІ ст. внаслідок крайнього посилення нерівномірності соціально-економічного, політичного, науково-технічного й демографічного розвитку¹. Ці проблеми суттєво вплинули на процеси глобалізації, мобільності та міграції людства. Тому й увага до поняття «батьківщина» значно зросла. Скажімо, сучасні німецькі науковці (Зімон Егер², Крістіан Шюле³ та багато ін.) у своїх ґрунтовних дослідженнях намагаються знайти відповідь на запитання: що ж означає поняття «батьківщина» на цьому етапі розвитку суспільства.

Життєвий шлях німецької письменниці Герти Мюллер, народженої 1953 р. в банатському с. Ніцкідорф у Румунії, відображає усі ті негативні соціальні та політичні процеси, які тероризували європейське суспільство протягом останніх десятиліть. Досвід батька-есесівця та матері, депортованої у трудовий табір радянської України, залишає перші травматичні відбитки на психіці дитини. Сюди належать і затхла атмосфера рідного селища, перманентний страх німецькомовної меншини втратити ідентичність, а також утиски з боку румунської влади. Диктатура Ніколае Чаушеску (1965–1989 рр.) завдає тотальної травматизації авторці-дисидентці. Життя після еміграції 1989 р. до Німеччини супроводжується відчуттями чужості та несприйняття. Щоправда, вручення Нобелівської премії з літератури у 2009 р. та світове визнання авторки, відомої до того лише у вузькому колі германістів, сприяє частковому (проте не остаточному) загоєнню душевних ран. Саме тому питання «батьківщини» проходить як крізь усе життя письменниці, так і крізь усю її творчість, яка носить глибоко автобіографічний характер.

¹ Розпутенко І.В. Третє тисячоліття – Україна і неоколоніалізм. Київ: «К.І.С.», 2014. С. 70.

² Egger S. Heimat. Wie wir unseren Sehnsuchtsort immer wieder neu erfinden. München: Riemann, 2014.

³ Schüle C. Heimat. Ein Phantomschmerz. München: Droemer, 2017.

Мюллер не єдина, хто пише про фашистську та комуністичну диктатури, як про найжахливіші трагедії ХХ ст. Однак гостра потреба в таких письменниках і творах надзвичайно відчутна сьогодні, коли ми потребуємо того ідеального образу «батьківщини», як певного рідного та мирного простору, можливо, як ніколи раніше. Саме тому мету цієї розвідки становить теоретичний аналіз концепту «БАТЬКІВЩИНА»: самого терміну «концепт», безпосередньо концепту «БАТЬКІВЩИНА» та його основних складових, ґрунтуючись на творчості та життєвому досвіді нобеліантки. Аналіз відбувається в двох аспектах. Досліджуються рецептивно-просторові складові, куди зараховуються мова, простір / територія (місце народження), дім (батьківський дім), ландшафт / природа. А також почуттєво-емоційні складові, причому увага зосереджується не на традиційних позитивних емоціях чи почуттях, а саме на негативних: відчуття страху, бездомності, відчуження / чужості. Окрім того ця розвідка коротко розглядає етимологію та еволюцію німецькомовного поняття «батьківщина» – «Heimat». Відтак простежуються процеси розвитку, трансформації цього терміна задля чіткішого розуміння того, чому ж у Мюллер він постає в такому негативному світлі.

«Deutsches Wörterbuch» («Німецький словник»)⁴ означає «Heimat» у ширшому значенні як країну, або ж місцевість, де людина народилася чи проживає постійно, у вужчому – як батьківський дім та майно. Саме останнє тлумачення вважається початковим та центральним уявленням, яке зберігалось століттями. Окрім того, поняття мало й релігійне смислове навантаження, коли у вжиток увійшов термін «небесна батьківщина» для кожного християнина на протигаву «земній батьківщині», де людина виступає лише гостем: «dem christen ist der himmel die heimat, im gegensatz zur erde, auf der er als gast oder fremdland weilt»⁵.

Із початком індустріалізації в ХІХ ст. й численними робітничими рухами, що виникали в багатьох європейських країнах, як протест проти капіталістичної експлуатації та політичногогноблення робочого класу (у Німеччині такі носили назву «Heimatabewegung» – рух за батьківщину), поняття означало найперше недоторкану природу / ландшафт, віддалену від усього, що в буремні часи індустріалізації завдало їй шкоди. На той час термін був досить відірваний від реалій, романтично-натуралізований, позначав умиротворення та спорідненість із певною місцевістю, ландшафтом⁶.

Усе чіткіше викристалізовувався політичний варіант умиротворення: національна присяга спільній вітчизні – «Vaterland». Батьківський дім і поєднання з певною місцевістю поступово втрачали свою цінність. «Vaterland» повинна була стати мостом, який би поєднав робітничі класи з привілейованими, пропозицією набуття ідентифікації «бездомному» робітничому рухові. Але намагання об'єднати політичну «Vaterland» із емоційною природною «Heimat» не було сприйняте робітниками. Одностороння орієнтація на минуле, провінційний анти-урбанізм «руху за батьківщину» не дозволив йому просуватися в одному темпі з рештою суспільства, тому відбувався процес повернення назад, до маленьких місцевостей, до старих звичаїв та традицій.

Звідси можна говорити про достатньо розумний хід від німецьких націонал-соціалістів: від 1942 р. в офіційних промовах Адольфа Гітлера та офіційних текстах того часу зникала політична «Vaterland», а порожню нішу зайняла «Heimat». Подібний прийом зіграв велику роль у реалізації пропагандистських намірів. «Heimat» не втратила своєї первинної семантики «малої батьківщини» – в центрі постала «батьківщина» як «сім'я». Тепер у значенні «велика сім'я», а саме – «народ» (Volk). Ба більше, відбулася актуалізація спеціального «воєнного» значення – «Heimat» як глибокий тил, внутрішня зона, територія своєї країни⁸. На відміну від поняття «Vaterland», вживання якого звелось до мінімуму, термін «Heimat» зазнав семантичного розширення, що призвело до його тотальної заідеологізованості. Тому не дивно, що одразу після Другої світової війни виник тотальний «мовний скепсис», «мовна криза», скепсис стосовно поняття «Heimat» взагалі. Існувала й інша позитивна сторона: поділ Німеччини на окуповані зони та повернення політичних вигнанців наголосили на цінності останнього.

Численні інтерв'ю та опитування мешканців сучасної Німеччини (як етнічних німців, так і емігрантів) показали пріоритетність «малої батьківщини». Чи не кожен визначає

⁴ Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm: in 33 Bänder. Woerterbuchnetz. URL: http://woerterbuchnetz.de/cgi-bin/WBNetz/wbgui_py?sigle=DWB.

⁵ Пер.: «Для християнина небо – це дім, на відміну від землі, де він гість або чужинець».

⁶ Bausinger H. Auf dem Wege zu einem neuen, aktiven Heimatverständnis. Begriffsgeschichte als Problemgeschichte / H.-G. Wehling. Heimat heute. Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz: Kohlhammer, 1984. P. 14–17.

⁷ Ibid. P. 15–18.

⁸ Игнатова Е.М. Концепт «РОДИНА» в идеологическом дискурсе (на материале немецкой политической пропаганды 20–40-х гг. XX в.); автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.19. Москва, 2008. disserCat. URL: <http://www.dissercat.com/content/kontsept-rodina-v-ideologicheskoy-diskurse-na-materiale-nemetskoj-politicheskoy-propagandy-2>.

«Heimat» головню як місце, де знаходиться його сім'я, батьківський дім, друзі, рідше як місце народження, дитинства, проживання. Тут простежуються два аспекти: з одного боку, «Heimat» виступає орієнтованою на особу, передусім на найближче оточення, з іншого – на певне місце, де людина почувається захищеною, вільною та своєю⁹. До поняття «Waterland» німці ставляться з острахом та недовірою.

Переходимо безпосередньо до концепту «БАТЬКІВЩИНА». Зазвичай сучасні молоді науковці, присвячуючи дослідження термінові «концепт», спираються першочергово на розвідки радянських дослідників (Зінаїди Попової, Йосифа Стерніна, Олени Кубрякової, Юрія Лотмана, Юрія Степанова та ін.). Серед різноманітних дефініцій «концепту» ми надаємо перевагу визначенню сучасної української філологині Жанни Краснобаєвої-Чорної, яка у 2008 р. захистила кандидатську дисертацію на тему «Концепт ЖИТТЯ в українській фраземіці». В основу авторка поклала диференціатори концепту, виокремлені з семи векторів його інтерпретації: логіко-філософського, власне філософського, лінгвістичного, лінгвокультурологічного, когнітивного, психолінгвістичного та літературно-культурологічного, які надзвичайно влучно відображають складну та суперечливу природу самого «концепту» й наукового знання про нього. «Концепт – одиниця мислення й пам'яті, що постає в результаті тривалого і складного процесу, наділена мовною оболонкою (виражена лексичними, фразеологічними, пареміологічними одиницями, прецедентними текстами тощо), підлягає процесам специфікації, узагальнення, абстрагування та модифікації (змінам, уточненню, розширенню / звуженню), характеризуючись динамічною природою, відзначена “стереотипністю” й “константністю”, утворена множинністю складників і наповнена культурним змістом, виконує пізнавальну функцію, функції орієнтування у світі та збереження знань про світ»¹⁰.

Сучасний німецький учений Герхард Хандшу виокремлює чотири виміри поняття «Heimat»: просторовий, часовий, соціальний та культурологічний¹¹. Рецептивно-просторові складові концепту «БАТЬКІВЩИНА» передбачають:

- просторовий вимір – простір, територія, земля, місцевість; дім, село, місто, країна; ландшафт, природа.

Священне значення рідного краю, землі, де народилася людина, спонукає до того, щоб виокремити просторовий вимір як перший. У книгах Мюллер описав живої природи, ландшафтів, батьківського дому надається особливе значення. У першій збірці оповідань «Niederungen»¹² («Низовини») вже сама назва говорить про ландшафт рідного селища, як першої асоціації з «малою батьківщиною». Світогляд головної героїні, маленької дівчинки, прототипом якої виступає письменниця, пов'язаний передовсім із природою. З одного боку, їй надається величезне значення у німецькомовній общині. У сільській місцевості багато залежить від того, що вона дає людям. З іншого боку, надзвичайно строге виховання, брутальне поводження дорослих, пияцтво батька та сварки в родині травмують дитину, спонукаючи до втечі в поля, на луги чи до річки, подалі від жахливої дійсності. Проте там вона почувається самотньою й боїться. Як, зрештою, й у власному будинку.

Також і в есе «Heimat oder der Betrug der Dinge» («Батьківщина або Оманливість речей») маленька дівчинка, чийм завданням було щоденне випасання корів у долині, не знає «як себе витримати», адже долина така велика, а навколо – ні душі. Тому вона плаче. Вона куштує різні трави, які смакують загубленістю – батьківщина смакує загубленістю. Урешті трава видається їй несправжньою, адже сонце, що панує в долині, світить неймовірно яскраво. І тому вже доросла жінка роками пізніше запитує себе: «Die Verletzung durch das grelle Licht im Tal, war das “Heimat”?»¹³.

- соціальний вимір – громадяни(н), земляк(и), народ, етнос, община, сім'я, родина.

Вище згадана збірка оповідань «Niederungen» зображує німецькомовну банатську общину. У книзі викриваються та нещадно критикуються жахливі реалії життя в рідному селі. Традиція – це передумова та основа існування, ідеал, зразок, який регулює всі процеси, аналізує літературознавиця Світлана Маценка. Можливість самопізнання, вияв власної індивідуальності суперечить груповій ідентичності общини. У центрі перебуває колектив, а не особистість. Будь-яка спроба порушити цей неписаний закон розцінюється як напад на меншину. Від рівня сім'ї заборона переноситься на рівень села та всієї німецькомовної спільноти. Страх втратити власну ідентичність призводить до тотальної ізоляції общини.

⁹ «Was bedeutet Heimat für dich?». YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=8Qobbr8z9rY>.

¹⁰ Краснобаєва-Чорна Ж.В. Концепт ЖИТТЯ в українській фраземіці: дис. канд. філол. наук: 10.02.01. Дніпропетровськ, 2008. Disslib. URL: <http://www.disslib.org/kontsept-zhyttja-v-ukrayinskyi-frazemitsi.html>.

¹¹ Handschuh G. Brauchstum – Zwischen Veränderung und Tradition / W. Cremer, A. Klein. Heimat. Analysen, Themen, Perspektiven. Schriftenreihe Band 294/I. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 1990. P. 633–674.

¹² Müller H. Niederungen. Hamburg: Rowohlt, 1993.

¹³ Пер.: «Травма, заподіяна яскравим світлом у долині, чи це була “батьківщина”?» Див.: Müller H. Heimat oder Der Betrug der Dinge / G. Ecker. Kein Land in Sicht: Heimat – weiblich? München: Wilhelm Fink, 1997. P. 215.

щини. Як анклав німецької меншини, село виступає резерватом фашистських ідей, воно уподібнюється «чорному острову» або «величезній шухляді із паркана та мурів»¹⁴. Оскільки маленька дівчинка є частиною общини, вона несвідомо наслідує порядки та правила останньої. Навіть граючись із сусідським хлопчиком «у дорослих», героїня розмовляє та ставиться до нього так само брутально, як і її батьки одне до одного. У вже дорослої протагоністки така селищна атмосфера провокує почуття відчуженості та приводить до позиції аутсайдера. Вона не чинить зовнішнього опору общині, проте внутрішньо не сприймає та осуджує подібний спосіб життя.

Фанатичне слідування традиціям та нормам призводить до муміфікації селища разом із усіма його мешканцями, що також тематизується в есеї «Heimat oder Der Betrug der Dinge»: «Manchmal dachte ich, die Luft, der Boden, die Pflanzen und die Menschen in diesem Dorf haben etwas Abstürzendes. Und ein paar Kilometer weiter, wo andere Dörfer stehen, muss das anders sein. Es ist Unglück, ausgerechnet an diesem abstürzenden Ort geboren zu sein. An diesem Abstürzenden, dachte ich, altern die Leute in den Tod. Sie werden betrogen um ihr Leben. Sie müssten nur packen und wegziehen mit sich und allem, was sie haben ... In der Nacht müsste das gehen, dachte ich. Statt dessen gehen sie nachts immer schlafen, um am Tag darauf in dieser abstürzenden Gegend zu schuften»¹⁵.

• культурологічний вимір – мова, діалект; історія; традиції, звичаї, обряди, свята; цінності, норми; культурні надбання, символи; релігія.

Мова для Мюллер, як представниці меншини та письменниці, має особливе значення. Німецька – її рідна мова. В першу чергу – це «мова колись», а саме діалект банатських швабів. Проте також і літературна німецька. Румунська – державна мова, де відбувається диференціація: мова країни й мова диктатури, ідеології¹⁶. Через свою німецьку представники банатської меншини в тоталітарній Румунії виступали маргіналами. У романі «Herztier» («Серцевір») капітан Пжеле, агент румунської спецслужби Секурітате, звертається до головної героїні (прототипом якої знову ж таки виступає авторка) та її друзів, які пишуть і читають вірші, невгодні тоталітарній владі, зі словами: «Unsere Kunst macht das Volk sich selber, dazu braucht unser Land keine Handvoll Asozialer. Wenn ihr deutsch schreibt, geht doch nach Deutschland, vielleicht fühlt ihr euch dort zu Hause im Morast»¹⁷. Тавро аутсайдерів супроводжує представників німецької общини навіть на їхній історичній батьківщині, однак уже через діалектну німецьку та румунське походження. У розвиткові сучасної німецької літературної мови, як зазначає Зіґрід Грюн, діалект німецькомовних меншин у Румунії (банатських швабів та трансільванських саксів) участі не брав. Тому в Німеччині він викликає незрозуміння, а його носіїв сприймають як чужинців¹⁸. В есеї «Bei uns in Deutschland» («У нас у Німеччині») нобеліантка описує історію зі свого життя, яка трапилася з нею вже після багаторічного проживання на «історичній батьківщині»: «Wie viele Sätze fangen seit nun 12 Jahren mit den Worten an: “Bei uns in Deutschland...” Ich möchte am liebsten in die Defensive gehen, reiße mich dann zusammen und sage: “Ich bin doch auch hier bei Ihnen.” Nach unglaublichem, vergrößertem Blick wiederholt man mir dann in scheinbarer Zurücknahme: “Aber hier in Deutschland sagt man nicht Bretzel, sondern Breezel. Ist ja nicht so wichtig, aber jetzt wissen Sie es.” ... Ich nicke und übertreffe die Erwartungen, indem ich sage: “Laugenbretzel.” Und der Verkäufer sagt: “Toll.”»¹⁹.

Часовий вимір концепту «БАТЬКІВЩИНА» розглядається окремо, адже включає не лише зовнішні, рецептивно-просторові складові, а й внутрішні, як от:

• пам'ять, спогади, запам'ятовування / забування.

¹⁴ Маценка С.П. Герта Мюллер – німецька письменниця, нобеліант, творець ландшафтів бездомності: текст лекції. Львів: ПАІС, 2012. С. 13.

¹⁵ Пер.: «Інколи я думала, що повітря, ґрунт, рослини і люди в цьому селі мають у собі щось занепадницьке. Їй за декілька кілометрів далі, в інших селах, мусить бути інакше. Це – нещастя, народитися саме в цій загнаної місцині. Тут, думала я, люди просто старіють і вмирають. Їх обманює власне життя. Вони мусили б лишень сплкувати свої речі й поїхати геть ... Це повинно було би статися вночі, думала я собі. Натомість вночі вони завжди йшли спати, щоб наступного дня й далі працювати, не розгинаючи спину, у цій занепадаючій місцевості». Див.: Müller H. Heimat oder Der Betrug der Dinge... P. 216.

¹⁶ Grün S. «Fremd in einzelnen Dingen» – Fremdheit und Alterität bei Herta Müller. Stuttgart: ibidem, 2010. S. 41.

¹⁷ Пер.: «Наш народ сам творить своє місце, для цього нам не потрібна купка асоціальних. Якщо ви пишете німецькою, то забирайтесь до Німеччини, можливо там, у болоті, ви почуватиметесь як удома». Див.: Müller H. Herztier. Frankfurt am Main: Fischer, 2009. S. 197.

¹⁸ Grün S. «Fremd in einzelnen Dingen»... P. 42.

¹⁹ Пер.: «Скільки речень ось уже 12 років починаються словами: “У нас у Німеччині...” Найчастіше в таких випадках я займаю оборонну позицію, беру себе в руки і кажу: “Але я ж також тут у вас, у Німеччині”. Здивовано та вже з відчутною стриманістю мені повторюють: “Але тут у Німеччині кажуть не ‘бретцель’ [крендель], а ‘бре-цель’ ... Це не так важливо, але тепер Ви знаєте” ... Я киваю і перевершую очікування, кажучи: “Ляугенбредцель”. А продавець відповідає: “Саме так”. Див.: Müller H. Bei uns in Deutschland. Der König verneigt sich und tötet. München: Hanser, 2003. P. 179–180.

Пам'ять та спогади про пережите, а саме – травматичний досвід, утворюють фундамент, основу, на якій відбуваються чи не всі ключові події у творах Мюллер. У романі «Herztier» оповідачка та її друг, яким вдалося емігрувати з Румунії до Німеччини, не можуть оговтатись після пережитих переслідувань, погроз та допитів. Фізично перебуваючи на «історичній батьківщині», морально та психологічно вони залишились там, де їм було завдано найбільшої життєвої травми. Сидячи на підлозі в берлінській квартирі протагоністки, друзі розглядали фотографії капітана Пжеле. Численні самогубства та навмисні вбивства з вини Секурітате були нормою в диктаторській державі. «Auf dem letzten Foto ging der Hauptmann Pjele über den Trajanplatz. Er trug ein Päckchen aus weißem Papier in einer Hand. An seiner anderen Hand ging ein Kind. Auf die Rückseite des Fotos hatte Kurt geschrieben: Der Großvater kauft Kuchen. Ich wünschte mir, daß der Hauptmann Pjele einen Sack mit allen seinen Toten trägt. Daß sein geschnittenes Haar nach frischgemähtem Friedhof riecht, wenn er beim Frisör sitzt. Daß das Verbrechen stinkt, wenn er sich nach der Arbeit zu seinem Enkel an den Tisch setzt. Daß dieses Kind sich vor den Fingern ekelte, die ihm den Kuchen geben»²⁰.

Головні герої текстів Мюллер, як правило, уникають слова «Heimat». Якщо його й вживають, то, зазвичай, з іронічним чи саркастичним підтекстом. Вони не можуть назвати батьківщиною рідне селище, де панують тотальна замкнутість, фанатичне слідування правилам, алкоголізм, брутальність, фашистське минуле, яке сприймається нормою. Вони не можуть назвати батьківщиною Румунію, адже травма, заподіяна диктаторським режимом, не зникне ніколи. Вони не можуть назвати рідною Німеччину, оскільки й там їх не сприймають як своїх.

Звідси почуттєво-емоційні складові концепту «БАТЬКІВЩИНА» в Мюллер включають:

- почуття бездомності; чужості, відчуження; самотності; втрати безпеки, захищеності; замкненість, обмеженість; страх.

Процес відчуження, кінцевим пунктом якого виступає почуття тотальної чужості, характеризується так званим «fremder Blick» (чужим поглядом). Це як характерна ознака письма Мюллер, так і реальний особливий погляд, що виник у письменниці внаслідок переслідувань та стежень у тоталітарній державі, про що вона пише у книзі «Der fremde Blick» («Чужий погляд»). Агенти Секурітате неодноразово проникали в квартиру авторки. Тому місце, яке було для неї певним прихистком, стало все більше ворожим²¹. Чужість проявляється в авторки, стверджує Грюн, не у ставленні до незнайомого, а навпаки – до знайомого, до власного дому, рідного села, країни²². Як от у стосунках із земляками, які з обурення нарекли письменницю «Nestbeschmutzerin» (забруднювачка гнізда)²³ після виходу збірки оповідань «Niederungen». «Чужого погляду» письменниця не позбулася й після еміграції на «історичну батьківщину». Вона трактує його не тільки й не скільки як чужий погляд оточуючих на переселенця, який щойно прибув у нове місто, країну, а й як невикорінне почуття відчуження / чужості самого «чужинця» стосовно свого актуального оточення. У Румунії Мюллер – представник німецькомовної меншини, а в Німеччині – національної меншини з Румунії із діалектною вимовою, що унеможливило сприйняття її німцями своєю²⁴ та спричинило екзистенційну проблему тотального життєвого аутсайдерства.

Особливу увагу ми звертаємо на почуття страху. Саме він супроводжує письменницю все життя та стає основним рушійним чинником творчості. В есеї «Wenn etwas in der Luft liegt, ist es meist nichts Gutes» («Коли щось висить у повітрі, це переважно не віщує нічого доброго») авторка пише: «Man müßte auch Angst in den Plural setzen und von den ÄNGSTEN reden. Denn die Angst wegen täglicher Repression, mit stets neu ausgedachten offenen oder hinterhältigen Methoden besetzt die Stunden der Tage, die Wochen der Monate und die Zeit der Jahre ... Vielleicht müßte man die Angst in zwei ganz verschiedene Arten einteilen: In die KURZE, unerwartete Angst, die spurlos weggeht, wenn ihre Ursache verschwunden ist. Und in die LANGE, einem durch und durch bekannte Angst ... Im Falle von politischer Verfolgung ist es die lange Angst, sie ... begleitet ... alles, was man denken kann. Diese LANGE Angst, eine

²⁰ Пер.: «На останньому фото капітан Пжеле ніс пакуночок з білого паперу в одній руці. Іншою рукою він тримав дитину. На звороті Курт написав: "Дідусь купує пирога". Я бажала, щоб капітан Пжеле ніс натомість мішок з усіма його мертвими. Щоб його зістрижене волосся пахло як щойно скошена трава на кладовищі, коли він сидить у перукаря. Щоб його злочини тхнули, коли він після роботи сідає до онука за стіл. Щоб ця дитина відчувала відразу до пальців, які дають їй пирога». Див.: Müller H. Herztier... P. 252.

²¹ Müller H. Der Fremde Blick oder Das Leben ist ein Furz in der Laterne. Göttingen: Wallstein, 1999. S. 9.

²² Grün S. «Fremd in einzelnen Dingen»... P. 38.

²³ Маценка С.П. Герта Мюллер... С. 12.

²⁴ Беринский Л. Герта Мюллер: взгляд и жизнь. Интеллектуально-художественный журнал «Дикое поле. Донецкий проект». Донецк, 2009. № 14. Дикое поле. URL: http://www.dikoeполе.org/numbers_journal.php?id_txt=607.

Grundangst, besteht aus vielen Ängsten, die eins gemeinsam haben: die Quelle, die sie erzeugt, die immergleichen windigen Gestalten, die ... daran arbeiten, dass die lange Angst keine Lücken kriegt, dass sie größer wird als man selbst, dass man ihr gehört, nicht mehr jemand sein kann, der Angst hat, sondern jemand geworden ist, den sich die Angst genommen hat»²⁵.

Отож, концепт «БАТЬКІВЩИНА» за своєю суттю – надзвичайно суперечливий, динамічний та складний, адже характеризується найперше суб'єктивністю. Процес специфікації на прикладі життя та творчості Мюллер дозволив простежити наступне: хоча «стереотипність» та «константність», а саме традиційне позитивне тлумачення «батьківщини», й залишається на першому плані, як ядро так і периферія концепту «БАТЬКІВЩИНА» можуть зазнавати змін залежно від індивідуальних варіацій. Герої книг нобеліантки, як і сама письменниця, постають жертвами диктатури, соціальних канонів, домашнього насильства... Тому ядром концепту «БАТЬКІВЩИНА» ми визначаємо *страх*. Концептуальна периферія, в якій також домінує суб'єктивне, характеризується множинністю варіативних складників, специфічним культурним змістом і допускає розширення та збагачення. У письменниці вона навіть не те що доповнюється, а швидше витісняє традиційні почуттєво-емоційні складові (любов, почуття захищеності та ін.). Їхнє місце посідають почуття чужості / відчуження, бездомності. Тому концепт «БАТЬКІВЩИНА» в Мюллер, як одиниця мислення й пам'яті, не виконує свою функцію орієнтування в світі, а натомість «забезпечує» тотальну дезорієнтацію навіть у знайомому просторі.

У німецькомовному середовищі досить часто звучить вираз: «Heimat ist kein Ort, Heimat ist ein Gefühl» (Батьківщина – це не місце, а почуття). Саме це почуття виступає однією з невід'ємних складових життя особи. В людині як *animale sociale* потреба у приналежності та захищеності, яку може гарантувати батьківщина, закладені від народження. Протагоністи творів Мюллер залишають рідну землю під тиском соціальних, культурних, політичних (тоталітарних) систем, оскільки сама серцевина, «Heimat», створює загрозу благополуччю та більше не забезпечує почуття захищеності. Звідси герої знаходяться на роздоріжжі, охоплені почуттями тотальної бездомності та страху.

References

- Egger, S. (2014). Heimat. Wie wir unseren Sehnsuchtsort immer wieder neu erfinden [Homeland. How we keep reinventing our place of longing]. München, Germany.
- Grün, S. (2010). «Fremd in einzelnen Dingen» – fremdheit und alterität bei Herta Müller [«Strange in individual Things» – strangeness and alterity by Herta Müller]. Stuttgart, Germany.
- Matsenka, S.P. (2012). Herta Müller – німецька письменниця, нобеліантка, творець ландшафтів бездомності [Herta Müller – German writer, Nobel laureate, creator of landscapes of homelessness]. Lviv, Ukraine.
- Rozputenko, I.V. (2014). Tretie tysiacholittia – Ukraina i neokolonializm [The third millennium – Ukraine and neocolonialism]. Kyiv, Ukraine.
- Schüle, C. (2017). Heimat. Ein phantomschmerz [Homeland. A phantom pain]. München, Germany.

Воробей Наталія Миколаївна – кафедра світової літератури, факультет іноземних мов, Львівський національний університет ім. І. Франка (вул. Університетська, 1, м. Львів, 79001, Україна); аспірантка інституту германістики, факультету 02 гуманітарних та культурологічних наук, Університету Кассель (Курт-Вольтерс-Штрассе, 5, Кассель, 34125, Німеччина).

Vorobei Nataliia – world literature department, faculty of foreign languages, I. Franko Lviv National university (1 Universytetska Str., Lviv, 79001, Ukraine); postgraduate of the Institute for German philology, the faculty 02 of humanities and cultural sciences, University of Kassel (5 Kurt-Wolters-Str., Kassel, 34125, Germany).

E-mail: nataliavorobey@gmail.com

THE CONCEPT OF «HOMELAND» IN HERTA MÜLLER'S WORK

This search offers a theoretical analysis of the concept of «HOMELAND» based on the biography and works of a Romanian-born German writer Herta Müller.

²⁵ Пер.: «Було би доречним також і слово “страх” поставити у множину і вживати слово “СТРАХИ”. Тому що страх внаслідок щоденних репресій з постійно новими відкритими чи прихованими методами “терору” заповнює години, дні, місяці та роки ... Можливо, доречно було би поділити страх на два абсолютно різні види: КОРОТКОТРИВАЛИЙ, неочікуваний, який минає безслідно, коли його причина зникає. І ДОВГОТРИВАЛИЙ, відомий, раз у раз повторюваний ... У випадку політичних переслідувань – це довготривалий страх, він ... супроводжує ... все, про що можна лише подумати. Цей ДОВГОТРИВАЛИЙ страх, основний, складається з багатьох страхів. І всі вони мають одне спільне: джерело, яке їх породжує. Одні й ті ж постаті, які ... працюють над тим, щоб довготривалий страх не мав ніяких прогалин, щоб він ставав більшим, аніж ти сам, щоб йому належати – більше не бути просто тим, хто боїться, а стати тим, кого страх взяв у полон». Див.: Müller H. Wenn etwas in der Luft liegt, ist es meist nichts Gutes. Der König verneigt sich und tötet. München: Hanser, 2003. P. 187.

The study includes three aspects of the analysis of «homeland» definition: political, sociological and literary. The main method is a conceptual approach, with the help of which were determined the periphery and the core of the concept of «HOMELAND», while the main place of the study is occupied by such topical terms for our modern society as «homelessness», «strangeness» / «estrangement», «fear». It is claimed that traditionally positive definition of «homeland» can't exist nowadays without its dark, negative side what proves the study of etymology and evolution of this term in the German speaking space. The concept of «HOMELAND» based on Müller's books and life experience is analyzed in the Ukrainian literary field for the first time.

Key words: Herta Müller, concept, homeland, homelessness, strangeness / estrangement, fear.

Дата подання: 10 травня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 20 червня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Воробей, Н. Концепт «БАТЬКІВЩИНА» в творчості Герти Мюллер. *Сіверянський літопис*. 2023. № 3. С. 120–126. DOI: 10.58407/litopis.230311.

Цитування за стандартом APA

Vorobei, N. (2023). Kontsept «BATKIVSHCHYNA» v tvorchosti Herty Miuller [The concept of «HOMELAND» in Herta Müller's work]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 120–126. DOI: 10.58407/litopis.230311.

ДОСЛІДНИЦЬКІ НОТАТКИ

УДК 94(410.1)(092)

Ганна Філіпова

«ТЕ, ЩО Я ЗБИРАЮСЯ ВЧИНИТИ, БУДЕ ПО-РІЗНОМУ ТРАКТОВАНЕ СВІТОМ»: САМОГУБСТВО, АРХІВ ЧАРЛЬЗА ВІТВОРТА ТА «ПРОТИПРИРОДНА ПОВЕДІНКА»

DOI: 10.58407/litopis.230312

© Г. Філіпова, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1783-9876>

Статтю написано в межах проекту «Dialogues, disputes and battles: propaganda during the Great Northern War 1700–1721», над яким ми працюємо в Гетеборзькому університеті (Швеція). Дослідження фінансовано проектом MSCA4Ukraine за фінансової підтримки Європейського Союзу. В основі цієї частини дослідження запропонована нами концепція «протиприродної поведінки» та її відображення в політичних дискусіях та інформаційних протистояннях першої чверті XVIII ст.

Окрім компаративної аналітики (вписання наявного матеріалу до загальноєвропейського контексту), ми використовуємо більш специфічні **методи** (суїцидології, подекуди гендерної історії). Адже в ранньомодерну добу самогубство традиційно перебувало в умовному переліку «протиприродних» злочинів, поряд зі зрадою своєї країни та монарха, заняттям магією, сексуальними практиками, що не вели до зачаття (під загальним терміном «содомія»), ересями, атеїзмом, богохульством. Концептуально всі ці явища об'єднувала думка, що вони порушують унормований світовий порядок та ведуть до викривлення ідеї божественного творення, а отже – слугують дияволу¹. Також завдяки залученню широкого міжнародного контексту дослідження має перспективи у вимірі глобальної історії.

Наукова новизна: молодосліджені документи з архіву британського дипломата Чарльза Вітворта, що стосуються Московщини та Гетьманщини в період Великої Північної війни, дають можливість поглянути на явище самогубства не тільки через побутову, а й через політичну оптику того часу, що є особливо цікавим у східноєвропейському вимірі, де студії «протиприродного» поки що не надто поширені.

Ключові слова: Чарльз Вітворт, самогубство, Іван Мазепа, «протиприродна поведінка», пропаганда, Велика Північна війна 1700–1721.

Вступна сцена

*If life be grown a load a real ill and
I woul'd all thy cares and labours end
Lay down thy burden fool, and know thy friend...*

Джон Драйден, переклад поеми «Про природу речей» Тита Лукреція Кара

Навесні 1711 р. купець Томас Гейл, що працював на англійську Московську компанію, зачитувався поезіями Джона Драйдена. Одного разу він підкреслив рядки з його перекладу поеми «Про природу речей» Тита Лукреція Кара, що промовляли – краще чоловіку померти в zenіті своєї слави, ніж дожити до занепаду. Того ж вечора в його московському домі були гості, також учасники Московської компанії. Він пив багато вина і, як помітив його друг і бізнес-партнер Джозеф Вілкінз, мав дуже пригнічений вигляд. Вілкінз пішов додому доволі рано, а потім, близько третьої години ночі, між Гейлзом та іншим гостем, містером Кумером, відбувся дивний діалог.

¹ Wiesner-Hanks M. Christianity and sexuality in the early modern world. Regulating desire, reforming practice. 2020. P. 41, 100; Goldberg J. Sodomy and Society: The Case of Christopher Marlowe. *Southwest review*. Vol. 69. № 4 (AUTUMN 1984). P. 371; Herzig T. The Demons' reaction to Sodomy: Witchcraft and homosexuality in Gianfrancesco Pico della Mirandola's «Strix». *The Sixteenth Century Journal*. Vol. 34. № 1 (Spring, 2003). P. 54.

Раптово вихопивши шпагу, Гейл направив її вістря в груди Кумера й запитав: «Чи хотів би ти померти?» «Не мені вирішувати, судилося мені жити чи померти», – відповів Кумер. Гейл запитав знову: «Чи готовий ти до смерті?». Відповідь була негативною. Тоді Гейл сховав шпагу в піхви та сказав: «Тепер ти можеш йти геть, мені більше нічого робити в твоїй компанії»².

Після того, як збентежений гість пішов, Гейл піднявся до своєї спальні, наказавши слугам принести ще вина та дві свічки, ніби він збирався вже спати. Схвильовані попередньою сценою з містером Кумером, слуги вирішили поспостерігати за своїм господарем крізь замкову щілину. Однак, нічого особливого вони не побачили. Гейл щось писав, сидючи за столом, а потім ліг у ліжко.

Було тихо, і пізніше слуги стверджували, що ніхто з них не почув постріл³.

Самогубство на фронтах

Дивну та неочікувану смерть англійського купця, що вистрілив собі в голову у своєму московському будинку, обговорювали його колеги по бізнесу, дипломати та політичні діячі. Пруський посол при дворі Петра I Георг-Йоган фон Кайзерлінг згадував про це у депеші до Санкт-Петербурга. Британський дипломат при дворі Петра I Чарльз Вітворт повідомляв про це державного секретаря Генрі Бойла, першого барона Карлтона. Для цього він ретельно зібрав усі дані щодо цього випадку й навіть скопіював для власного архіву заповіт і передсмертну записку Т. Гейла⁴.

Саме завдяки його інтересу до «меланхолії», яка нібито охопила бідлашного купця, сьогодні ми можемо досліджувати рідкісне багатство деталей щодо останніх днів Т. Гейла. Незважаючи на те, що історія ця трагічна, знайти щось подібне – велика вдача для історика раннього модерну, особливо – у контексті східноєвропейських студій. Адже джерела, що походять з Гетьманщини або Московського царства поч. XVIII ст., не надто красномовні щодо порухів душі тогочасної людини. Те, що до наших днів збереглися не тільки сторонні описи та враження щодо поведінки самогубця незадовго до смерті, а й його власне пояснення, чому він вирішив себе вбити, дозволяє поглянути на цей випадок крізь призму побутової історії.

Та повернімося до днів одразу після того, як Гейл вкоротив собі віку. Містер Кумер, слуги, друзі та колеги свідчили під час розслідування, провадженого правлінням Московської компанії, що причиною його загибелі була «меланхолія» (ми беремо в лапки подібні визначення, адже у XVIII ст. за ними міг ховатися цілий спектр душевних негараздів або просто юридичні хитрощі), яка перетворилася на «безумство». За кілька тижнів до самогубства він продиктував заповіт, перебуваючи в дуже притомному стані. Але після цього він нібито відчув сильну «меланхолію, яка скоро переросла у розсіяність»⁵. Також було згадано про те, що незадовго до смерті у нього нібито були галюцинації⁶.

Накласти на себе руки означало позбавити власну душу спасіння. На противагу «хорошій» смерті (у власному ліжку, у колі рідних та друзів, у похилому віці, після уладнання справ земних та духовних), це була чи не найгірша з можливих смертей для християнина. Суворо засуджуючи самогубство, англійське право традиційно посилалося на праці святого Августина, підкріплені інтенсивною протестантською полемікою⁷.

Утім, друзям Т. Гейла, які наполягали, що він убив себе несвідомо, перебуваючи в стані «безумства», вдалося домогтися для нього погребу на кладовищі (мабуть, у межах Німецької слободи в Москві). Та на відміну від звичного чину, його поховали без розголосу та вночі, у присутності найближчих людей, можливо – без здійснення всіх обрядів⁸.

Як завжди в подібних випадках, важко сказати, чи мав Гейл психіатричні проблеми, і саме ці страждання довели його до смерті, чи акцентування на цьому зумовлено бажанням його колег достойно провести свого товариша в останню путь. Ситуації, коли свідчення родини та друзів відігравали вирішальну роль у процедурі розслідування самогубства, є доволі типовими для північної Європи. Близьких самогубця цілком можна зрозуміти. У багатьох країнах Європи тіло людини, яка наклала на себе руки, перебуваючи в здоровому глузді, піддавали посмертній карі, еквівалентній кримінальному покаранню, тобто – посмертно людина зазнавала ще й «соціальної смерті». Для прикладу, у ранньомодер-

² British Library. MS 37360. Whitworth papers. Charles Whitworth to mr. Temple Stangan. Moscow, 17 (28) May 1711. P. 270.

³ Ibid.

⁴ Ibid.

⁵ British Library. Whitworth papers. Moscow, 19 April 1711. T. VIII: Testament of Thomas Hale. P. 260b.

⁶ British Library. MS 37360... P. 270.

⁷ Seaver P.S. Suicide and the vicar general in London. Mystery solved? *From sin to insanity. Suicide in early modern Europe*. Cornell University press, 2004. P. 29.

⁸ British Library. MS 37360... P. 270.

ній Швеції в період, коли помер Т. Гейл, такі тіла спалювали в лісі, подекуди – вішали в публічних місцях на шибениці⁹. В Англії їх закопували на перехрестях, іноді – проштрикнувши палицею, щоб запобігти поверненню мерця, який зазнав «поганої смерті»¹⁰.

Але Т. Гейл убив себе в Москві, і це поставило його випадок у межі своєрідного культурного та юридичного фронтиру. Скандинавські дослідники зауважували певну різницю між ставленням до самогубства в Англії чи Швеції та в Московщині на поч. XVIII ст., навіть виділяючи деякі території (Карелія, Інгерманландія тощо) як такі, де православна складова значно впливала на послаблення переслідувань самогубців¹¹.

Наприкінці XVII ст. у Московському царстві самогубство входило до переліку «ненатуральних» смертей, таких, як смерть від перепою або раптова загибель з будь-якої причини, і не вирізнялося в окрему категорію¹². Певною відмінністю від європейських практик було те, що тіла тих, хто помер «поганою» смертю, організовано переносили до скупельниць (так званих богадільень, богадємок, вбогих домів), тобто місць для поховання у спільних могилах на богадємських кладовищах¹³. Іноді суїцид могли трактувати і як прояв мучеництва (наприклад, у старообрядних громадах), хоча в період правління Петра I влада намагалася десакаралізувати подібні випадки¹⁴. Але основним моментом, важливим для посмертної долі Т. Гейла, було те, що до 1716 р. самогубство офіційно вважалося духовним гріхом, а не кримінальним злочином, тобто знаходилося в межах впливу Церкви, а не держави. І тільки в результаті реформ Петра I, починаючи з військової сфери, регулювання «Артикулом воинским», самогубців почали посмертно карати так само, як у багатьох європейських країнах. Подібна зміна в цей період стосувалася й інших проявів «протиприродної поведінки», як то содомії¹⁵. Те, що статті, які стосуються самогубства та сексуальних злочинів, в «Артикулі» Петра I знаходилися поряд, додатково демонструє, з одного боку, усталену комплексність уявлення про «протиприродне» у правовому полі, а з іншого – безумовне копіювання таких норм з європейських джерел.

Загалом, у купців Московської компанії були всі підстави розраховувати на християнське поховання для свого колеги, нехай і з передбаченими обмеженнями. Парадоксально, але на відміну від Московщини, наприкінці XVII ст. в деяких країнах Європи норми щодо поховання самогубців почали дещо пом'якшуватися, а сприйняття самого акту самогубства змінилося в бік визначення його як хвороби¹⁶. Можливо, причиною для цього слугували культурні взаємовпливи, можливо – постійні війни, голоди та епідемії, які, для прикладу, були невід'ємною частиною життя у Шведському королівстві др. пол. XVII – поч. XVIII ст. У таких умовах кожен мав усі шанси померти «погано», тобто – раптово, насильницьки та без попереднього сповідання й причастя.

У тій само Швеції, навіть у тих ленах, що не межували зі сферами впливу Московського царства і не мали православного населення, у період правління Карла XI та Карла XII самогубців уже ховали на кладовищах фактично за двох простих умов. Звісно, поховання «поганого мерця» на освяченій землі не мало викликати обурення місцевої громади. І якщо родичам та друзям вдавалося довести, що людина була в стані безумства в момент смерті, а ще краще – зроду була несповна розуму, вони могли отримати дозвіл на поховання, якого добилися друзі Т. Гейла¹⁷. У той же час у Саксонії самогубців уже могли ховати в межах кладовищ, але на периферійних або «дитячих» ділянках¹⁸. Більш того, англійські дослідники відмічають збільшення кількості випадків визнання самогубця «божевільним», а отже – поховання його на кладовищі, між 1680 та 1760-ми рр., що мало би відображати певні зміни на краще в ставленні до людей, які наклали на себе руки, та їх родин¹⁹.

Як уже зазначалося, частково це було наслідком активного обговорення феномену самогубства в суспільстві, коли його поступово було переведено з поля «диявольського впливу» до медичної та філософської сфери²⁰. Ще наприкінці XVI – на поч. XVII ст. питання щодо можливості виправдання такого вибору не раз викликало роздуми відомих

⁹ Miettinen R. Suicide, law, and community in early modern Sweden. Palgrave Macmillan, 2019. P. 58–59, 68, 203–223.

¹⁰ Miettinen R. Suicide, law... P. 48; Seaver P. Suicide and the vicar general... P. 26.

¹¹ Miettinen R. Suicide, law... P. 50.

¹² Morrissey S.K. Suicide and the body politics in Imperial Russia. Cambridge University press, 2006. P. 26–27.

¹³ Ibid. P. 25, 29–31.

¹⁴ Ibid. P. 41.

¹⁵ Ibid. P. 42; Российское законодательство X–XX вв.: В 9 т. / Отв. ред. А.Г. Маньков. Москва: Юридическая литература, 1986. Т. 4: Законодательство периода становления абсолютизма. С. 358–359.

¹⁶ Lind V. The suicidal mind and body. Examples from Northern Germany. *From sin to insanity. Suicide in early modern Europe*. Cornell University press, 2004. P. 64–65.

¹⁷ Miettinen R. Suicide, law... P. 59, 69.

¹⁸ Koslofsky C.M. Controlling the body of the suicide in Saxony. *From sin to insanity. Suicide in early modern Europe*. Cornell University press, 2004. P. 52.

¹⁹ Seaver P. Suicide and the vicar general... Pp. 26–27.

²⁰ Lind V. The suicidal mind... Pp. 67–74.

драматургів, поетів та прозаїків (Т. Мор, К. Марло, В. Шекспір, В. Кід, Б. Джонсон, Д. Донн)²¹.

Більше того, вочевидь на момент смерті Т. Гейла вже існували певні «шаблони», за якими свідки та родичі надавали слідству такі показання, які б забезпечили покійному християнський похорон. Наприклад, коли житель Лондона Річард Аллен убив себе у 1601 р., єпископська виправдальна ліцензія для слідства містила опис його тяжкої душевної хвороби, що тривала кілька місяців до смерті, практично ідентичний опису хвороби Т. Гейла²². Майже те саме відбулося у випадку лондонської служниці Мері Плей, що випила отруту в 1616 р. З її справи виходить, що вона раптово захворіла на «меланхолію» через якесь таємне горе. Так само, за кілька місяців до скоєння суїциду, нібито хворіли душею лондонці Томас Ліч та Едмунд Нідхем, що вбили себе в різних парафіях у 1623 р. У всіх цих документах повторюються терміни «melancholy» та «distractio», що характеризують настрій померлих протягом останніх місяців їх життя²³. Так само описали стан Т. Гейла і його родичі.

Отже, цей випадок перебуває не тільки на фронтірній межі двох культур (англійської та російської) та двох віросповідань (англіканства та православ'я), а й на зламі переоцінки самогубства як явища в європейському контексті. Тож цілком можливо, що Гейл не був безумцем. Документи, написані або підписані ним, не мають ознак ірраціонального мислення й розладу свідомості. Він застрелився, лежачи в ліжку, тобто навіть в останні миті життя бажав, щоб його тіло знайшли в «пристойному» положенні, а не на підлозі. Ця деталь нагадує інший випадок суїциду, вчиненого слугою леді Мері Говард у 1698 р. Слугу було звинувачено в содомії. Він вочевидь очікував арешту з перспективою бути не тільки засудженим до стояння біля стовпа та публічного приниження, а й до спалення живцем. Він вдягнув жіночу сукню, піднявся до своєї спальні, ліг у ліжку та перерізав собі горло²⁴. З одного боку, бачимо декларування ідентичності, маргінальної та антихристиянської для XVII ст., а з іншого – бажання наблизитися до зразка «хорошої» смерті.

Із заповіту Т. Гейла видно, що він принаймні намагався залишити свої бізнесові справи в порядку. Своїм бенефіціаром, виконавцем останньої волі й головним спадкоємцем він призначив купця Дж. Вілкінза. Йому він заповідав свою нерухомість у Москві з усім начинням та кіньми. Цікаво, що сестра Елізабет та брати Генрі і Бернард посідали відповідно тільки друге, третє та четверте місця в черзі спадкоємців. 50 руб. Т. Гейл заповів на благодійність. Певні суми мали бути витрачені на сплату боргів та кредитів, а також на покриття витрат на похорон. Загалом, Гейл дуже переймався своїм похороном і в тексті заповіту кілька разів акцентував на важливості бути похованим за всіма християнськими нормами.

Щодо того, чи було виконано всі необхідні обряди, існує сумнів. Випадок нічного поховання Т. Гейла дуже перегукується з практикою, поширеною в цей час у Саксонії. Наприклад, чоловік, що повісився в 1690 р. в Брунсвіку, був похований на дитячій ділянці кладовища під самою стіною, пізно ввечері та в тиші²⁵. Загалом, у протестантській культурі цього періоду такі практики все ще відображали, з одного боку, певну зневагу до самогубця, але з іншого – були ознакою спрощення участі духовництва в обрядовості життєвого циклу²⁶. До того ж, в оформленні останньої волі Т. Гейла брав участь священник – його духовник²⁷.

Останнє послання Гейла є одним із ранніх відомих британських зразків цього жанру. Воно також було адресоване Вілкінзу, «найдорожчому другу та партнеру». У додатку до статті ми подаємо цей текст повністю, як документ, що може охарактеризувати мотивації самогубця (період раннього модерну), а також почасти торкається тих само тем, що є дуже важливими і для другої частини цього дослідження – політичного виміру суїциду.

Лібералізація, лібертинаж, природа речей та (проти)природність

Поглянувши на загальний контекст епохи, ми все ж можемо спробувати зазирнути за лаштунки драми, що відбулася в купецькому будинку в Москві навесні 1711 р. Так само, як загальноєвропейська тенденція до пом'якшення ставлення до самогубців і перебування у православній державі дозволило друзям Т. Гейла зрештою поховати його на освячній

²¹ McDonald M., Murphy P. *Sleepless Souls. Suicide in early modern England*. Oxford: Clarendon Press, 1990. Pp. 35–41; Seaver P. *Suicide and the vicar...* Pp. 38–39.

²² Seaver P. *Suicide and the vicar general...* P. 27.

²³ Ibid. P. 37.

²⁴ Norton R. *The Trial of Capt. Edward Rigby. The Flying Post*. 17–20 December 1698. URL: <http://www.rictornorton.co.uk/eighteen/rigby.htm>.

²⁵ Koslofsky C. *Controlling the body...* P. 52–53.

²⁶ Ibid. P. 55.

²⁷ British Library. MS 37360... P. 59.

землі, його власна мотивація здійснити самогубство могла полягати у спорідненій сфері. Недарма у справі, що стосується події, було згадано, який вплив на хід думок Т. Гейла та остаточне прийняття ним фатального рішення справили рядки з перекладу Тита Лукреція Кара, зробленого Джоном Драйденом. Саме літературна традиція та філософська думка епохи Реставрації Стюартів продовжила полеміку навколо морального та релігійного виправдання суїциду, розпочату інтелектуалами в період правління Тюдорів.

Вільнодумці 1680–1690-х рр. намагалися відділити моральне право людини на самогубство від церковної доктрини, говорячи про таке право як елемент та ознаку моральної свободи. Цікаво, що не останню роль у таких роздумах відіграло епікурейство, а також та само поема «Про природу речей» та справа її перекладу на англійську. Видавець і перекладач Томас Кріч, відомий у лондонських літературних колах як прихильник епікурейства та атеїст, наклав на себе руки в 1700 р. Т. Кріч був наступним після Дж. Драйдена та Джона Івліна перекладачем «Про природу речей» (його переклад побачив світ у 1684 р.). Пізніше Вольтер зафіксував плітки, що перед смертю Кріч писав коментар до поеми Лукреція, і зазначив у рукописі: «NB. Неодмінно повішуся, коли закінчу»²⁸. За висновком дослідників, практики самогубства в ранньомодерній Англії, сприйняття рядків про безглуздість людського життя після занепаду сил читачами як спрямування до дії підсилювала й популярна думка, що давньоримський поет сам покінчив з життям²⁹. Видання «Моралі Епікура», що вийшло друком через рік після смерті Т. Гейла, містило коментар до наведених рядків, де йшлося про можливість виправдати самогубство, якщо до нього спонукали надзвичайні обставини і перелік відомих випадків з класичної античності³⁰.

Тож, самогубство Т. Гейла можна назвати «елітним», підкріпленим викличними філософськими пошуками англійського лібертінажа, базованими на епікурействі як течії античної філософії та потужній літературній традиції. Це не був окремих, позаконтекстний випадок, сповнений загадкових деталей, і глибоко персональний вимір (вибір) тут є частиною глобального тренду того часу.

У ранньомодерний період, як і раніше, певні поведінкові, а також літературні моделі (часто дуже тісно пов'язані через наслідування та проведення паралелей), являли собою шаблони, що мігрували від одного автора, випадку, контексту до іншого та реплікувалися багато разів через запозичення³¹. Нерідко вони мали спільне джерело, що знаходилося в площині звернення до давнини та метаісторії. Простіше кажучи, літературний шаблон з давньоримської поеми цілком реально міг вплинути на фатальний вибір перекладача в Лондоні та купця в Москві, які знаходилися в межах однієї культурної традиції. А переклад античного автора, який нібито наклав на себе руки, виявився надихаючим з позиції морального авторитету – із цікавою екстраполяцією язичницької філософії на християнське тло. Подібний культурний феномен ще в епоху Середньовіччя склався навколо історії римської матрони Лукреції, яка скоїла самогубство честі після того, як була згвалтована, і стала символом жіночої чистоти та громадянського обов'язку в межах християнської європейської традиції³². Приблизно такий само відтінок мав у Московщині образ княгині Євпраксії Рязанської, яка, за переказами, покінчила з життям, щоб не потрапити в полон до монголів. Наприклад, у 1665 р. князь Микита Гагарін зробив пожертву на встановлення нових хрестів на легендарному місці її загибелі в церкві св. Миколи Зарайського³³.

Продовжуючи думку щодо культурної традиції, важко сказати, чи був Т. Гейл лібертином у класичному значенні й чи було це частиною його декларованої ідентичності. Але якщо поглянути на перелік найближчих друзів та колег, які опікувалися посмертною долею Т. Гейла, можна зробити деякі обережні припущення щодо атмосфери та настроїв у його оточенні – знову ж таки, притаманних для часу та контексту. Одним із підписантів документів щодо заповіту Гейла був Генрі Годжкін, купець та комісіонер у відносинах між Московською компанією та урядом Петра І. Г. Годжкін входив до основного складу так званої Бенго-Колегії, або «Великобританського славного монастиря» – своєрідної «філії» «Всешутейшого, Всеппянейшого и Сумасброднейшого Собора», що складалася з іноземців і практикувала цілком собі вільнодумні розваги. У списку учасників, що походить з архіву перекладача Петербурзької Академії Наук Йоганна Вернера Пауса, Г. Годжкін значиться під № 5 як «поп Андрей Ачкін»³⁴. Окрім нього, до «братії» входили відомі та

²⁸ McDonald M., Murpfy P. Slepless souls... P. 152.

²⁹ Ibid. P. 163.

³⁰ Ibid. P. 170.

³¹ Див., напр., щодо інших проявів «протиприродного»: Malcolm N. Forbidden love in Istanbul: Patterns of male-male sexual relations in the Early-Modern Mediterranean world. *Past and Present*. 2022. Vol. 257. № 1. Pp. 55–88. *Oxford academic*. URL: <https://academic.oup.com/past/advance-article/doi/10.1093/pastj/gtab039/6524598>.

³² McDonald M., Murpfy P. Slepless souls... P. 17.

³³ Morrissey S. Suicide and the body politics... P. 34–35.

³⁴ Платонов С.Ф. Из бытовой истории Петровской эпохи. Бенго-Коллегия или Великобританский монастырь в С.-Петербурге при Петре Великом. *Известия Академии наук СССР*. 1926. С. 528, 537.

успішні купці, а також інтелектуали – принаймні, серед учасників, окрім Пауса, можна зустріти політичного діяча та письменника барона Г. Гюйссена³⁵.

Грубі веселощі та ритуали «Всешутейшого Собора» та його «філій» були характерною частиною європейської карнавальної культури³⁶, яка включала в себе ігрове повалення авторитетів, пародіювання всього, що в межах християнської парадигми втілювало той само божественний порядок (релігійні обряди та церковна ієрархія, державний церемоніал, свята життєвого циклу тощо), а також тимчасове «звільнення» людини від її соціальної ролі, виведення за межі «природного». Наприкінці XVII – на поч. XVIII ст. популярність подібних організацій в Європі була зумовлена й поширенням лібертинажу як сукупності філософських поглядів та поведінкової системи координат (до якої входило активне дискусювання навколо свободи волі). Антиповедінка, що вимагалася від учасників таких пародійних організацій, теж є частиною сукупності «протиприродного», із тією лише різницею у випадку «Всешутейшого Собора», що перемикання між двома протилежними станами відбувалося під контролем та з волі монарха – а отже, усе ще знаходилася в полі дозволеного, і свобода була дуже відносною.

Погляд на деякі деталі навколо самогубства Т. Гейла дає можливість розглянути різноманітні варіації «протиприродного» в цьому та споріднених контекстах.

Самогубство (без) честі та дискредитація Мазепи

Архів Чарлза Вітворта раптово виявився багатим на контексти суїциду. І якщо перший розглянутий приклад свідчить про побутовий вимір та культурні тенденції, що стоять за самогубством у ранньомодерний період, то другий приклад відображає політичну складову явища, з частково спорідненими, але зовсім інакше поданими й використаними культурними контекстами.

Ми випадково відшукали папери про самогубство Т. Гейла в одному з томів цього архіву, що зберігається нині в Британській бібліотеці в Лондоні. Проглянувши кілька зшитків, ми помітили, що сам Ч. Вітворт неодноразово нотував явище «меланхолії». Наприклад, у 1707 р. в приватному листуванні він жалівся на самотність, спричинену занадто раннім від'їздом з Англії для дипломатичної роботи, відчуття, що він марнує в Росії свої здібності та знання, а також погіршення фізичного здоров'я. Саме це викликало, за його словами, сильну «меланхолію»³⁷.

Ч. Вітворт виявляв певний інтерес до теми самогубства і поза випадком з Т. Гейлом, кількома роками раніше, і цього разу – з поглядом через актуальну політичну оптику. Улітку 1709 р., одразу після Полтавської битви, він нотував перипетії перемовин Петра І з турецьким урядом щодо видачі росіянам гетьмана І. Мазепи «як зрадника», звернувши увагу на одну деталь. 28 серпня до Києва повернувся капітан, якого генерал-губернатор Д. Голіцин послав з місією до Бендер. У процесі перемовин посланець висловив занепокоєння (очевидно – не тільки власне), що в разі, якщо його збиратимуться видати, І. Мазепа може накласти на себе руки. З ініціативи росіян турки навіть намагалися знайти отруту серед його речей, але так і не знайшли³⁸.

Тривога щодо того, що Іван Мазепа може уникнути публічних принижень та страти, вбивши себе, була артикульована не тільки в поведінці російського посланця до Бендер. У «Пунктах» генералу О. Волконському, наданих князем О. Меншиковим при Переволочній, було й таке розпорядження: «Ежели при нем Короле будет изменник Мазепа, и его взял везти под крепким караулом, и смотреть того, чтобы он каким способом сам себя не умертвил»³⁹.

На перший погляд, ідеться про самогубство честі – також добре відоме людям раннього модерну з античної літератури⁴⁰ і навіть згадане як одна з можливих мотивацій у передсмертній записці Гейла, що цікавим чином перекидає місток між двома цими історіями⁴¹. Щоб не дістатися ворогам та не піддатися тортурам і приниженню, військовий та політичний лідер обирає вбити себе, особливо – якщо він вже є літньою людиною, яка прожила життя⁴². Це також «елітний» суїцид, де основною мотивацією має бути патріотизм, збере-

³⁵ Платонов С.Ф. Из бытовой истории Петровской эпохи... С. 528, 536.

³⁶ Трахтенберг Л.А. «Всешутейший собор» и связанные с ним празднества Петровской эпохи: проблемы происхождения. RUTHENIA. URL.: <https://www.ruthenia.ru/folklore/folklorelaboratory/Trahtenberg.htm>.

³⁷ British Library. MS 37356. Whitworth papers. Privat letter to mr. Secretary Harley. Moscow, 21 March 1707. P. 37–37b.

³⁸ Поки що я не встигла безпосередньо опрацювати ці депеші у Британській бібліотеці, тому подаю їх за публікацією мовою оригіналу в: Сб. Императорского русского исторического общества. Т. 50. Витворт генерал-секретарю Бойлю. Москва. С. 226–227.

³⁹ Голиков И. Деяния Петра Великого, мудрого преобразителя России. Москва, 1789. Ч. XII. С. 30.

⁴⁰ McDonald M., Murphy P. Sleepless souls... P. 97–98.

⁴¹ British Library. MS 37360... P. 61.

⁴² McDonald M., Murphy P. Sleepless souls... P. 97–98.

ження честі та публічного образу – набагато більш архаїчна, ніж виборювання права обрати смерть замолоду, і в межах християнської парадигми більш поважна. Відомі випадки, коли політичні діячі, засуджені за виступ проти чинної влади, здійснювали спроби самогубства. Наприклад, Уолтер Релі намагався зарізатися під час свого ув'язнення в Тауері в 1603 р., мотивуючи свій вчинок тим, що йому несила жити далі, коли його честь заплямовано звинуваченням у зраді⁴³. Французькі дипломатичні повідомлення того часу містять трактування цього вчинку, нібито Релі здійснив спробу вбити себе, «щоб його доля не послугувала для тріумфу його ворогів»⁴⁴. У ранньомодерний період уважалося, що флорентійський банкір та прихильник республіки Філіппо Строцці вбив себе після замаху на Алессандро де Медічі, і цей випадок порівнювали з давньоримським сюжетом про самогубство Катона Молодшого⁴⁵. Цікаво, що на поч. XVIII ст. кількість самогубств честі серед представників європейського нобілітету дещо зріс, мабуть, у зв'язку з описаною вище тенденцією до лібералізації поглядів на суїцид⁴⁶.

Але за повідомленнями Ч. Вітворта стоять дещо складніші реалії. Оскільки після Полтави тема гіпотетичного самогубства І. Мазепи не була дискутована виключно в політичних кулуарах, а й потрапила в публічний інформаційний простір, на мій погляд, зовсім не важливо, наскільки сама теза відповідає дійсності. Важливим є інше – яке місце мотив побоювання російського уряду щодо втрати шансу поквитатися з гетьманом посів у конструванні його негативного образу⁴⁷. Адже в зазначений період у понятті честі завжди було тіньове протилежне значення – сором, і обидва з них могли стати серйозною причиною для скоєння самогубства⁴⁸.

Фактично, маємо справу зі ще одним проявом «протиприродного», цього разу – як частини конструювання образу «ворога», і особливо – «зрадника». В європейській традиції, як вже зазначалося, звинувачення в державній зраді майже завжди «притягувало» за собою набір інших звинувачень у діяннях, які протирічили божественному порядку (магія, ересь, содомія, зрада релігії). Очевидно, що у складанні програми пропагандистських атак на І. Мазепу Петро I використовував не тільки суто московську концепцію бунту та покарання за нього⁴⁹, а й багату та давно сформовану в основних впізнаних рисах європейську традицію, що було логічним продовженням його вестернизаторської політики. Для прикладу, публічне знищення ефігії (портретної ляльки, див. термін *political effigy* – політична ефігія) Мазепи в Глухові⁵⁰ очевидно перегукується зі знаменитою британською практикою страти державних зрадників (так зване *drawing, hanging & quartering*, коли винуватця почергово протягували за конем, вішали, патрала та розривали на частини або четвертували)⁵¹. Інше можливе джерело натхнення ідеологів Петра I можна побачити в описі тріумфальних воріт, зведених Меншиковим на честь російської перемоги під Полтавою в 1709 р. У програмі символічних зображень Мазепа порівнювався з «вождем алванським» Метієм Стуффетієм, який, за Тітом Лівієм, зрадив римського царя – за це його було розтерзано на шматки перед військом⁵².

Звісно, те, що це все було зроблено з лялькою, пояснюється лише невдачею росіян у спробах схопити самого гетьмана, але й здійснення публічних каральних дій посмертно або над спеціально виготовленою подобою засудженого широко практикувалося європейськими монархіями. Сам Петро I вже вдавався до схожої церемонії під час розкриття змови полковника Циклера, коли тіло боярина І. Милославського, причетного до змови, було ексгумовано, на свинях доправлено до місця страти заколотників і покладене під плаху так, щоб їх кров стікала на останки⁵³. Найвідомішим прикладом символічного покарання політичної ефігії, що навіть переросло в щорічну традицію, поширену в англосаксонському світі, є спалення опудала Гая Фокса – очільника заколоту проти англійського короля Джеймса I в 1605 р.⁵⁴

⁴³ Ibid. P. 228, 276; Greenblatt S.J. Sir Walter Raleigh. New Haven, 1973. P. 114–117.

⁴⁴ Ibid. P. 116.

⁴⁵ McDonald M., Murphy P. Sleepless souls... P. 276.

⁴⁶ Ibid. P. 277.

⁴⁷ Див. щодо конструювання образу «гетмана-зрадника»: Бовгіря А. «Гетман-изменник»: конструювання образу Івана Мазепи у XVIII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2017. Вип. 13–14. С. 239–248.

⁴⁸ McDonald M., Murphy P. Sleepless souls... P. 277.

⁴⁹ Бовгіря А. «Гетман-изменник»... С. 241–243.

⁵⁰ Zitser E. The Transfigured kingdom: Sacred parody and charismatic authority at the court of Peter the Great. Cornell University Press, 2004. P. 95–96.

⁵¹ Tracy L. The shameful business of betrayal and treason. *Treason: Medieval and Early Modern Adultery, Betrayal, and Shame*. Brill, 2019. P. 11.

⁵² Зелов Д.Д. Вклад А.Д. Меншикова в создание официальной праздничной культуры петровского времени. *Меншиковские чтения 2003*. Санкт-Петербург, 2004. С. 10.

⁵³ Устрялов Н. История царства Петра Великого. Санкт-Петербург, 1858. Т. 3. С. 22.

⁵⁴ Burne C.S. Fifth of November customs. *Folklore*. 1904. Vol. 15. № 1. P. 106; McConville B. Pope's Day revisited, «Popular» culture reconsidered. *Explorations in Early American culture*. 2000. Vol. 4. P. 258.

Отже, невід'ємною частиною образу «зрадника» стає «погана» смерть, нехай навіть символічно розіграна в межах карнавального дійства – ще один приклад «протиприродного», «прирученого» владою та використаного нею як інструмент політичної боротьби. Пригадуючи практики покарання звичайних людей, що скоїли суїцид, тобто пішли проти власного тіла, а не тіла держави – важливою їх складовою була публічна ганьба. Самогубство (або спроба самогубства) у випадку політичної кари виглядає більш глобально та амбівалентно, навіть якщо тема в ранньомодерному прочитанні часто апелює до прикладів з античного минулого або біблійних сюжетів. Там, де Лукреція вдаряє себе кинджалом, щоб зберегти честь та лишитися порядною громадянкою⁵⁵, Юда вішається через ганьбу як зрадник – так само, як було повішено в Глухові політичну ефігію Мазепа. Недарма спалення ефігії Юди й досі лишається традиційною частиною публічних святкувань у деяких країнах⁵⁶.

Той само мотив «поганої» смерті проглядається у винайденні Петром I за сприяння О. Меншикова так званого «Ордену Юди» – пародійної нагороди на протиприродного імперському військовому ордену апостола Андрія Первозваного. Орден було створено спеціально для того, щоб вручити І. Мазепі в разі, якби він потрапив до рук росіян. У ширшому сенсі цей акт мав би стати частиною чергового театралізованого публічного дійства соціальної смерті гетьмана⁵⁷. Звісно, на срібній орденській медалі мало бути зображення вішальника⁵⁸.

Образна паралель Мазепа–Юда, як відомо, активно використовувалася Петром I для дискредитації гетьмана та легітимізації його громадянської смерті й подальшого *damnatio memoriae* (прокляття пам'яті)⁵⁹. Вона також цілком укладалася в давній європейський троп: монарх – це уособлення державного порядку, державний порядок – це уособлення божественного порядку, зрада монарха прирівнюється до зради Бога. Царські пропагандисти використали цей троп буквально, коли в публічному засудженні переходу гетьмана на бік Карла XII Петро I виступив Христом, найближче коло царських придворних – апостолами, а Мазепа – Юдою⁶⁰. На перший погляд може здатися, що таке отождення монарха як смертної людини занадто сміливе, але це не так. Воно виражає по-різному осмислену в межах європейських (абсолютних) монархій ідею про політичне тіло: монарх є уособленням держави, а держава услід за Церквою постає в образі Тіла Христового⁶¹. Отже, правитель уже не є смертною людиною і перетворюється на невмирущу ідею, продовжену в існуванні монархії як корпорації. У межах цієї парадигми монарх–держава–Бог є абсолютним добром⁶².

Проявивши ворожість до монарха (Петра I) і держави (Московського царства), в очах російського імперства Мазепа став ворогом Бога і протиставленим втіленому добру абсолютним злом (не дарма наступний персонаж, з яким його порівняли, – Люцифер)⁶³. Отже, зусиллями російської пропаганди влітку–восени 1709 р., нехай і гіпотетичне, але самогубство честі перетворилося на самогубство безчестя, бо для «зрадника» нібито й не залишалося нічого, крім як бути відторгнутим світом як протиприродний елемент.

Висновки

«Протиприродна поведінка» – це концептуальна конструкція, яка включає в себе чимало тісно взаємопов'язаних складових, використовувалась і досі використовується у (контр)пропаганді як універсальний інструмент дискредитації ворога. Як малодосліджений феномен у період Великої Північної війни 1700–1721 рр., особливо щодо Московського царства та Гетьманщини, складові цього поняття заслуговують на всебічне дослідження на кількох рівнях – від побутового до глобального.

Деякі папери з архіву Ч. Вітворта містять інформацію, завдяки якій у дослідника і є можливість поглянути на такий складник, як суїцид, через кілька різних оптик, проте в межах одного часового проміжку та на тлі одних і тих само політичних подій. Опрацювавши кілька різних загадок про самогубство, пропонуємо, з одного боку, рух від побутового та приватного (Гейл) до публічного та політичного (Мазепа), а з іншого – застосування до обох випадків різних контекстів та паралелей, а також методів суїцидології (на-

⁵⁵ McDonald M., Murphy P. *Sleepless souls...* P. 17.

⁵⁶ Hole C. *British folk customs*. Hutchinson, 1976. P. 37–38.

⁵⁷ Zitzer E. *The Transfigured kingdom...* Pp. 99–107.

⁵⁸ Ibid. P. 98.

⁵⁹ Бовгиря А. «Гетман-изменник»... С. 244.

⁶⁰ Zitzer E. *The Transfigured kingdom...* P. 99.

⁶¹ Див. найвідомішу концептуальну працю щодо ідеї політичного тіла, особливо розділ про поняття *Corpus Mysticum*: Kantorowicz E.H. *The King's two bodies. A study in Mediaeval theology*. Princeton, New Jersey, 1957. P. 194–232.

⁶² Ibid. P. 314–336.

⁶³ Ibid. P. 245.

приклад, верифікування таких понятійних наборів в офіційних документах, що стосуються самогубства) та подекуди гендерних та квір-студій (коли в межах проєкту самогубство як прояв «протиприродної поведінки» можна порівняти з іншими складниками цього комплексу, що стосуються норм гендеру та сексуальності).

Усі згадки та навіть рефлексії про проблему самогубства постають у паперах Ч. Вітворта на тлі реформ Петра I та Великої Північної війни 1700–1721 рр., і це очевидно з урахуванням його дипломатичної активності при дворі російського царя. Однак, інкорпоруючи їх до загальноєвропейського глобального контексту (щонайменше через британські зв'язки, тогочасні правові норми, літературні тропи та пропагандистські прийоми), можна побачити, наскільки описані випадки були притаманними широкому європейському культурно-інформаційному тлу. Те саме можна сказати і про інші відгалуження теми «проти-природного» у справі дискредитації І. Мазепи російською пропагандою одразу після його переходу на бік шведів, традиційні для конструювання образу ворога. Із цього погляду, такі акти «публічної смерті», як знищення ефігії, або ж лібертинаж пародій «Всешутейшого Собора», у тому числі й винайдення принизливого «Ордену Юди», не видаються породженнями химерної фантазії Петра I як абсолютного монарха, і тим більше не були виключними явищами за межами московських реалій.

Саме робота зі східноєвропейською складовою інформаційних баталій Великої Північної війни 1700–1721 рр. та введення її до глобального контексту є одним із дослідницьких завдань нашого проєкту. З огляду на це вбачаємо важливими публікації деяких документів з метою зробити їх доступними для міжнародної аудиторії, а також подальшу концептуалізацію інформаційних протистоянь у зазначений період.

Додаток

У цьому додатку ми публікуємо передсмертну записку Томаса Гейла в перекладі українською та подаємо оригінальний текст. Оскільки його було написано поспіхом, часто він не має розділових знаків, а окремі речення можна виділити тільки за смислом. Для полегшення сприйняття нами здійснено цей умовний розподіл, подекуди додано слова у дужках (за змістом контексту), але збережено орфографічні та стиліові особливості оригіналу.

Ми обрали саме цей документ для публікації, адже він є унікальним зразком ранньої передсмертної записки, яких дослідникам відомо дуже небагато. Утім, планується повна публікація джерел до справ самогубства Т. Гейла в межах наших подальших досліджень для актуального проєкту.

Найдорожчий друже та партнере,

Я маю перепросити перед тобою за цю образу, (адже тобі) бути першим, наскільки мені відомо, проти кого я (це вчинив), і спочатку ти зазнаєш без мене деяких втрат. Але щодо всіх російських та приватних рахунків тобі варто звернутися до моєї бухгалтерської книги, за допомогою якої, (а також) моєї кишенькової книги та книги витрат, я гадаю, ти маєш досить легко виплутатися. Ти маєш винайти найбільш зручні способи сплати своїх боргів без позики, яка в жодному разі не (має) бути визнана твоїм штрафом, та ганьба простягається ще далі, що дуже турбує мене, і містер Оулі не здає, утім, май співчуття до його несправедливості. Не забудь отримати замовлення від містера Гіза на 10000 рублів, з нас 1,4 £ за пеньку, придбану та виписану цьогогоріч у попередньому порядку, і отримати 60 копійок + £ російськими грошима. Я нагадую тобі про це, тому що думаю, що в рахунках Гендерсона цього не згадано. Благаю, бережи себе і прийми всі мої зв'язки до твоєї милості. Я свідомий твоєї розважливості, тому перестану (тебе) підштовхувати, після того, як я попросив тебе ні в чому не довіряти Гендерсону, який у всіх своїх звичках дурний та недбалий. Благаю, щоб ніхто, крім тебе, не бачив мій зшиток приватних листів, полишений в Архангельську, і збережи на спомин про мене те, що знайдеш тут у секретері, але нікому не показуй. Те, що я збираюся вчинити, буде по-різному трактоване світом. Але життя, щодо якого дехто боязко сумнівається, не має жодного значення для мене. І я не міг не дивуватися, як люди, зазнаючи лихоманки ганьби та інших негараздів, витримують це, якщо старість неодмінно має стати свідком невдач. Благаю, партнере, повідом містеру Гайлзу, що за мить до смерті я був його покірним слугою. З цим я помираю. Дорогий друже та партнере, це твоє.

Містеру Вілкінсу особисто, від Т.Г.

Dearest friend & partner,

I must excuse myself to you for this offence, being the first to my knowledge I have committed against you without me at first you will be at some loss. But in all the Russ and Private accounts you must be referred to my ledger, by which and my pocket book, cash book and wast book I think you may come pretty easily out. The ways to pay you debts have you must contrive to you most conveniency without drawing, which your fee in no case is admitted off, the disgrace was further by it fits very uneasily about me, and mr. Owley can't but be sensible of his injustice. Remember to receive mr. Gieses custome for Ru. 10000 due to us with the 1,4 £ for hemp, and likewise that you are to pay the 1,4 £ for hemp bought and writt up this year into the precaus, and receive 60 cop. + £ in Russ money. I put you in mind of this, becau-

se I believe there is no notice of it in Hendersons accounts, pray be careful of your seif and admitt all my relations to your love. I know your prudence, soe ile leave off this way striking, after I have desird you to trust nothing to Henderson who in all his ways is a dume and very careless. Pray lett my copy booke of private letters left in Archangel be seen by nobody, but yourself, and what you find in my escritoire here, keep in remembrance of me, but don't shew it. The action I am about to committ will be variously confused by the world, but life so fondly doubted on by some, is to me very indifferent, and I could never but wonder how people under the feveress disgraces and other afflictions would bear it, when old age must infallibly see misfortunes. Pray Partner let Mr. Hiles know, that a minute before my death I was his humble servant. With this I dye. Dear Friend and Partner that's yours.

Directed to mr. Wilkins alone from T.H.⁶⁴

References

Bovhyria, A. (2017). «Hetman-ymennyk»: konstruiuvannya obrazu Ivana Mazepy u XVIII st. [«Hetman-traitor». The construction of Mazepa's image in 18th c.]. *Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii – Society. Almanac of social history*, 13–14, P. 239–248.

Zelov, D. (2004). Vklad A.D. Menshikova v sozdanie ofitsialnoj prazdnichnoj kultury petrovskogo vremeni [The contribution of A.D. Menshikov to the creation of the official festive culture of the Petrine era]. Saint Petersburg, Russia.

Філіпова Ганна Володимирівна – кандидатка історичних наук, стипендіатка Marie Skłodowska-Curie Actions (MSCA), запрошена дослідниця, Гетеборзький університет (405 30, м. Гетеборг, Швеція).

Filipova Hanna – Ph.D. (history), Marie Skłodowska-Curie Actions (MSCA) fellow, guesting researcher, University of Gothenburg (405 30, Gothenburg, Sweden).

E-mail: lille_prinsen@ukr.net, hanna.filipova@gu.se

«WHAT I AM ABOUT TO DO WILL BE INTERPRETED DIFFERENTLY BY THE WORLD»: SUICIDE, THE CHARLES WHITWORTH ARCHIVE, AND «UNNATURAL BEHAVIOR»

*The article was written as part of the «Dialogues, disputes and battles: propaganda during the Great Northern War 1700–1721» project, which I am currently working on at the University of Gothenburg (Sweden). The project has received funding through the MSCA4Ukraine project, which is funded by European Union. **This part of the research deals** with the concept of «unnatural behavior» proposed by me and its reflection in political discussions and information confrontations of the first quarter of the 18th c.*

*In addition to comparative analytics (placement of tangible material in a pan-European context), I also use more specific **methods** (of suicidology, sometimes gender history). In early modernity, suicide was traditionally classified as a conditional list of «unnatural» crimes, along with betrayal of country and monarch, the practice of magic, sexual practices that did not lead to conception (under the general term «sodomy»), heresies, atheism, blasphemy. Conceptually, all these phenomena were united by the idea that they violate the normal world order and lead to a distortion of the idea of divine creation, which means that they serve the purposes of the Devil. Also, due to the involvement of broad international contexts, the study has perspectives in the field of global history.*

The scientific novelty: little-studied documents from the archive of the British diplomat Charles Whitworth about Muscovy and the Hetmanate during the Great Northern War 1700–1721 make it possible to consider the phenomenon of suicide not only through daily life, but also through the political optics of that time. This is especially interesting in the Eastern European dimension, where the study of the «unnatural» is still not very common.

Key words: Charles Whitworth, suicide, Ivan Mazepa, «unnatural behavior», Great Northern War 1700–1721.

Дата подання: 19 травня 2023 р.

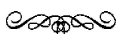
Дата затвердження до друку: 10 червня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Філіпова, Г. «Те, що я збираюся вчинити, буде по-різному трактоване світом»: самогубство, архів Чарльза Вітворта та «протиприродна поведінка». *Сіверянський літопис*. 2023. № 3. С. 127–136. DOI: 10.58407/litopis.230312.

Цитування за стандартом APA

Filipova, H. (2023). «Te, shcho ya zbyraiusia vchynyty, bude po-riznomu traktovane svitom»: samohubstvo, arkhiv Charlza Vitvorta ta «protypryrodna povedinka» [«What I am about to do will be interpreted differently by the world.» Suicide, the Charles Whitworth Archive, and «Unnatural Behavior»]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 127–136. DOI: 10.58407/litopis.230312.

⁶⁴ British Library. MS 37360... P. 60b–61.

Тетяна Оксінь

ЗВІЛЬНЕННЯ ОЛЕГА ПОПЛАВСЬКОГО З ПОСАДИ ЗАВІДУВАЧА КОНОТОПСЬКИМ КРАЄВИМ МУЗЕЄМ

DOI: 10.58407/litopis.230313

© Т. Оксінь, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0711-2905>

Актуальність дослідження. Питання розкриття склепу гетьмана Кирила Розумовського залишається маловивченим. Хоча йому присвячені ґрунтовні наукові праці, актуальним є його всебічне дослідження. Несанкціонований вчинок завідувача Конотопського краєвого музею активував низку подій, які призвели до його звільнення. **Мета** дослідження полягає в оприлюдненні нових відомостей про розкриття склепу гетьмана Кирила Розумовського, а саме – звільнення О. Поплавського з посади завідувача Конотопським музеєм. **Методи.** У процесі підготовки публікації використано загальнонаукові (аналіз, синтез, порівняльний, класифікації, систематизації) та історичні (проблемно-хронологічний) методи. **Наукова новизна** зумовлена аналізом документів, в яких розкрито процес звільнення О. Поплавського. Документи зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (м. Київ). **Висновки.** У статті розкрито передумови та процес звільнення винуватця вандалного вчинку – розкриття склепу гетьмана Кирила Розумовського в Батурині – О. Поплавського.

Ключові слова: Народний комісаріат освіти (НКО), паритетна комісія, краєвий музей, Федір Ернст, гетьман Кирило Розумовський, розкриття склепу, М. Вайнштейн, О. Поплавський.

29 червня 1927 р. з ініціативи та за безпосередньої участі завідувача Конотопським краєвим музеєм було по-варварськи розкрито склеп гетьмана Кирила Розумовського в Батурині. Дослідженню цього питання присвячено низку робіт відомих істориків і краєзнавців, зокрема Ф. Ернста¹, В. Різниченка², С. Білоконя³, О. Коваленка⁴. Результативними стали систематичні ґрунтовні напрацювання істориків Національного заповідника «Гетьманська столиця», нами було виявлено й уведено в науковий обіг такі матеріали: лист Ф. Ернста до УкрНауки, малюнок-схема Й. Хабоко, акт, складений Ф. Ернстом та представником Батуринського РВК⁵.

Досліджуючи цю тему, у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО, м. Київ) віднайдено нові документи, пов'язані з відкриттям склепу гетьмана Кирила Розумовського. У статті на основі архівних матеріалів проаналізовано та відтворено процес звільнення О. Поплавського з посади завідувача Конотопським краєвим музеєм.

Незаконне розкриття склепу гетьмана Кирила Розумовського 29 червня 1927 р. викликало резонанс у колах музейної спільноти. На акт вандалізму гостро відреагували Київський краєвий інспектор з охорони пам'яток культури Федір Ернст та директор Чернігівського державного музею Марк Вайнштейн. Їхня реакція й подальші дії забезпечили увагу до цього питання та прийняття рішень, зокрема – про звільнення Олега Поплавського, головного учасника та винуватця.

У 1927 р. Конотопська округа, як і Сновська, Новгород-Сіверська та Ніжинська, згідно з адміністративним поділом 1923 р., входили до складу Чернігівської губернії⁶. Чернігівський державний музей об'єднував музейну мережу регіону та визначав загально-дослідницький процес у регіоні⁷. Конотопський краєвий музей також підпорядковувався Конотопській окрінспектурі наросвіті, остання – Народному комісаріатові освіти (м. Харків).

¹ Ернст Ф. Герострат з Конотопу. *Пролетарська правда*. 1927. 3 серпня.

² Різниченко В. Руїнація історичних пам'яток на Конотопщині. *Пасічник*. 1927. № 8. С. 32.

³ Білокін С. В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. 286 с.

⁴ Коваленко О. У склепі останнього гетьмана. *Сіверянський літопис*. 1995. № 3. С. 102–110.

⁵ Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). Ф. 166. Оп. 6. Спр. 9382. Арк. 11, 11 зв., 12.

⁶ Пудовкіна А. Музейна археологія Чернігівщини у 1920-х – першій половині 1930-х років. *Ніжинська старовина*. 2010. Вип. 10. С. 126–136.

⁷ ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 2740. Арк. 2.

Тому вся документація щодо роботи музею до Другої світової війни зберігалася в Центральному державному архіві Жовтневої революції і соціалістичного будівництва МВС УРСР (ЦДАЖР) у м. Харкові, у повоєнні роки архів частково працював у Києві, частково – у Харкові, від 1992 р. його перейменовано на Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО) і базується він у Києві. У ЦДАВО зберігається документація про звільнення О. Поплавського.

Народний комісаріат освіти (НКО) гостро реагує на розкриття склепу гетьмана Кирила Розумовського. До Конотопської окрінспектури наросвіти скеровують лист № СП/11 40645 за підписом завідувача Укрнауки В. Баланіна про те, що, зі слів Київського краевого інспектора Ф. Ернста, громадянин Поплавський без будь-яких дозвільних документів «розкопав і розруйнував видатну пам'ятку минулого України – могилу гетьмана Кирила Розумовського у Батурині». З огляду на це, НКО УСРР пропонує негайно звільнити О. Поплавського з посади завідувача Конотопським окрмузеєм, згідно з «арт. 47 Код. Закону про працю»⁸.

У телефонограмі від 20.09.1927 р. ЦП Профспілки РОБОС Наркомос (РОБОС – профспілка робітників освіти) просить відрядити представника на засідання Паритетної комісії у справі звільнення з посади завідувача Конотопським музеєм Поплавського. Натомість повідомляють, що від НКО в засіданні візьмуть участь Мельницький (представник юрчастини) та Дубровський (зав. музсекцією). Засідання мало відбутися у приміщенні Укрнауки 21 вересня о 10-й годині ранку⁹. Зауважу, що згадані установи базувалися в Харкові на вул. Артема, 29. Із невідомих причин, засідання перенесли на 15 жовтня, а відрядити на засідання просили самого Поплавського. Крім того, було наголошено, що у разі неявки Поплавського рішення прийматимуть без його участі¹⁰.

Отже, 15 жовтня 1927 р. відбулося згадане засідання. Його перебіг дізнаємося з Протоколу засідання Паритетної комісії у справі завідувача Конотопським музеєм О. Поплавського¹¹. На засіданні присутні: представник НКО Дубровський; представник ВУК РОБОСу Білик; завідувач Конотопським музеєм Поплавський; представник юрчастини Мельницький. На засіданні зачитали матеріали у справі О. Поплавського, а саме: 1) доповідь Київського краевого інспектора з охорони пам'яток культури проф. Ф. Ернста з додаванням копії протоколу розкопок могили Розумовського й акту перевірки цього Ф. Ернстом 10 липня 1927 р.; 2) особисту справу Учрозпроділу НКО про О. Поплавського; 3) розпорядження НКО УСРР № 40645/оп 11 від 11 серпня 1927 р. про рекомендацію звільнити О. Поплавського з посади завідувача Конотопським музеєм.

Із цих документів роблять висновок, що могилу гетьмана Кирила Розумовського було розкрито несанкціоновано, без дозволів НКО УСРР, без погодження з Археологічним комітетом Всеукраїнської академії наук, без компетентного наукового нагляду, без дотримання відповідних вимог. Ці розкопки завдали великої шкоди вивченню минулого України.

Члени комісії поставили Поплавському низку питань. Який штат музею? Чи має він профільну освіту? Чи знайомий із порядком проведення розкопок? Чи знав, що без дозволу ВУАК та Укрнауки проводити розкопки не можна? Чи є відомості, які б компрометували його як музейного працівника?

О. Поплавський відповів, що навчався він в Археологічному інституті, але освіти не закінчив; про порядок ведення розкопок знав, але теоретично, оскільки він їх ніколи не проводив; дозволи вважав необов'язковою умовністю. Дубровський повідомив, що компрометуючих матеріалів щодо Поплавського немає.

У своєму виступі О. Поплавський визнавав свою вину, зазначив, що хотів збагатити науку, а не нашкодити їй. А також, що хотів би підвищити свою кваліфікацію й працювати під науковим наглядом у музеї.

Засідання паритетної комісії дійшло такого висновку: з огляду на порушення основних правил проведення розкопок, НКО вирішив звільнити О. Поплавського. Однак, зважаючи на визнання вини й бажання працювати в музеї, вважав за можливе переведення його на невідповідальну роботу в інший музей¹².

Але цим справу не завершено. 25.10.1927 р. до директора Чернігівського державного музею М. Вайнштейна Укрнаука (завідувач Озерський) спрямовує лист, в якому повідомляє про звільнення О. Поплавського. Окрім того, пропонують Вайнштейну підшукати йо-

⁸ ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 2046. Арк. 4.

⁹ Там само. Арк. 19.

¹⁰ Там само. Арк. 7.

¹¹ Там само. Арк. 14–14 зв.

¹² Там само. Арк. 14 зв.

му заміну, оскільки в Конотопі гідних кандидатів нема, а самого Поплавського – «прийняти на вакансію в Чернігівський Держмузей»¹³.

Київському краєвому інспектору з охорони пам'яток культури Ф. Ернсту надсилають постанову Паритетної комісії НКО УСРР – ЦП Робос про звільнення Поплавського¹⁴. Примірник протоколу засідання комісії надсилають НКО УСРР – ЦП Профспілки Робос¹⁵. Іншим примірником Конотопську інспектуру наросвіти повідомляють про звільнення Поплавського, а також про те, що новий завідувач Конотопським музеєм буде відряджений Наркомосом. Поплавський має здати справи та майно Конотопського окрмузею¹⁶. Листа від Наркомоса отримує й О. Поплавський. Йому пропонують посаду доглядача в Харківському музеї Українського мистецтва (нині – Харківський художній музей)¹⁷.

Новим завідувачем Конотопського музею призначають О. Малиношевського, який до цього очолював Луганський округовий соціальний музей (пізніше – Державний соціальний музей Донбасу, нині – Луганський обласний краєзнавчий музей)¹⁸.

Отже, О. Поплавський, визнавши свою вину та висловивши бажання вдосконалюватися в музейній справі, замість належного покарання отримує низку можливостей: йому пропонують посади й у Чернігівському, й у Харківському музеях. Цікаво, що ні у висновках, ні в документах, які фігурували у справі розкриття склепу, не зазначено, чи було порушено кримінальну справу. Навмисно це було зроблено чи свідомо – невідомо. Однак зрозуміло одне, що саме відсутність кримінального провадження значно полегшила покарання винуватцю. А ось справжній захисник старовини Ф. Ернст з 1930-х рр. зазнає репресій та переслідувань, пізніше, після третього арешту – розстрілу. Тому питання розкриття склепу гетьмана Кирила Розумовського, як і покарання винуватців, залишається відкритим і потребує подальшого вивчення та дослідження.

References

- Bilokin, S. (2006). V oboronі ukrainskoi spadshchyny: Istoryk mystetstva Fedir Ernst [In Defense of Ukrainian Heritage: Art Historian Fedir Ernst]. Kyiv, Ukraine.
- Kovalenko, O. (1995). U sklepi ostannoho hetmana [In the crypt of the last hetman]. *Siverianskyi litypys – Siverian Chronicle*, 3, P. 102–110. Chernihiv, Ukraine.
- Pudovkina, A. (2010). Muzeina arkeolohiia Chernihivshchyny u 1920-kh – pershii polovyni 1930-kh rokiv [Museum Archaeology of the Chernihiv region in 1920s – the first half of 1930s]. *Nizhynska starovyna – Nizhyn antiquity*, 10 (13), P. 126–136.

Оксін Тетяна Петрівна – наукова співробітниця відділу «Палац гетьмана Кирила Розумовського» Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» (вул. Гетьманська, 74, м. Батурин, 16512, Україна).

Oksin Tetiana – researcher of the Departament «Palace of the Hetman Kyrylo Rozumovskyi» department of the National Historical and Cultural Reserve «Hetman's Capital» (74 Hetmanska Str., Baturyn, 16512, Ukraine).

E-mail: b.palaz@ukr.net

DISMISSAL OF OLEG POPLAVSKY FROM THE CHAIR OF THE HEAD OF THE KONOTOP REGIONAL MUSEUM

The relevance of the study. The issue of opening the crypt of Hetman Kyrylo Rozumovsky remains poorly studied. Although it has been the subject of extensive scientific research, it is still in need of comprehensive study and investigation. The unauthorized act of the head of the Konotop Regional Museum activated a series of events that led to his dismissal. **The purpose** of the study is to reveal new information about the discovery of the crypt of Hetman of Ukraine Kyrylo Rozumovsky, namely, the dismissal of O. Poplavsky from the post of head of the Konotop Museum. **Methods.** In the process of preparing the publication, general scientific (analysis, synthesis, comparative, classification, systematization) and historical (problematic and chronological) methods were used. **The scientific novelty** is due to the analysis of documents that reveal the process of O. Poplavsky's firing. The documents are stored in the Central State Archive of Higher Bodies of Power and Administration of Ukraine (Kyiv). **Conclusions.** The article reveals the prerequisites and process of release of the perpetrator of the vandalism – the opening of the crypt of Hetman Kyrylo Rozumovsky in Baturyn, O. Poplavsky.

Key words: People's Commissariat of Education (PCE), parity commission, regional museum, Fedir Ernst, Hetman Kyrylo Rozumovsky, opening of the crypt, M. Vainstein, O. Poplavsky.

¹³ ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 2046. Арк. 10.

¹⁴ Там само. Арк. 12.

¹⁵ Там само. Арк. 13.

¹⁶ Там само. Арк. 15.

¹⁷ Там само. Арк. 20.

¹⁸ Там само. Арк. 25.

Дата подання: 6 березня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 20 травня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Оксін, Т. Звільнення Олега Поплавського з посади завідуючого Конотопським краєвим музеєм. *Сіверянський літопис*. 2023. № 3. С. 137–140. DOI: 10.58407/litopis.230313.

Цитування за стандартом APA

Oksin, T. (2023). Zvlnennia Oleha Poplavskoho z posady zavidiuuchoho Konotopskym kraievym muzeiem [Dismissal of Oleg Poplavsky from the chair of the head of the Konotop Regional Museum]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 137–140. DOI: 10.58407/litopis.230313.

НЕКРОЛОГИ

ПАМ'ЯТІ ВАЛЕРІЯ ІВАНОВИЧА БЕЛАШОВА (1949–2022)

Рік тому, 20 липня 2022 р., помер історик Валерій Іванович Белашов. Він народився 16 квітня 1949 р. в Глухові в родині військовослужбовця Івана Костянтиновича та фельдшерки-акушерки Євдокії Пантеліївни Белашових. У 1956–1964 рр. навчався в Глухівській восьмирічній школі № 6. У 1964 р. вступив на відділення «Електрифікація сільського господарства» Глухівського технікуму.

У 1968 р. став студентом історичного факультету Харківського державного університету ім. О.М. Горького, який закінчив 1974 р. за спеціальністю «Історія». Одночасно із навчанням працював електромонтером 5-го розряду електролабораторії Глухівського району електромереж.

У 1976–1979 рр. працював учителем історії, суспільствознавства та правознавства Глухівської середньої школи № 2. У листопаді 1979 р. перейшов на посаду асистента (з 1985 р. старший викладач) Глухівського державного педагогічного інституту ім. С.М. Сергєєва-Ценського.

Після навчання в 1986–1987 рр. в аспірантурі Київського державного педінституту досліджував давньоруські та козацькі літописи, що стосувалися історії міста Глухова, Глухівського князівства та Глухівського періоду Гетьманщини (1708–1782 рр.). Також у цей час були опрацьовані дані археологічних досліджень в окрузі міста Глухова, зокрема – здобутки професора Д.Я. Самоквасова. У 1987–1988 рр. обіймав посаду проректора з ідейно-виховної роботи Глухівського державного педагогічного інституту ім. С.М. Сергєєва-Ценського.

У 1987 р. в харківському видавництві «Прапор» опублікував історико-краєзнавчий нарис з історії Глухова у путівнику «Золоте намисто Сумщини»¹.

З травня 1988 по травень 1990 рр. В.І. Белашов працював заступником завідувача кафедри марксизму-ленінізму. А у травні 1990 р. очолив її, перейменовану на кафедру суспільних наук.

У 1992 р., з нагоди відзначення 1000-літнього ювілею міста Глухова, В.І. Белашовим було підготовлено до друку й видано у київському видавництві «Україна» монографічне дослідження «Глухів – забута столиця гетьманської України». 1996 р. з грифом Міністерства освіти України було видано посібник для учбової та наукової роботи студентів і учнів середніх шкіл «Глухів – столиця гетьманської і Лівобережної України. До «Глухівського періоду» історії України (1708–1782 рр.)»².

10 вересня 1996 р. рішенням вченої ради Глухівського державного педагогічного інституту 47-річному В.І. Белашову було присвоєно вчене звання доцента кафедри суспіль-

¹ Белашов В.І., Диброва Г.В., Ероха Н.С., Луговской А.В. Золотое ожерелье Сумщины: Путивль, Глухов, Ромны: путеводитель. Харьков: Прапор, 1987. С. 60–96.

² Белашов В.І. Глухів – столиця Гетьманської і Лівобережної України: Посібник для учбової і наукової роботи студентів та учнів середніх шкіл до «Глухівського періоду» історії України (1708–1782 рр.) / Глухівський держ. пед. інститут ім. С.М. Сергєєва-Ценського. Глухів, 1996. 145 с.

них наук. 2 лютого 1998 р. обійняв посаду завідувача кафедри соціально-економічних дисциплін, яку очолював майже півтора десятиліття.

Десятиліття – з 1999 по 2009 рр. – Валерій Іванович паралельно працював науковим співробітником Державного історико-культурного заповідника «Глухів». Частина праць історика увійшла до джерельної бази проєкту історико-культурного заповідника в місті Глухові. Вчений входив до складу редакційних колегій перших збірок матеріалів конференцій, проведених цим закладом. 2003 р. в київському видавництві гуманітарної літератури «Абрис» була видана написана разом з дослідником історії української архітектури В.В. Вечерським монографія «Глухів»³, яка увійшла до серії «Малі історичні міста України».

2005 р. 56-річний вчений став автором монографії «Глухів – столиця Гетьманщини. (До «Глухівського періоду» історії України (1708–1782 рр.))»⁴ для поглибленого вивчення історії Гетьманської України. Також цього року він став співавтором рекомендованого Міністерством освіти й науки посібника «Сумщина в історії України» для учнів 5–11 класів загальноосвітніх шкіл⁵.

2005 р. за багаторічну роботу та вагомий внесок у справу підготовки педагогічних кадрів Валерій Іванович одержав Почесну грамоту Міністерства освіти і науки України. 2006 р. побачив світ навчальний посібник «Гетьманщина мовою документів і матеріалів другої половини XVII – XVIII ст. Хрестоматія – посібник»⁶.

2009 р., з нагоди 60-річного ювілею В.І. Белашова було нагороджено нагрудним значком «Відмінник освіти України». Протягом 2009–2010 рр. як завідувач кафедри разом з викладачами підготував відкриття в Глухівському національному педагогічному університеті ім. О. Довженка нової спеціальності «Середня освіта (Історія)». 2015 р. брав участь у написанні й виданні книги «Глухів. Випробування війною», де він є автором розділів «Глухівська операція 1943 р.» та «Вшанування пам'яті». У червні 2019 р. Валерій Іванович видав найбільш повне монографічне дослідження «Глухів – столиця Гетьманської України (1708–1782 рр.): від перших поселень до сучасності»⁷.

Залишив по собі добру пам'ять та велику спадщину: 10 монографій, 5 навчальних посібників, понад 20 наукових статей, понад 50 доповідей на міжнародних, всеукраїнських, регіональних, міжвузівських, тематичних читаннях і тез доповідей та близько 100 публікацій у всеукраїнських, обласних і регіональних часописах, газетах та видавництвах.

Навчальні посібники та наукові праці широко використовуються у закладах освіти, особливо при вивченні «Глухівського періоду» в історії гетьманської України, у дослідницькій, краєзнавчій, просвітницькій і виховній роботах⁸.

Андрій Гриценко,
доктор педагогічних наук, доцент,
завідувач кафедри історії, правознавства та методики навчання
Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.

³ Вечерський В., Белашов В. Глухів: монографія. Київ: Абрис, 2003. Серія: «Малі історичні міста України». 168 с.; іл.

⁴ Белашов В.І. Глухів – столиця Гетьманщини (До Глухівського періоду історії України (1708–1782 рр.)): монографія / Глухівський держ. пед. інститут ім. С.М. Сергєєва-Ценського, Державний історико-культурний заповідник у місті Глухові. Глухів: РВВ ГДПУ, 2005. 220 с.; іл.

⁵ Сумщина в історії України: Навч. посібник для 5–11 класів загальноосвітніх шкіл / Рекомендовано Міністерством освіти і науки України. Авт.-упоряд.: Белашов В.І., Белінська Л.І., Близнюк А.М., Голубченко В.Ю., Звагельський В.Б., Карпенко М.П., Кажан С.Г., Корогод Б.Л., Корогод Г.І., Клименко В.А., Сергійчук І.М., Турков В.В., Яременко М.Ф. Суми: Вид-во «МакДен», 2005. 496 с.

⁶ Гетьманщина мовою документів і матеріалів др. пол. XVII–XVIII ст.: зб. док. і мат. / Уклад. В.І. Белашов. Глухівський держ. історико-культурний заповідник у місті Глухові. Глухів: РВВ ГДПУ, 2006. 184 с.

⁷ Белашов В.І. Глухів – столиця Гетьманської України (1708–1782 рр.): від перших поселень до сучасності. Суми: ТОВ «ВПП «Фабрика друку»», 2019. 420 с. (17,5 д.а.).

⁸ До 70-річчя Валерія Івановича Белашова. *Історичні студії суспільного прогресу* / Глухівський нац.-ний пед. ун-тет ім. О. Довженка, Нац.-на наукова сільськогосподарська бібліотека Національної академії аграрних наук України. Вип. VII. Глухів: РВВ ГНПУ ім. О. Довженка, 2019. С. 246–250. URL: http://issp.gnpu.edu.ua/sites/default/files/doc/do_70-richchya_valeriya_ivanovycha_byelashova.pdf.

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Всеукраїнський науковий журнал

Літературні редактори К. Г. Борисенко, С. Р. Молочко.

Технічні редактори Я. О. Сінчук, В. В. Шуміло.

Комп'ютерна верстка О. О. Гладченко, В. В. Шуміло.

Коректор В. В. Шуміло.

Технічний редактор сайтів О. С. Кондратенко.

Менеджер з адміністративних питань В. О. Солохненко.

Підписано до друку 27.06.2023 р. Формат 70x108 ¹/₁₆.

Папір офсетний. Гарнітура Miroslav, Liberation Serif, Impact,
a_AntiqueTradyBrk, Colus, ModestTYGRA.

Ум. друк. арк. 8,17. Обл.-вид. арк. 16,29. Тираж 100 прим. Зам. 010.

Виготовлено ФОП Шуміло В. В.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 7263 від 25.02.2021 р.

Тел. 063-2558821, 097-7523316

E-mail: veraizhizn@gmail.com